

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YENİÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

**OSMANLI DEVLETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLERİN MÜLK VE
VAKIF EDİNİMİ (18. YÜZYIL)**

Doktora Tezi

Muhammed CEYHAN

Ankara - 2016

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YENİÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

**OSMANLI DEVLETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLERİN MÜLK VE
VAKIF EDİNİMİ (18. YÜZYIL)**

Doktora Tezi

Muhammed CEYHAN

Ankara - 2016

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YENİÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLERİN MÜLK VE
VAKIF EDİNİMİ (18. YÜZYIL)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Yılmaz KURT

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

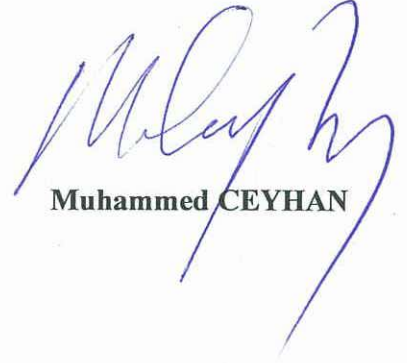
.....
Prof. Dr. Yılmaz KURT
Prof. Dr. Gül AKYILMAZ
Prof. Dr. Yunus KOÇ
Prof. Dr. Hülya TAŞ
Doç. Dr. Belkis KONAN
.....

.....
Y. Kurt
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi 01.11.2016

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim (14.11./2016)

Muhammed CEYHAN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iv
TABLoların LİSTESİ	vii
KISALTMALAR	viii

GİRİŞ

I. Alana Dair Mevcut Literatür.....	1
II. Tezin Konusu, Amacı ve Önemi.....	9
III. Tezin Kapsam ve Sınırlılığı.....	10
IV. Tezin Kuramsal Çerçevesi ve Problematiği.....	12
V. Tezde Takip Edilen Yöntem	16
VI. Tezde Kullanılan Kaynakların Tanıtımı	18

1. BÖLÜM

TEMEL KAVRAMLAR, OLGULAR VE TARİHİ ARKA PLAN

1.1. Kavramsal Çerçeve	20
1.1.2. Gayrimüslim Kavramı	21
1.1.2.1. İslâm'da “Zimmet Sistemi” ve Gayrimüslimlerin Hukukî Statüsü....	23
1.1.2.1.1. Zimmet Sistemi.....	24
1.1.2.1.2. Zimmîler ve Hukukî Statüleri	27
1.1.2.2. Osmanlı Devleti'nde “Millet Sistemi” ve Gayrimüslimlerin Hukukî Statüsü	32
1.1.2.2.1. Millet Sistemi.....	32
1.1.2.2.2. Gayrimüslimlerin Hukukî Statüsü	34
1.1.3. Mal ve Mülkiyet Kavramları	39
1.1.3.1. Mal Kavramı ve Türleri	39
1.1.3.1.1. Mal Kavramı	40
1.1.3.1.2. Mal Türleri.....	41
1.1.3.1.2.1. Mütakavim Mal ve Gayri Mütakavim Mal	42
1.1.3.1.2.2. Menkul Mal - Gayrimenkul Mal	42
1.1.3.1.2.3. Mislî Mal ve Kıyemî Mal.....	42
1.1.3.2. Mülkiyet Kavramı ve Türleri	43
1.1.3.2.1. Mülkiyet Kavramı.....	43
1.1.3.2.2. Mülkiyet Türleri.....	44
1.1.3.2.2.1. Konusu Bakımından Mülkiyet	45

1.1.3.2.2.1.1. Ayn Mülkiyeti	45
1.1.3.2.2.1.2. Deyn Mülkiyeti.....	45
1.1.3.2.2.1.3. Menfaat Mülkiyeti	45
1.1.3.2.2.2. Tamlik Bakımından Mülkiyet	45
1.1.3.2.2.2.1. Tam Mülkiyet	45
1.1.3.2.2.2.2. Eksik Mülkiyet	46
1.1.3.2.2.3. Sahipleri Bakımından Mülkiyet	46
1.1.3.2.2.3.1. Müstakil Mülkiyet	46
1.1.3.2.2.3.2. Hisseli Mülkiyet	46
1.2. Mülkiyeti Kazanma Yolları	46
1.2.1. Aslen Mülkiyeti Kazanma Yolları	47
1.2.2. Devren Mülkiyeti Kazanma Yolları	48
1.3. Mülkiyet Hakkının Sınırlandırılması	48
1.3.1. Aslî Takyidler	49
1.3.2. İradî Takyidler	49
1.3.3. İstisnaî Takyidler	50
1.4. Mülkiyet Hakkının Sonlandırılması	50
1.4.1. Yeni Bir Mülk Tesis Edilerek Sonlandırma	50
1.4.2. Yeni Bir Mülk Tesis Edilmeden Sonlandırma.....	51
1.5. Osmanlı Devleti'nde Mülkiyet	51
1.5.1. Osmanlı Devleti'nin Yayıldığı Coğrafyalarda Mülkiyet Hakkının Tarihsel Arka Planı	51
1.5.2. Osmanlı Devleti'nde Mülkiyetin Tarihî Gelişimi.....	68

2. BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN ÖZEL MÜLK EDİNİM HAKLARI

2.1. Zimmîlerin Özel Mülk Edinim Hak ve Hürriyeti	86
2.1.1. Zimmîlerin Gayrimenkul Edinimleri	87
2.1.1.1. Miras, Hibe ve Vasiyet Yoluyla Gayrimenkul Edinimleri.....	87
2.1.1.2. Satın Alma ve Kiralama Yoluyla Gayrimenkul Edinimleri.....	91
2.1.2. Zimmîlerin Menkul Edinimleri.....	94
2.1.2.1. Sarraflık ve Bankerlik Sistemi Bağlamında Menkul Edinimleri	94
2.1.2.2. Selem ve Murabaha Uygulamaları Yoluyla Menkul Edinimleri	102
2.2. Zimmîlerin Edindiği Mülkleri Değerlendirdikleri Alanlar	124
2.3. Müste'menlerin Özel Mülk Edinim Hak ve Hürriyetleri	126

3. BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN VAKIF EDİNİM HAKLARI

3.1. Zimmîlerin Vakıf Kurma Hak ve Hürriyeti	140
3.1.1. Kilise, Manastır ve Havra Adına Kurulan Vakıflar	152
3.1.1.1. Vakıfların Yönetimi	154
3.1.1.2. Vakıfların Mal Varlıkları	155
3.1.1.3. Vakıfların Kredi-Finans Uygulamaları	158
3.1.1.4. Vakıf Taşınmazlarının Satış ve Kiralama Usulleri	159
3.1.2. Şahıslar Adına Kurulan Zimmî Vakıfları	167
3.1.2.1. Şahısların Kendi Yararlarına Kurdukları Vakıflar	172
3.1.2.2. Şahısların Kilise, Manastır ve Havralar Yararına Yaptıkları Vakıflar	172
3.1.2.3. Şahısların Kredi Kaynağı Olarak Kurdukları Vakıflar	175
3.1.2.4. Şahısların Kurduğu Vakıfların Mal Varlıkları ve İdaresi	176
3. 2. Günümüze İntikal Eden Zimmî Vakıfları.....	177
3. 3. Kilise, Manastır ve Havraların İnşaa ve Tamiri.....	182
3. 4. Ruhsatsız Olarak İnşaa Edilen Kilise, Manastır, Havra ve Mektepler. 186	
3. 5. Müste'menlerin Vakıf Kurma Hak ve Hürriyeti	190
SONUÇ.....	195
KAYNAKÇA	201
EKLER.....	222
ÖZET.....	240
ABSTRACT	243

ÖNSÖZ

Dünya tarihinin uzun ömürlü devletlerinden olan Osmanlı Devleti'ni etnik, dinî ve kültürel farklılıklar bakımından zengin, ancak bir o kadar da problemli olan bir coğrafyada altı asrı aşan bir süre ayakta tutan faktörlerin başında, bu devletin sahip olduğu hukukî yapı ve bunu işletiş biçimi gelmektedir. Çalışmamızda Osmanlı Devleti bünyesindeki gayrimüslimlerin (zimmîler ve müste'menler), 18. yüzyılda mülk ve vakıf edinimlerinin hukukî boyutu, ilgili yüzyılın öncesinde mevcut olan uygulamalar ve sonrasında yaşanan değişimler de dikkate alınarak, bütüncül bir bakış açısı içinde incelenmiştir.

Bu çalışmanın fikrî temelleri, bursiyer olarak çalıştığım ve 2011-2013 tarihleri arasında yürütülmüş olan *Türkiye'de Yabancıların Taşınmaz Edinimi ve Etkilerinin Değerlendirilmesi** başlıklı projeye dayanmaktadır. Doktora tez danışmanım olan sayın Prof. Dr. Yılmaz KURT ve tez izleme komitemde yer alan sayın Prof. Dr. Sevgi Gül AKYILMAZ da içinde yer aldığı bu projede, hukukî bir zeminde 19. yüzyılda yabancıların mülk edinimi incelenmekteydi. İlgili proje kapsamında yaptığımız arşiv çalışmaları neticesinde, aslında yabancıların mülk ediniminin tek başına değerlendirilemeyeceği görülmüştür. Böyle bir çalışma için, Osmanlı Devleti'ndeki zimmîlerin de mülk ediniminin nasıl ve ne şekilde olduğunun incelenmesi ve yine 19. yüzyıldaki durumun anlaşılabilmesi için daha eski dönemlerden başlayarak bütüncül bir yapı içinde konunun irdelenmesinin daha doğru olacağı ortaya çıkmıştı. Diğer taraftan bir bütün olarak bakıldığında,

* Proje bilgileri: T.C. Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Taşınmaz Geliştirme Anabilim Dalı, *Türkiye'de Yabancıların Taşınmaz Edinimi ve Etkilerinin Değerlendirilmesi*, TÜBİTAK-Kamu Araştırmaları Grubu, No: 110G020, 2011-2013, Ankara.

gayrimüslimlerin (zimmîler ve müste'menlerin) özel kişilik olarak mülk ediniminin yanı sıra vakıf tüzel kişiliği olarak da mülk ediniminin olup olmadığı sorunuyla karşılaşmıştır. Çünkü Osmanlı topraklarında birçok kilise ve manastırın bilhassa vakıf örgütlenmesi altında mülk edindikleri bilinmektedir. İşte bu noktada taşların yerine oturabileceğini düşünerek gayrimüslimlerin (zimmîler ve müste'menlerin) mülk ve vakıf edinimini bir bütün olarak ele aldık. Dolayısıyla söz konusu projenin sadece 19. yüzyıl ve yabancılarla sınırlı olan konusu, bu çalışma sayesinde hem tarihî temelleri ile, hem de zimmîlerin de işin içine katılması suretiyle incelenmiştir. Bu bakımdan bir bütünlük sağlanması amaçlanmıştır.

Bütün çalışmalar gibi bizim çalışmamızda da şüphesiz büyük katkı ve emekleri olanlar vardır. En başta beni bu konuyu çalışmaya teşvik eden tez danışmanım sayın Prof. Dr. Yılmaz KURT hocama sonsuz teşekkür ederim. Her daim sorularımı ve sorunlarımı çözüme destekçim olmuştur. Diğer taraftan bahsini ettiğim aynı proje paketinde yer aldığımız sayın Prof. Dr. Sevgi Gül AKYILMAZ hocama da minnettarım. Hukukçu kimliği ile tezimizin daha da anlam kazanmasında ve doğru değerlendirilmesinde büyük emekleri vardır. Yine hukukçu olan sayın Doç. Dr. Belkıs KONAN hocama da destekleri için teşekkürü bir borç bilirim. Hukukçu hocalarımın büyük katkıları, tez danışmanımın teşvik ve yol göstericiliği, çalışma boyunca karşılaştığım sorunların çözümünde rehberim olmuştur.

Bu tür çalışmaların tabiatında, iyi rehberlerin yönlendirmesi kadar kaynaklara ulaşım da çok önemlidir. Bu konuda Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıt Arşivi ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi çalışanlarına özellikle teşekkür ederim.

Bu tezin ortaya çıkmasında Türk Tarih Kurumu'nun "*Türk Hukuk Tarihi*" başlığı altında tezimize verdiği burs desteği çok önemlidir. Gerek Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nin kullanılması, gerekse de sağladıkları maddi destek şüphesiz tezimizin hazırlanmasındaki en büyük katkıdır. Bu vesile ile Türk Tarih Kurumu yöneticilerine de sonsuz şükranlarımı sunarım.

Tezin fikir aşamasından ortaya çıkışına kadar emeği olanlara çok teşekkür ederim. Alanda bir boşluğu doldurması, günümüz hukukuna da katkı sağlaması ve ileride yapılacak araştırmalara bir giriş olmasını amaçlayan bu tezde; mevcut olan hata ve eksikler tarafımıza ait olup, ileride yapılacak eleştirilerle çalışmanın daha da olgunlaşacağına olan inancımız tamdır.

Muhammed CEYHAN

Ankara 2016

TABLULARIN LİSTESİ

Tablo 1 : <i>VGM 29 Numaralı Hristiyan Evkâfi Defteri</i>	147
Tablo 2 : <i>Ruhsatsız Olduğu Tespit Edilen Dinî Yapılar</i>	187
Tablo 3 : <i>Ruhsatsız Olduğu Tespit Edilen Mektepler</i>	188
Tablo 4 : <i>VGM'de Günümüzde Kayıtlı Olan Gayrimüslim Vakıflarının Listesi</i>	178

KISALTMALAR

a. g. e.	: <i>Adı Geçen Eser</i>
a. g. m.	: <i>Adı Geçen Makale</i>
a. g. md.	: <i>Adı Geçen Madde</i>
a. g. t.	: <i>Adı Geçen Tez</i>
AÜHFD	: <i>Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi</i>
AÜDTCFD	: <i>Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi</i>
AÜSBFD	: <i>Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi</i>
BOA.	: <i>Başbakanlık Osmanlı Arşivi</i>
bkz.	: <i>Bakınız</i>
C.	: <i>Cilt</i>
Çev.	: <i>Çeviren</i>
Der.	: <i>Derleyen</i>
İA	: <i>Diyanet İslâm Ansiklopedisi</i>
Ed.	: <i>Editör</i>
Haz.	: <i>Hazırlayan</i>
İA	: <i>Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi</i>
İÜHFMD	: <i>İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası</i>
nr	: <i>numara</i>
s.	: <i>sayfa</i>

S. : Sayı
TDVY : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
TTK : Türk Tarih Kurumu
TÜBA : Türkiye Bilimler Akademisi
yay. haz. : Yayına Hazırlayan
VGM : Vakıflar Genel Müdürlüğü
VGMA : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
vd. : Ve Diğerleri
vr. : Varak

GİRİŞ

XVIII. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin gerek özel kişilik, gerekse de tüzel kişilik olarak mülk ve vakıf ediniminin hukukî temelleri ve bunun sonuçlarının analiz edildiği ve günümüz hukukuna intikal eden kimi hakların sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesine katkı sunmayı hedefleyen çalışmamızda; ilk önce mevcut literatür analiz edilmiş ve ardından da tarafımızca yapılmak istenene ve yapılanlara dair bilgi verilmiştir.

I. Alana Dair Mevcut Literatür

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin gerek mülk gerekse de vakıf edinimine dair doğrudan yapılan çalışmalar çok azdır. Mevcut çalışmalarda da Osmanlı Devleti vatandaşı olan zimmîler ile Osmanlı vatandaşı olmayan müste'menler veya yabancılar genellikle birbirinden bağımsız olarak ele alınmıştır. Gayrimüslimlerin mülk ve vakıf edinimine dair bilgi içeren çalışmaları üç başlık altında toplamak mümkündür:

Birinci grup, genel olarak gayrimüslimlerin ictimâî, hukukî ve ekonomik durumları hakkında bilgi veren çalışmalardır. Bunlardan ilki Ali İhsan Bağış'ın *Osmanlı Ticaretinde Gayrî Müslimler Kapitülasyonlar – Avrupa Tüccarları – Beratlı Tüccarlar – Hayriye Tüccarları (1750-1839)*¹ adlı çalışmasıdır. Gayrimüslimlerin ekonomik olarak gelişimini kapitülasyonlar bağlamında ele alan bu çalışma, özellikle

¹ Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrî Müslimler Kapitülasyonlar – Avrupa Tüccarları – Beratlı Tüccarlar – Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi, Ankara 1983.

zimmîler ile müste'menlerin Osmanlı topraklarındaki ortak ticarî faaliyetleri ve bunun doğurduğu sonuçlar hakkında bilgi vermektedir. Bağış, çalışmasında Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonların tesisini ve zaman içerisinde aldığı hâli anlattıktan sonra, zimmîlere tanınan ticarî haklar kapsamında Beratlı Tüccarlık, Avrupa Tüccarlığı ve Hayriye Tüccarlığı müesseselerini ele almaktadır. Çalışmada, gayrimüslim Osmanlı tebaasının müste'menlerle beraber hareket etmeleri neticesinde giderek ekonomik bir güç elde etmeleri ve buna karşı devletin Müslümanları da ticarete teşvik amacı ile Hayriye Tüccarlığı uygulamasına geçmesi, süreç içerisinde yaşanan gelişmeler ışığında açıklanmaktadır. Söz konusu çalışma, Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin sermayelerinin kaynağını sorgulama açısından önemlidir.

Diğer bir çalışma, Bilal Eryılmaz tarafından hazırlanan *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*² adlı çalışmadır. İlk olarak 1990'da ve daha sonra 1996'da gözden geçirilerek yeniden basılan söz konusu çalışma, yazarının da belirttiği gibi arşiv belgelerinden yoksun olarak hazırlanmıştır. Zira yazar, Osmanlıca bilmemesi dolayısıyla arşivden istifade edemediğini önzösünde belirtmektedir. Çalışmasını üç bölümde ele alan Eryılmaz, genel olarak Osmanlı Devleti'ndeki millet sistemi ve bu sistemde zaman içerisinde meydana gelen değişimleri incelemiştir. Ayrıca çalışmada, yine millet sistemi ekseninde olmak üzere siyasî arenada yaşanan olaylara da değinilmektedir. Eserde, gayrimüslim tebaanın hukukî, ekonomik ve sosyal boyutunu aydınlatıcı bilgiler yer almaktadır.

² Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1996.

Gayrimüslimler hakkında yapılan ve kaynak çeşidi açısından önemli olan bir diğer çalışma, Gülnihâl Bozkurt'un *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)* adlı eseridir³. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nde zimmîlerin sahip oldukları hukukî haklar ve imtiyazlar ele alınmıştır. Bozkurt, söz konusu çalışmasının birinci bölümünde Osmanlı klasik döneminde zimmîlerin hukukî statüsünü ele aldıktan sonra, diğer beş bölümde Tanzimat Fermanı'yla başlayan reformlar sürecini merkeze almak suretiyle zimmîlerin hukukî statülerinde ve imtiyazlarında yaşanan değişimleri değerlendirmektedir. Çalışmanın başlığından da anlaşılacağı üzere kaynak olarak Alman ve İngiliz belgeleri kullanılmak suretiyle, Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlerinin hukukî statülerindeki değişim ve dönüşüm, dönemin siyasî konjonktürü zemininde ele alınmıştır. Bozkurt'un çalışması, gayrimüslimlerin hukukî statülerinde yaşanan değişimi ve dönüşümü anlamamız açısından çok önemlidir. Ayrıca bu konuyla ilgili yapılan araştırmaların çoğunda Osmanlı arşiv kaynaklarının kullanıldığı düşünülürse, Bozkurt'un farklı kaynaklara dayanan bu çalışmasının kıymeti daha da aşikâr olacaktır.

Yavuz Ercan'ın *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları* adlı eseri, gayrimüslimlerle ilgili yapılmış bir diğer önemli çalışmadır⁴. Yazarın kendi deyimiyle

³ Gülnihâl Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, TTK yayınları, Ankara 1996.

⁴ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.

“gayrimüslimler üzerinde ciddi, toplu ve kapsamlı bir çalışma olmadığı için” bu çalışma yapılmıştır. 1966 gibi erken bir tarihte başlanan ve Osmanlı Devleti’nin gayrimüslim vatandaşlarının ele alındığı bu çalışmada, Osmanlı arşivi verileri ışığında bütün gayrimüslim grupların cemaat yapılanmaları, dinî özgürlükleri, hukukî durumları, sosyal ve ekonomik yapıları ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Ancak çalışmada, gayrimüslimlerin mülk ve vakıf edinimi ve buna dair analizler mevcut değildir.

Bozkurt’un ve Ercan’ın çalışmaları, aslında zaman dilimi olarak birbirinin devamı niteliğinde algılanabilir. Ancak bu çalışmalarda konunun ele alınış tarzı, varılmak istenen sonuç, beslenen kaynaklar itibariyle farklılıklar vardır. Her şeyden evvel Bozkurt, Alman ve İngiliz kaynaklarını kullanırken, Ercan, Osmanlı’ya ait arşiv kaynaklarını kullanmıştır. Diğer yandan Bozkurt, konuyu sadece hukukî durum noktasından ele alınırken; Ercan, gayrimüslimleri hukukî statülerinin yanında sosyal ve ekonomik boyutları ile de incelemiştir. Buna rağmen her iki çalışmanın da ağırlık noktası, gayrimüslimlerin hukukî yapılarının incelenmesi olmuştur.

Osmanlı Devleti’nde millet sistemini kapsamlı bir şekilde ele alan çalışma, M. Macit Kenanoğlu’nun *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*⁵ adlı çalışmasıdır. Üç kısım olarak hazırlanan çalışmada; birinci kısımda gayrimüslimlerin kurumsal yapılanması, ikinci kısımda ruhanî reislerin idarî, malî, cezaî yetkileri ile şahsî durumları, üçüncü kısımda ise ferdî hak ve hürriyetler incelenmiştir. Her ne kadar çalışmada millet sistemi başlığı kullanılmışsa da, genel olarak bütün gayrimüslim grupların sosyal, ekonomik ve hukukî hak ve imtiyazları teferruatlı bir şekilde

⁵ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2012.

incelenmiştir. Ancak çalışma sadece Osmanlı vatandaşı olan zimmîleri kapsamakta ve yazarının da önsözde belirttiği üzere İstanbul'un fethinden Islahat Fermanı'na kadar geçen süreyi kapsamaktadır. Dolayısıyla 19. yüzyıl içinde ve 20. yüzyıl başında gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukukî, ictimaî ve iktisadî hayatına ilişkin yaşanan değişimler ve dönüşümler çalışmada yoktur.

Gayrimüslim Osmanlı tebaasının sosyal hayatına ilişkin olarak Ali İhsan Karataş tarafından Bursa örneğinde hazırlanan *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı–Bursa Örneği*⁶ adlı çalışma, ağırlıklı olarak şer'îye sicillerine dayanan önemli bir incelemedir. Dört bölüm üzerine yapılan incelemelerde gayrimüslimlerin aile hayatı, dinî hayatları, iktisadî hayatları ve malî yükümlükleri, Bursa merkezli olarak ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir. Söz konusu çalışma, yazarının kullandığı ana kaynak olan şer'îye sicillerinin uygulamaya dönük bilgiler vermemesi hasebiyle, gayrimüslimlerin hukukî, sosyal, iktisadî yaşamlarının pratik boyutunu anlamamıza imkân tanımaktadır.

Buraya kadar bahsettiğimiz çalışmaların hemen hemen tamamı, Osmanlı tebaası olan gayrimüslimler hakkındadır. Osmanlı tebaası olmayan fakat Osmanlı topraklarında müste'men, ecnebî veya yabancı ismi ile ikâmet eden kişilerle ilgili çalışma pek azdır. Bu çalışmalardan en önemlisi, Belkıs Konan tarafından hazırlanan, *Osmanlı Devletinde Yabancıların Hukuki Statüsü*⁷ adlı çalışmadır. Toplam dört bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde, yabancı kavramı ve

⁶ Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı – Bursa Örneği –* Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2009.

⁷ Belkıs Konan, *Osmanlı Devletinde Yabancıların Hukuki Statüsü*, Irmak Yayıncılık, Ankara 2010.

kapitülasyonlar hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde kişisel ayrıcalıklar, üçüncü bölümde ekonomik ve adlî ayrıcalıklar ve dördüncü bölümde de adlî ayrıcalıklar çerçevesinde yabancıların Osmanlı yargı sistemindeki durumu incelenmiştir. Bu çalışma, hukukî bir inceleme olması hasebiyle, konunun mahiyeti de hukukî zemine oturmaktadır. Yazar, yer yer teoride olan bazı hukukî hakların ve imtiyazların, uygulamada olup olmadığı noktasına da işaretlerde bulunmuştur. Bu sebeple yapılan tespitler, bizim çalışmamızdaki teorik – pratik ayrımı için de önem arz etmektedir.

Birinci grupta değerlendirebileceğimiz bir diğer çalışma ise, Pehlul Düzenli tarafından hazırlanan *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*⁸ adını taşımaktadır. Esasen bir araştırma – inceleme eseri olmamakla birlikte, Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimlere dair çıkmış olan bütün fetvaların toplu bir şekilde bir arada hazırlanması açısından çok kıymetli bir çalışmadır. Üstelik hem zimmîler, hem de müste’menler hakkında çıkarılan fetvalara bir arada yer verilmiştir. Araştırmalarımız esnasında teorik ve pratik farkını görmemiz açısından oldukça faydalı olan bir çalışmadır.

İkinci grup, gayrimüslimlerin mülk edinimine dair çalışmalardır. Bu alanda en kapsamlı yapılan çalışma, Murat Alandağlı’nın *Süreç ve Sonuçlarıyla Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancıların Mülk Edinmeleri (1830-1914)*⁹ adlı çalışmasıdır. Söz konusu çalışma dokuz bölümden oluşmaktadır. İlk dört bölümde Osmanlı toprak düzeninde yaşanan değişimlere ve yabancıların mülk edinimini kolaylaştıran etmenlere değinildikten sonra, beşinci bölümde yabancıların mülk edinimini sağlayan hukukî düzenlemelere, altıncı bölümde yabancıların mülk ediniminin mülkî

⁸ Pehlul Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015.

⁹ Murat Alandağlı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancıların Mülk Edinmeleri (1830-1914)*, Helke Yayınları, Ankara 2015.

ve idarî boyutlarına, yedi ve sekizinci bölümde yabancıların mülk ediniminin istatistikî olarak verilerine, son olarak dokuzuncu bölümde ise yabancılara arazi satışının kısıtlandığı sahalara dair bilgiler mevcuttur. Alandağlı'nın çalışmasında özellikle istatistikî verilerin olduğu bölümler çok kıymetlidir. Yazarın, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi çalışanı olması ve ilgili kurum tarafından bir proje kapsamında bu eseri hazırlaması için, diğer araştırmacılara kapalı olan fon ve tasniflerin kendisine açılmış olması, bu çalışmayı daha da anlamlı kılmaktadır. Ayrıca yazar, Osmanlı Arşivi'nden de ilgili projelendirme sayesinde edindiği belgelerden azamî ölçüde istifade etmiştir. Alandağlı'nın araştırması, 19. yüzyıldaki çıkarımlarımız açısından istifade ettiğimiz önemli bir çalışmadır.

Tezimizler ilgili literatürde yer alan araştırmaların üçüncü grubunda, gayrimüslimlerin vakıf edinimine ilişkin çalışmalar vardır. Bunlardan ilki ve en kapsamlısı Nazif Öztürk'ün *Azınlık Vakıfları*¹⁰ adlı kitabıdır. Bu kitap, Öztürk'ün daha önce yayınlamış olduğu *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*¹¹ adlı kitabın bazı bölümlerinin, yeni gelişmeler ışığı altında gözden geçirilip genişletilerek, sadece azınlıklar konusuna hasredilmesiyle ortaya çıkmıştır. Söz konusu çalışma, esasen Osmanlı Devleti'nde zimmî statüsünde olup Türkiye Cumhuriyeti Devleti zamanında azınlık statüsünde telakkî edilen gayrimüslim Türk vatandaşları ile ilgilidir. Öztürk, azınlıkların vakıf haklarının tespiti noktasında

¹⁰ Nazif Öztürk, *Azınlık Vakıfları*, Afşar Matbaacılık, Ankara 2003. Kitabın üçüncü bölümü Öztürk'ün daha önce “Son Gelişmeler Işığında Azınlık Vakıfları” adıyla *Türk Yurdu Dergisi*'nde (Kasım 2002, C. 22, S. 183, s. 28-39) makale olarak yayınlanmıştır.

¹¹ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, TDV yayınları, Ankara 1995.

Osmanlı Devleti zamanındaki haklara ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti zamanında aldığı şekle temas ettikten sonra, azınlıkların gayrimenkule tasarruf şekilleri ile vakıf kurmaları konusuna temas etmiştir. Umumiyetle Cumhuriyet dönemindeki kanunî düzenlemelere yer verilen çalışmada, Osmanlı dönemindeki gayrimüslim vakıfları konusunda sadece zimmîlerin hak ve hukukuna temas edilmiş, ancak azınlıkların vakıf kurma ve işletme hak ve imtiyazına temas edilmemiştir. Diğer taraftan konu sadece vakıf merkezli olarak ele alınmıştır.

Gayrimüslim vakıfları konusunda yapılan diğer çalışmalar da yine azınlık merkezli olup bu çalışmalar içerisinde sadece Mustafa Alkan'ın "Azınlık Vakıfları (Tarihî Arka Planı, Hukukî Yapısı ve İç Analizi)" başlıklı makalesi¹² Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi'ne dayalı yapılan en güncel ve bilimsel çalışmadır. Alkan, çalışmasında azınlıkların Osmanlı dönemindeki ve öncesindeki haklarına temas ettikten sonra Türkiye Cumhuriyeti döneminde yapılan yasal düzenlemeler ışığında ve arşiv belgeleri merkezinde konuyu ele almaktadır. Ancak Alkan'ın çalışması sadece azınlıklar merkezinde ve ağırlıklı olarak Cumhuriyet dönemini kapsamaktadır.

Bir diğer çalışma ise Hasan Güneri'nin "Azınlık Vakıflarının İncelenmesi"¹³ başlıklı makalesidir. Güneri çalışmasında, yabancı ve azınlık kavramlarının tahlilini yaptıktan sonra bunların birbiriyle olan ilintilerine, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde bağlı oldukları hukukî yapıya değinmekte ve ardından azınlıkların

¹² Mustafa Alkan, "Azınlık Vakıfları (Tarihî Arka Planı, Hukukî Yapısı ve İç Analizi)", *Gazi Akademik Bakış*, C. 2, S. 4, Yaz 2009, s. 93-111.

¹³ Hasan Güneri, "Azınlık Vakıflarının İncelenmesi", *Vakıflar Dergisi*, S. X, Ankara 197, s. 77-108.

vakıf ediniminin hukukî mahiyetini, mevcut literatür ve düzenlemler kapsamında ele almaktadır. İlgili çalışma, büyük oranda Türkiye Cumhuriyeti dönemini kapsamakta ve arşiv kaynaklarına yer vermemektedir.

Yukarıda üç kısma ayırdığımız kaynaklar *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Mülk ve Vakıf Edinimi (18. YY.)* başlıklı çalışmamızda yoğun olarak başvurduğumuz referanslarımızdır. Her ne kadar kaynak, konu ve kapsam farklılıkları olsa da bu çalışmaların her biri, araştırmamızın problematiğinin ortaya konulmasına katkı sağlamıştır.

II. Tezin Konusu, Amacı ve Önemi

Hazırladığımız tezin konusunu; XVIII. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin gerek özel kişilik, gerekse de tüzel kişilik olarak mülk ve vakıf ediniminin hukukî temelleri ve bunun sonuçları oluşturmaktadır. Bu kapsamda, gayrimüslimler bir bütün olarak, yani hem Osmanlı Devleti vatandaşı olanlar, hem de devletin özel müsaadesi ile Osmanlı topraklarında bulunan müste'menler, konumuz çerçevesinde incelenmiştir.

Bu çalışmada, gayrimüslimlerin 18. yüzyılda mülk ve vakıf edinimine dair bir durum tespiti ve teşhisi yapılması en temel amacımız olmakla birlikte, elde edilecek verilerin niteliğine ve niceliğine istinaden Müslümanların ve gayrimüslimlerin iktisadî yapılarının mülk edinimi ile bağlantılarının ortaya çıkarılması da amaçlarımızın başında gelmektedir. Zira Osmanlı Devleti'nin asli unsuru olan Müslümanların zaman içerisinde giderek ekonomik olarak güç kaybetmeleri ve buna mukabil gayrimüslimlerin ekonomik olarak güç kazanmaları, 19. Yüzyılda değişen

dünya konjonktürüne paralel olarak Osmanlı'daki hâkim ve etkin unsur algısını da değiştirmiştir. Çalışmamızda, bu değişim ve dönüşüme neden olan etmenlerin temelleri araştırılmak istenmektedir. Her ne kadar araştırmamızın merkezinde 18. yüzyıl olsa da, bu dönemin öncesine ve sonrasına da temas etmek suretiyle bütüncül bir perspektif oluşturulmak istenmiştir.

Salt bir hukukî tespit olmanın ötesinde aynı zamanda verilerden hareketle bütüncül bir sonuca ulaşmak amacıyla matuf bu tez sayesinde; gayrimüslimlerin mülk ve vakıf edinimi hususunda önlerinde engel olup olmadığı, gerek kendi aralarında gerekse de Müslümanlarla olan mülk alım-satımlarında kanun ve kuralların nasıl olduğu, sahip oldukları menkul mülkiyeti sayesinde kredi-finans sistemi içindeki yerleri ve uzun vadeli sonuçları hakkında ayrıntılı analizler yapılmıştır. Vakıf ve mülk hukukunun güncel geçerliliği olması dolayısıyla elde edilen sonuçların günümüz hukukunda istifade edilebilecek düzeyde olması, tezimizin önemini ortaya koymaktadır.

III. Tezin Kapsam ve Sınırlılığı

Her araştırmanın amaçlarına ulaşma noktasında zaman, mekân, konu gibi bazı kapsam ve sınırlılıkları mevcuttur. Tarafımızdan hazırlanan tez çalışmasında da bu gerçeğe istinaden birtakım sınırlılıklar mevcuttur. En başta konu olarak gayrimüslimlerin mülk ve vakıf edinimi temel sınırimızdır. Bu çerçevede gayrimüslimlerin sosyal ve ekonomik hayatları ve hukukî durumları bir bütün olarak ele alınmamıştır. Ancak mülk ve vakıf konusunun ihtiyaç duyduğu kadar ekonomik ve hukukî durumlarına temas edilmiştir.

Gayrimüslimler dediğimizde aynı zamanda hem Osmanlı vatandaşı olan zimmileri, hem de Osmanlı topraklarına muvakkaten gelmiş olan müste'menleri kastetmekteyiz. Bu sebeple gayrimüslim tabirimizin her geçtiği yerde her iki grup kastedilmektedir. Her iki grubun birbiri ile olan temasının, mülk ve vakıf edinimleri noktasında uzun vadede ortaya çıkardığı sonuçlar olduğu için, tarafımızdan böyle bir yaklaşım benimsenmiştir.

Yapılan araştırmalardan sağlıklı ve nihayi bir bilgi elde etmek ve yeni bilgiler inşa etmek için zaman ve mekân sınırlılığı gerekli bir olgudur. Biz de çalışmamızı 18. yüzyıl ile sınırladık. Ancak incelememiz nihayetinde bütüncül bir veri elde etmek ve sağlıklı tahlillerde bulunmak adına 18. yüzyılın öncesine ve sonrasına da değinilmiştir. Bu durumu, pergelin sabit ve hareketli ayağına benzetmek mümkündür. Gayrimüslimlerin mülk ediniminin uzun yolculuğunu daha sağlıklı analiz edebilmek ve nihayetinde verimli sentezlere ulaşmak adına, Osmanlı Devleti'nin uzun soluklu ömründe bir köprübaşı vazifesi gören 18. yüzyılı merkezimize aldık ve pergelimizin sabit ucunu bu yüzyıla koyduk. Pergelimizin hareketli ayağını ise; geçmişte nelerin olduğunu ve gelecekte nelere sebebiyet vereceğinin anlaşılabilmesi için, gerek zaman gerekse de mekân sınırlarını aşarak tüm Osmanlı coğrafyası boyunca gezdirdik. Dolayısıyla araştırmamızda, zaman ve mekân ayırt etmeksizin bir çerçeve ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Netice itibariyle araştırmamızdan verimli sonuçlar alabilmek için, 18. yüzyılı merkeze almak suretiyle tüm Osmanlı coğrafyasını kapsayan, sürekliliği ve fotoğrafın bütününe görebilmek amacıyla süreç kısıtlamasına gitmeden bir çalışma yürütülmüştür. Tabii konumuz gayrimüslimlerin mülk ve vakıf edinimi ve etkilerinin

değerlendirilmesi ile sınırlıdır. Bu bağlamda, amaca ulaşmak için yöntemimizin rehberliğinde ve kaynaklarımızın elverdiği şekilde çalışmamız ele alınmıştır.

IV. Tezin Kuramsal Çerçevesi ve Problematığı

Modern kapitalizmin günümüzde geldiği noktanın ve başarısının anlaşılabilmesi şüphesiz ki *sermayenin sırrının* çözümlenmesi ile mümkündür¹⁴. Bir ticarî işletmenin ya da üretim etkinliğinin başlayıp yürütülebilmesi için gerekli olan para ve mal, anamal¹⁵ demek olan sermaye; kapitalist rekabetin doğal bir sonucu olarak küçük ölçekli birimlerin eritilip sermayenin belirli noktalarda merkezîleşmesi paranın giderek daha az sayıda kişi ya da kuruluşun elinde toplanması¹⁶ neticesinde bir güç unsuru olarak ortaya çıkmaktadır. Modern kapitalizmin kökenlerinde, sermayenin belirli ellerde ve rekabetçi bir ortamda birikmesi yatmaktadır¹⁷.

Osmanlı Devleti'nin, rakibi olan Avrupa karşısında 17. yüzyıldan itibaren giderek geri kalmasında ve bu gerikalmışlığın özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda yoğunlaşmasında, yaşanan Sanayi Devrimi ya da Endüstri Devrimi'nin yarattığı

¹⁴ Hernando De Soto, *Sermayenin Sırrı Kapitalizm Batıda Zaferler Kazanırken Diğer Yerlerde Neden Başarısız?* Çev: Murat Aygen, Liman Kitapları, Ankara 2005, s. 47-74.

¹⁵ *Türkiye Bilimler Akademisi Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü Sosyal Bilimler*, TÜBA Yayınları, Ankara 2011, s. 1022.

¹⁶ Ömer Demir – Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Adres Yayınları, 6. Baskı, Ankara 2005, s. 361.

¹⁷ Daha Orta Çağlar'da Kapitalizmin ayak sesleri sermaye merkezli olarak teşekkül etmeye başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Henri Sée, *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, Çev: Turgut Erim, Yöneliş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2000, s. 19-37.

kapitalin, her geçen gün Avrupa lehine bir güce dönüşmesi yatmaktadır¹⁸. Oysa söz konusu yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde büyük ölçekli sermayeye tekabül edebilecek bileşenlerin henüz bir araya gelmediği ya da gelemediği gözlenmektedir¹⁹. Ancak buna rağmen Osmanlı Devleti'nde de küçük de olsa sermaye sahiplerinin mevcudiyeti bilinmektedir. Bunlar özellikle devlet adamları ve giderek güçlenen tüccarlardır.

Osmanlı Devleti'nde sermayenin ve sermayedarın önünde, devletin klasik sisteminin devam etmesi açısından bir emniyet sübapı vazifesi gören müsadere ve

¹⁸ Bu dönemde senyörler, paraya olan ihtiyaçlarından dolayı arazilerini satmaya başlamışlardır. Böylece daha evvel oldukça önem arz eden toprak mülkiyeti giderek önem kaybetmeye başlamıştır. Toprak mülkiyetinin ehemmiyeti, yerini faiz ve paraya bırakmıştır. Bu nedenle Avrupa kentlerinde kurulan bankaların sayısı giderek artmaya başlamıştır. Bu durum özellikle Protestan mezhebini benimsemiş ülkelerde, faize dayalı serbest ekonomi ve sınırsız özel mülkiyet anlayışının da temelini oluşturmuştur. Kıta Avrupası'nın bu dönemdeki düşünsel, sosyo-ekonomik ve siyasal düzenini şekillendiren söylemler içerisinde mülkiyetle ilgili olanlarına da rastlanılır olmuştur. Nitekim 1789 tarihinde bu söylemlerin de etkisiyle "malı olmayanın bağımsız da olamayacağı" görüşünü savunan ihtilâl ile birlikte Fransa'da liberal mülkiyet anlayışının şekillenmesi sağlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Leo Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, Çev: Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 163-165.

¹⁹ Osmanlı Devleti'nde kapitalizmin argümanları olan para-sermaye-faiz gibi unsurların küçük de olsa mevcudiyeti bilinmektedir. Özellikle Para Vakıfları ve onun kredi-finans uygulamalarını bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cenk Reyhan, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel-Sosyolojik Bir Çözümleme*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s. 197-203.

vakıf uygulamaları mevcuttur. Bu sebeple sermaye peşinde koşanları bekleyen bir engel vardır. Sermayenin belirli ellerde birikmesi ve onları güçlendirmesi bu kurumlar sayesinde bir nebze de olsa engellenmektedir. Bu durumun özellikle Müslümanlar için daha ilk zamanlardan beri uygulanageldiği malumumuzdur. Ancak giderek ticarî sahada müste'menlerin yardımı ile yer edinen ve sermaye kazanmaya başlayan gayrimüslim taifesinin bu otokontrol sisteminin pençesine pek düşmemesi, onları giderek sermaye sahibi yapmıştır.

19. yüzyılda sermayedar bir güç olan zimmîlerin sermayelerini ne şekilde edindikleri, artırdıkları ve değerlendirdikleri sorusu sorulduğunda, verilecek cevap elbetteki Osmanlı'nın ilk zamanlarından itibaren 19. Yüzyıla kadar yaşanan gelişmeleri izah etmekle mümkündür. Daha erken zamanlardan beri devlete bile borç veren bir gayrimüslim zümresinin varlığı ve bunların sayısının ve sermayesinin özellikle 18. yüzyılda giderek artması, elbetteki sorunun da cevabı olacaktır. İşte tam da bu noktada çalışmamızı mülk ve vakıf ekseninde toplamamızın temel problem olduğu ortaya çıkmaktadır. Acaba Osmanlı Devleti içerisinde bir sermayedar grubu olarak zuhur eden ve her geçen gün güç kazanan zimmîlerin, bu güçlerini tek başlarına mı elde etmişlerdir? Müste'menlerden ne ölçüde istifade etmişlerdir? Müste'menlerin sermayesini bu topraklarda ne şekilde ve nasıl değerlendirmişlerdir? Bu sermayeyi mülk ve vakıf olarak kullanmışlar mıdır? Mülk ve vakıf, bu dönemde nasıl bir araç olmuştur? Bu soruların çözümü, elbette bütüncül bir bakışı, süreç içinde yaşanan değişim ve dönüşümleri, iki grubun birbiri ile olan bağı bilmekten geçer.

Salt bir olgu ve olay örgüsü üzerinden bakıldığında bir hak ve hukuk tespiti niteliğinde olan çalışmamız, vardığı sonuçlar itibariyle şüphesiz başkaca sorulara da

cevap üretecek mahiyettedir. Bu bağlamda, gayrimüslimlerin mülk ediniminin hukukî temelleri çizildikten sonra, bu hakları ve özgürlükleri sayesinde elde ettikleri maddî zenginlikleri ileride nasıl değerlendirdikleri ve bunun da ne tür sonuçlar doğurduğu soruları birbiri arkasına sorulmuştur. Konumuz gereğince bir taraftan hak, hukuk ve özgürlük tespiti yaparken, diğer taraftan elde edilen verilerin uzun ve kısa vadeli sonuçları tartışılmış ve çıkarsamalarda bulunulmuştur. Özellikle 19. yüzyılda birer ekonomik güç olarak tezahür eden ve devlete bile borç verebilecek düzeyde zenginleşen bir gayrimüslim tabakanın nasıl ve ne şekilde ortaya çıktığı ve bu durumun temellerinin neler olduğu da, yine araştırmalarımızdan elde edilen veriler ışığında analiz edilmiştir.

Kısacası, temel problemimiz mülk ve vakıf edinimi ekseninde gayrimüslim sermayenin ve bileşenlerinin izini sürmektir. Bu kapsamda ulaştığımız *teorik ve pratik farklılığı, süreklilik ve kırılma noktası* gibi kavramlarla da konunun kuramsal çerçevesi çizilmiştir. Osmanlı öncesinden miras alınan bazı hakların devam etmesinde, gerek İslâm hukuku uyarınca gerekse de devletin benimsediği usul gereğince hak ve hukukta bir sürekliliğin mevcudiyeti tespit edilmiştir. Ayrıca bazı uygulamaların kanunnameler, nizamnameler, ahidnameler vs. olmamasına rağmen uygulamada olması da konunun teorik ve pratik boyutunu ortaya çıkarmıştır. Diğer taraftan uygulamaların 19. yüzyıl itibarıyla radikal bir şekilde değişip dönüştüğü, bunun neticesinde mülk ve vakıf ediniminin sınırlarının ve boyutlarının değiştiği tespit edilmiştir ki bu noktada özellikle Tanzimat Fermanı ile başlayan süreci bir kırılma noktası olarak addetmek gerekmiştir.

V. Tezde Takip Edilen Yöntem

Tezimizin yönteminin tespiti, esasen problemimizin ne olduğu ve cevabının ne olabileceği sorusu ile ortaya çıkmıştır. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere bir projenin içinden çıkan konumuz, projenin zaman noktasındaki sınırlılığı sebebiyle gayrimüslimlerin mülk ve vakıf edinimlerinin tarihî temellerinin nerelere indiğini sormak ve sorgulamak neticesinde bize konumuzun nasıl incelenmesi gerektiğini göstermiştir. Böylece konuyu, zaman dilimi olarak bir *köprübaşı* vazifesi gören 18. yüzyılı merkeze alarak incelemenin, bununla birlikte bu dönemin öncesinde ne vardı ve sonrasında ne oldu diye sormanın gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu durumda tezimizde hem kullanacağımız kaynakların türü, hem de izlememiz gereken yöntem belirleme başlamıştır.

İncelediğimiz konuda her ne kadar 18. yüzyılı merkeze almış olsak da, bu dönemin öncesi ve sonrasıyla (sebepten için 17. Yüzyıl ve öncesi, sonuç için ise 19. Yüzyıl ve sonrası) bir zincirin halkaları gibi sıkı bir şekilde birbirine bağlı olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca 18. Yüzyıldaki düğümün çözülmesi hâlinde elde edeceğimiz veriler analiz edildiğinde, geçmişten geleceğe bir bağ kurma imkânımız olacaktır.

Nihaî hedefimiz, gayrimüslimlerin mülk ediniminin temelleri ve yaşanan değişim ve dönüşümlerin tespiti olduğu için, 18. yüzyılın öncesine ve sonrasına geçmemiz zaten zorunluluk arzetydi. Ancak bu durumda da karşımıza envai çeşitte arşiv kaynağı ve yığını çıktı. Oysa bu kadar Evrâkın bir doktora çalışması sürecinde incelenmesi mümkün değildi. Bu tür bir çalışma büyük bir ekip ile ve ancak bir proje kapsamında olabilirdi. Zaten bizim problematiğimiz çerçevesindeki soru ve sorunlarımız bütüncül bir durumu tüm halkaları ile çıkarmak olduğu için, bahsi geçen evrak ve defter türlerinin yine hepsini incelemek koşuluyla fakat bütünü

görmek adına bir inceleme olacağı için evrak çeşitliliği içerisinde olaylar ve olgular üzerinden sonuca varmamız gerekiyordu. İşte bu noktada yöntemimiz, aynı zamanda tespit ettiğimiz Evrâkın ne kadarını incelememiz gerektiği hususunda da bize yardımcı oldu.

Tezimizde kullandığımız yöntem *vaka incelemeleri ve süreç takibi yoluyla kuram ve pratiklerin tespitidir*²⁰. Yani örnek bazı vakalar üzerinden elde edeceğimiz izlenimlerimiz sayesinde ve süreç takibi ile tam da istediğimiz gibi bütüncül bir bakış elde edecektik. Diğer taraftan yine yöntemimizin mahiyetinde var olan kuramların ve pratiklerin tespiti sağlanmış olacaktı. Zaten bahsini ettiğimiz kaynak türleri muhteviyat itibari ile hem teorik, hem de pratik boyutların tespitine imkân tanımaktadır.

Kullandığımız yöntem bağlamında kaynaklarımızı incelediğimizde, Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin mülk ve vakıf edinimi mevzusunda, Bizans İmparatorluğu ve İslâm devletlerinden alınan miras boyutunun ve Osmanlı Devleti zamanında uygulanan bazı farklılıkların olduğu ortaya çıktı. Eskiden intikal eden ve Osmanlı Devleti tarafından da kabul edilen bazı hak ve imtiyazların süreklilik kavramı içerisinde, fakat uzun soluklu bir devlet olan Osmanlı Devleti'nde özellikle 19. yüzyılda yaşanan değişimler ve dönüşümlerin ise kırılma noktası kavramı ile değerlendirilmelidir. Esasen birbirine zıt anlam ifade eden her iki kavramın da (süreklilik ve kırılma) yerine ve zamanına göre göz önünde bulundurulması ile bazı sorularımıza çözüm bulabildik. Diğer taraftan yine vaka incelemeleri sayesinde bir

²⁰ Pascal Vennesson, “Vaka İncelemeleri ve Süreç Takibi: Kuramlar ve Pratikler”, *Sosyal Bilimlerde Yaklaşımlar ve Metodolojiler Çoğulcu Bir Perspektif*, Editörler: Donetalla della Porta – Michael Keating, Çev: Sabri Gürses, Küre Yayınları, İstanbul 2015, s. 271-290.

takım uygulamaların aslında teorik olarak mevcut olmadığı, ancak uygulamada var olduğunu tespit ettik. Özellikle gayrimüslimlerden müste'menlerin 1867 tarihli nizamnameye kadar hiçbir şekilde mülk edinemediği şeklindeki bilgilerin aslında yanlış olduğu ve bu bağlamda teorik bilgileri içeren ahidname, kanunname, ferman ya da hatt-ı Hümâyûnlarda yasak olanın uygulamada varlığı, yine teoride hiç olmayanın da pratikte olduğu sonucuna vardık. Netice itibariyle, vakaların incelenmesi ve sürekli bir takip neticesinde bütüncül bir çerçeveyi elde etmiş olduk.

VI. Tezde Kullanılan Kaynakların Tanıtımı

Tezimizde 18. Yüzyılın öncesine ve sonrasına da temas edilmesi nedeni ile karşımıza envai çeşitte arşiv kaynağı ve yığını çıktı. Olayın çerçevesinin doğru çizilmesi ve bir bütünün ortaya çıkarılabilmesi için kanunnameler, ahidnameler, fetvalar, tahrir defterleri, mühimme defterleri, şer'iyeye sicilleri, kilise defterleri, piskoposluk defterleri, düvel-i ecnebiye defterleri, vakfiye defterleri ve sair muhtelif Evrâkın incelenmesi zaruret hâlini aldı. Ancak bu kadar evrak türünün sadece 18. yüzyıl bağlamında bile incelenmesi için yüzbinlerce belgenin elden geçirilmesi gerekecekti. Bu sebeple problematiğimiz ve kavramsal çerçevemizin aydınlatılması amacıyla matuf olarak söz konusu kaynak türlerinin hepsine temas edilmiştir. Ancak bu durumda kaynak çokluğundan dolayı yöntemimizin kılavuzluğunda örnek olay ve vakalar incelenmiştir. Bu çerçevede kaynak çeşitliliği mevcut olmakla birlikte zaman kısıtlamasına gidilmeksizin farklı zamanlardan belgeler seçilmiştir.

Kullandığımız arşiv kaynaklarını buldukları arşivlere göre değil de kurduğumuz kavramsal çerçeve bağlamında şu şekilde tasnif edebiliriz:

Osmanlı Devleti'nin neşet ettiği ve yayıldığı coğrafyada mevcut olup Osmanlı tarafından da kabul edilen hak ve imtiyazları süreklilik kavramı kapsamında ifade etmiştik. Bu konunun aydınlatılabilmesi açısından özellikle tahrir defterlerine, kilise defterlerine ve piskoposluk defterlerine müracaat edilmiştir.

Teorik ve pratik kavramlarının aydınlatılması açısından da mühimme defterleri, şer'iyeye sicilleri, ahidnameler, fetvalar, vakfiyeler ve yine kilise defterleri ve piskoposluk defterleri gibi kaynaklara müracaat edilmiştir.

Kırılma noktasının çözümü için ise, başta 19. yüzyılın kanunname ve nizamnameleri olmak üzere dönemin muhtelif Evrâkı ve yine kilise defterlerine ve piskoposluk defterlerine müracaat edilmiştir.

1. BÖLÜM

TEMEL KAVRAMLAR, OLGULAR VE TARİHİ ARKA PLAN

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin mülk ve vakıf edinimi konusunun izahatine geçmeden evvel aşağıda; gayrimüslimlerin statüsünün ve bunun tarihi temellerinin neler olduğunun, mal ve mülk kavramları, mülkiyetin tarihi gelişimi ayrıntılı olarak incelenmiştir. Yapılan araştırmalar neticesinde, gayrimüslimlerin hukukî statüsü başta olmak üzere, mülkiyet konusunda benimsenen hukuk ve toprak üzerine inşa edilen sistemler noktasında Osmanlı Devleti'nin, İslâm hukuku ve kendisinden evvel kurulmuş olan Türk devletlerinde de cari olan uygulamaları büyük oranda uyguladığı görülmektedir. Diğer taraftan zaman içerisinde yaşanan gelişmelerin mevcut sistemi temelinden sarstığı ve yeni uygulamalara doğru yol alındığı da ortaya çıkmıştır.

1.1. Kavramsal Çerçeve

Çalışmanın içerisinde peyder pey geçecek olan kavramların anlamlarının bir bütün olarak burada verilmesinin doğru olacağı kanaatindeyiz. Zira, sadece kavram anlamının ötesinde ıstılahi bir takım anlamların da bilinmesinin gerekliliği ve kavramların geçtiği yerlerde verilmesi halinde konunun akışı bozacağı gerçeği, çalışmamız boyunca yer alan bütün kavram ve olguları burada izah etmeyi gerekli kılmıştır. Diğer yandan kavramların hukukî manalarının ve tarihsel süreçte geçirdiği anlam değişimlerinin bşatan bilinmesi, ileride ortaya çıkabilecek kargaşayı da önleyeceği muhakkaktır.

1.1.2. Gayrimüslim Kavramı

İslâmiyet, insanları İslâm'a inananlar ve inanmayanlar diye iki ana gruba ayırır. Bu temel ayırırda inananlar “Müslümanlar”, inanmayanlar ise “Gayrimüslimler” şeklinde adlandırılmıştır. İslâm dinine inanmayan bütün grupları kapsayan “Gayrimüslim” tâbiri içerisinde ise; semavî kitap sahibi olanlar, yani ehl-i kitaplar (Yahudiler, Hıristiyanlar), kitap sahibi olup olmadıklarında şüphe bulunanlar (Sâbiîler, Mecûsîler) ve diğer inanç sahipleri (putperestler, güneşe ve yıldızlara tapanlar, Allah'ın varlığını kabul etmeyenler = ateistler) olmak üzere üç grup yer alır²¹.

İnanç merkezli bu ayırımın yanında Gayrimüslimlerin, İslâm devletiyle olan siyasî ve hukukî münasebetleri bakımından da dört gruba ayrıldığı görülür:

1). Harbî: İslâm devletiyle savaş hâlinde bulunan gayrimüslim bir devletin vatandaşı olanlar (dârü'l-harp).

2). Ehl-i sulh=Ehl-i ahd: Belli bir süre barış antlaşması yapılan gayrimüslim devletin (dârü's-sulh) vatandaşı olan “muâhid”ler (ehl-i sulh, ehl-i ahd).

3). Müste'menler: İzin alarak İslâm ülkesine giren ve burada belli bir süre ikâmetine izin verilenler.

4). Zimmîler: İslâm devletinin tebaası olanlar²².

Bu tasniflerden hareketle İslâm devleti sınırları içinde yaşayan gayrimüslimleri bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, İslâm ülkesinin vatandaşı statüsündeki zimmîler ve bu statüye sahip olmayan müste'menler olarak karşımıza

²¹ Ahmet Özel, “Gayri Müslim”, *DİA*, C. 13, İstanbul 1996, s. 418.

²² Özel, “Gayri Müslim”, s. 418.

iki grup çıkmaktadır. Bunların içinde çoğunluğu, zimmî olarak adlandırılan ve vatandaş statüsünde olanlar oluşturmakla beraber, müste'menlerin durumu da bütün İslâm tarihi boyunca gösterdiği hususiyetler açısından incelenmeyi hak etmektedir. Her ne kadar zimmîlerle müste'menlerin hukukî statüleri aynı olmasa da, birbirleri ile olan ilişkileri ve devletle olan anlaşmaları bir bütün olarak değerlendirilmelidir²³.

Söz konusu ayırım ve adlandırmaların, İslâm'ın ilk yıllarındaki milletler arası ilişkilerin ve vatandaşlık anlayışının ürünü olduğunu belirtmek gerekir. 19. yüzyılda başlayan ve günümüze kadar gelen süreçte vatandaş-yabancı adlandırmaları farklılaşmıştır. Artık 19. Yüzyıldan itibaren ırk esasına dayanan millî devlet (ulus-devlet) anlayışının hâkim olduğu ve bu ayırımın (vatandaş-yabancı) günümüze kadar geldiğini görmekteyiz²⁴.

İslâm'ın yukarıda bahsini ettiğimiz müslim-gayrimüslim ayırımının tam mânâsı ile ortaya çıkması ve somutlaştırılması, elbette ki İslâm'ın yayılması ve bir devlet hâline gelmesi ile mümkün olmuştur. Ayrıca İslâm devletinin kurulması ile hukukî yapı da şekillenmiştir. Bu bağlamda tarih boyunca kurulmuş olan İslâm devletleri, İslâm Hukuku'ndaki "zimmî sistemi" olarak adlandırılan ve hukukî zemine oturtulan bir sistemi şekillendirmiştir.

Bir İslâm devleti olarak tarih sahnesine çıkan ve hükmettiği geniş topraklar üzerinde bünyesinde çok farklı etnik ve dinî kökenden insanları bir arada tutan

²³ Buradan hareketle biz de çalışmamız boyunca İslâm devletlerindeki ve Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim vatandaşlar için zimmî tâbirini, vatandaş statüsünde olmayan ve geçici süreliğine ve belli bir izin ya da anlaşma dâhilinde bulunanlar için ise müste'men tâbirini kullanacağız. Yine yeri geldiğinde hukukî statülerinden de ayrı ayrı bahsedeceğiz.

²⁴ Özel, "Gayri Müslim", s. 418-419.

Osmanlı Devleti'nin "zimmet sistemi"ni uygulayış tarzı, diğer İslâm devletlerinden farklılık göstermektedir. Bunun temel sebebi, zamana ve yeni şartlara uyma zorunluluğu ve devletin çıkarlarını korumaktır. Osmanlı'da zimmîler bir taraftan bireysel olarak fıkhîdaki zimmet hükümlerine tâbi tutulurken, diğer taraftan da mensup oldukları din veya mezheplere göre "millet" adı verilen farklı gruplarda toplanmışlardır. Oluşturulan her bir "millet" grubu da kendi içinde hiyerarşik olarak ve mensup oldukları dinin hükümlerine bağlı kalınarak düzenlenmişlerdir. Ayrıca dinî başkanları aracılığıyla belli ölçüde devlete bağlı olarak denetim altında yaşamaları sağlanmıştır²⁵.

Osmanlı Devleti'nde zimmîlerin hukukî statülerinin tam anlamı ile anlaşılabilmesi için hem genel olarak İslâm'daki "zimmet sistemi"nin, hem de bunun Osmanlı Devleti'ndeki tatbikatıyla ortaya çıkan "millet sistemi"nin bilinmesi gerekmektedir. Yine İslâm'ın ve Osmanlı Devleti'nin müste'menlere olan bakış açısı ve onlara tayin ettikleri hukuku da bu bağlamda irdelemek gerekmektedir.

1.1.2.1. İslâm'da "Zimmet Sistemi" ve Gayrimüslimlerin Hukukî Statüsü

İslâmın Müslüman olmayanları ne şekilde adlandırdığı ve onlara nasıl bir hukuk uyguladığı meselesi aşağıda incelenmiştir. Bu kapsamda konu, İslâm'ın ilk neşet ettiği zamanlardan başlayıp bir devlet statüsüne büründüğü zamanlarda şekillenmesine kadar geçen zaman dilimi incelenmiştir.

²⁵ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında...*, s. 7.

1.1.2.1.1. Zimmet Sistemi

Bir İslâm devleti ile herhangi bir antlaşma içinde olmayan gayrimüslim bir devletin vatandaşlarına “harbî”; İslâm devleti ile geçici bir süre antlaşma yapmış olan devletin vatandaşlarına “muâhid”; geçici bir süre İslâm devleti sınırları içerisinde kalmasına müsaade edilen gayrimüslimlere “müste’men” ve İslâm devletinin tebaası olanlara da “zimmî” dendiğini yukarıda izah etmiştik. Bu bağlamda, “harbî” ve “muâhid”ler İslâm devleti topraklarının dışında yaşayanlarken, “zimmîler” devamlı surette, “müste’menler” ise geçici olarak İslâm devleti topraklarında yaşayan gayrimüslimlerdir. İslâm hukukunda gayrimüslimler söz konusu olduğunda, bu grupta içerisinde “harbî”, “muâhid” ve “müste’men” statüsündeki gayrimüslimleri, devletler ve milletlerarası ilişkiler zemininde düşünmek gerekir. “Zimmî” olarak adlandırılan ve devletin birer ferdi olan gayrimüslimler ise, vatandaşlık temel hak ve statüsü bağlamında irdelenmelidir²⁶. İslâm devleti sınırları içindeki gayrimüslimleri, ülkenin kendi vatandaşları olan zimmîler ve İslâm devleti toprakları içinde geçici olarak kalma hakkına sahip olan müste’menler olarak ikiye ayırmamız gerekmektedir.

İslâm ülkelerinde yaşayan gayrimüslim tebaa için kullanılan ve zimmet kökünden gelen “zimmî” kelimesi sözlük anlamı itibariyle; bir kimsenin yüklendiği, ödemeye mecbur olduğu borç, alacak; himâye, sahip çıkma; antlaşma, ahit

²⁶ Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki milletlerarası ilişkilerin temelinde barış vardır. Yine Müslümanlara karşı düşmanca tavırlara başvurmadıkları sürece, İslâm toplumu içindeki gayrimüslimlerin kendi kültürel ve dinî kimliklerini yaşayabilecekleri görüşü hâkimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özel, “Gayri Müslim”, s. 418-426.

anlamlarına gelmektedir²⁷. Yine lügatlerde İslâm devletlerindeki zimmîler için “bir devlet-i İslâmiyenin taht-ı ta‘âbiyet ve himâyesinde bulunan ehl-i kitâb ya‘ni Hıristiyan ve Yahudiler” şeklinde tanım yapılmaktadır²⁸ ki İslâm devletlerindeki vatandaş statüsündeki zimmî halk ya da diğer gayrimüslimler mevzubahis olduğunda çoğunlukla Hıristiyan ve Yahudileri anlamamız gerekmektedir. Fıkhî bir terim olarak zimmî; İslâm devletiyle yaptığı zimmet antlaşmasına dayanarak İslâm ülkesinde vatandaş olarak yaşayan ve kendisine güvence verilen, koruma altına alınan kişi demektir. Zimmîler, İslâm egemenliğini tanıyıp cizye ödemelerine karşılık devletten, dolayısıyla müslüman toplumdaki kendilerini ve haklarını (can ve mal güvenliği ile din ve vicdan hürriyetini) koruma güvencesi (zimmet) almışlardır²⁹. Bu itibarla, İslâm devleti ile gayrimüslimler arasında yapılan bu antlaşmaya “zimmet antlaşması”, buna taraf olan gayrimüslimlere de “zimmî” denir³⁰.

Zimmet antlaşmasının tarihî süreç içindeki teşekkülüne bakıldığında şöyle bir tablo görülmektedir: Milâdî 622 tarihinde Müslümanların Mekke’den Medine’ye hicretleriyle Medine’de din bakımından üç farklı topluluk ortaya çıktı. Bunlar Putperestler, Yahudiler ve Müslümanlardır. Putperestler, ya Müslümanlığı kabul ettiler ya da Medine’den gittiler. Müslümanlarla Yahudiler ilk aşamada barış içinde

²⁷ Mustafa Fayda, “Zimmî”, *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, s. 428.

²⁸ Şemseddin Sâmî, *Kamus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2013, s. 649.

²⁹ Ahmet Yaman, “Zimmî”, *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, s. 434.

³⁰ Bir ülke İslâm devleti hâkimiyetine geçtiği zaman burada bulunan gayrimüslimler ya İslâm ülkesini terk edip diledikleri bir yere giderler ya da İslâm devleti ile “zimmet antlaşması” yaparak bu antlaşmadaki esaslar dâhilinde eski yurtlarında yaşamaya devam ederler. Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 8. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul 2010, s. 145 vd.

bir arada yaşarken Yahudilerin, Müslümanlar aleyhine faaliyetleri sebebiyle aralarında savaş çıktı. Savaşta mağlup olan Yahudilerin bir kısmı giderken bir kısmı da Medine’de kalmaya devam ettiler. Yahudiler, her iki toplumun dünyevî başkanı sıfatına sahip olan Hz. Muhammed ile bir antlaşma imzaladılar. Gidenlerin mallarına Müslümanlar tarafından el konulurken geride kalanlar da ehl-i zimmet olarak yaşamaya devam ettiler. Bu olaydan itibaren artık İslâm hukukunun zimmet anlayışı ve hukuku şekillenmeye başlamıştır³¹.

Yahudilerle yapılan 52 maddelik bu antlaşmayı, daha sonra Hıristiyan kabilelerle yapılan diğer antlaşmalar izlemiştir. Hayber Yahudileri ile yapılan antlaşmadan sonra Necran’daki Putperestler, Yahudiler ve Hıristiyanlarla antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmalarda genel itibariyle, gayrimüslimlere zimmî statüsü verilerek can ve malları (iç ve dış tehlikelere karşı) teminat altına alınmış, buna karşılık onlar da devlete cizye adı verilen vergiyi ödemekle mükellef kılınmışlardır³².

Tüm bu antlaşmalar, halifeler tarafından uyulması gereken antlaşmalar olarak görülmüş ve ilk dört halife Hz. Muhammed’in yaptığı antlaşmaları yenilemişlerdir. Böylelikle Hz. Muhammed’in yaptığı antlaşmalar, sonradan yapılan antlaşmalara da örnek teşkil etmiştir. İslâm zimmet hukukunun esası da buraya dayanmaktadır³³. Ancak daha ilk zamanlardan itibaren İslâm hukuku her İslâm ülkesinde ve her zaman

³¹ Ercan, *a.g.e.*, s. 2-3.

³² Hayber Yahudileri ile yapılan antlaşma da topraktan elde edilen ürünün yarısı karşılığı olarak onlara zimmî statüsü verilmiştir. Gülnihâl Bozkurt, “İslâm Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüsü”, *9 Eylül Hukuk Fakültesi Dergisi, Kudret Ayiter’e Armağan*, C. 3, S. 1-4, s. 118-119.

³³ Bozkurt, “İslâm Hukukunda Zimmiler...”, s. 119-120.

diliminde aynen uygulanmamıştır. Değişik zaman ve coğrafyalarda farklı uygulamalar vücut bulmuştur³⁴.

Zimmet sözleşmesinin tarafları olarak bir yanda ehl-i kitap olarak isimlendirilen gayrimüslimler, diğer yanda ise İslâm devleti vardır. Dünyayı darül-İslâm haline dönüştürmek arzusunda olan Müslümanlar, cihat açtıklarında ehl-i kitap olanları cizye ve haraç vermek koşuluyla zimmî olmaya davet ederlerdi. Şayet kabul etmezlerse kendileri köle, malları da ganimet olabilirdi. Ehl-i kitap olmayanlar ise İslâm'ı kabul etmek ya da savaşmak zorundadırlar. Onlara zimmet çağrısında bulunulmaz. Bu durumda zimmet antlaşmasının ön koşulu ehl-i kitap olmaktır. Anlaşma ile zimmî statüsüne giren ehl-i kitap kimseler İslâm devletine karşı yapmakla mükellef olduğu yükümlülükleri yerine getirdiği, kaçınması gerektiği hâllerden kaçındığı ve buna karşılık İslâm devlet adamları da sözleşmeden doğan koruma borçlarını yerine getirdikleri müddetçe zimmet antlaşması bozulmazdı. Aksi takdirde antlaşma feshedilmiş olurdu³⁵.

1.1.2.1.2. Zimmîler ve Hukukî Statüleri

Yukarıda da belirttiğimiz üzere zimmet antlaşması ile zimmîlerin can ve mal dokunulmazlıkları ile din ve vicdan hürriyetleri İslâm devletinin teminatı altına

³⁴ Ercan, *a.g.e.*, s. 5.

³⁵ Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiîler ile sonradan zimmî hakkı verilen Mecusiler, Hindular, Budistler zimmet antlaşması yapabilecek olanlardır. Pers Zerdüşleri ve Kuzey Afrika Berberileri bu kıstasın dışındadır. Ayrıca İslâm'dan dönenlerle de zimmet antlaşması olmaz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bozkurt, "İslâm Hukukunda Zimmiler...", s. 120-128.

alınmıştır. İslâm ülkesinde oturma hakkı olan zimmîyi düşmana karşı artık İslâm halifesi koruması altına almıştır. Zimmî de idareye olan bağlılığını göstermek ve askerlik görevinden muafiyetine karşılık olmak üzere cizye vergisi yükümlülüğünü yerine getirmek zorundadır³⁶.

Can ve mal güvenliği bağlamında zimmîler de Müslümanlar gibi tam bir can ve mal güvenliğine sahiptir. Mesela, bir zimmîyi öldüren Müslüman, aynen bir Müslüman'ı öldürmüş sayılır ve kendisine kısas uygulanırdı. Diyet ve ta'zir suçları noktasında da durum böyledir. Yine Müslüman için hukukî bir değeri olmayan ve "gayri mütekavvim mal" statüsünde olan domuz, şarap gibi mallar gayrimüslim için "mütekavvim mal" sayılmış ve her türlü haksız fiile karşı korunmuştur³⁷.

Din ve vicdan hürriyetleri noktasında zimmî kimselerin daha önceki inançlarını koruma, dinî âyinlerini ve ibadetlerini diledikleri gibi ifa etme özgürlükleri vardır. Ayrıca mevcut mabetlerine dokunulmaması esastır. Ancak yeni mabet yapmalarına istisnalar dışında pek sıcak bakılmamıştır. Dinlerini öğrenme ve çocuklarına öğretme özgürlüğü din ve vicdan hürriyeti kapsamındadır.³⁸

Zimmîlerin ikamet ve seyahat hakları da mevcuttur. Müslümanlarca kutsal kabul edilen Harem bölgesi dışında kalan yerlerde ticaret ve başka amaçlarla dolaşabilirler. Şehirlerde ve diğer yerleşim birimlerinde kendilerine ait mahallelerde

³⁶ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında...*, s. 9-13; Aydın, *a.g.e.*, s. 145-148.

³⁷ Aydın, *a.g.e.*, s. 145-146.

³⁸ Gayrimüslimlerin özgürlüklerinin önünde bazı sınırlamalar vardır. Mesela namaz vakitlerinde çan çalınmaması, yeni kilise, havra ve manastır inşaatına da pek sıcak bakılmaması bu cümledendir. Aydın, *a.g.e.*, s. 146-148.

oturabilecekleri gibi Müslümanlarla iç içe de yaşayabilirler. Bu konuda İslâm hukuku açısından bir mahzur yoktur³⁹.

Zimmîlere verilen bir diğer hak ise hukukî ve kazaî muhtariyettir. Evlenme, boşanma, miras, vasiyet gibi aile hukuku ile ilgili meselelerde kendi hukuklarına tâbi olmuşlardır. Zimmîlere Müslüman olmadıkları için şer‘î hukuk uygulanmaz. Esasen bu durumun temelinde onlara tanınan din ve vicdan hürriyetinin yattığını görmekteyiz. Ancak bu noktada da zimmîler hür bırakılmıştır. İstemeleri hâlinde ve kendi cemaat mahkemelerinin kararlarına razı olmadıkları takdirde, söz konusu özel hukuk sahasına giren alanlarda İslâm mahkemelerini tercih edebilirler. Bu duruma İslâm devleti karışmamıştır. Şer‘î mahkemelere başvurmaları hâlinde onlara da İslâm hukuku uygulanmıştır⁴⁰. Ceza hukuku açısından ise, tamamen İslâm ceza hukuku uygulanmıştır. Bu bakımdan İslâm ülkesinde suç sayılan bir fiili işlediklerinde kural olarak zimmîlere de İslâm ceza hukuku hükümleri uygulanır⁴¹.

Siyasî haklar ve kamu görevleri noktasında zimmîler, kısıtlamalara tâbi tutulmuşlardır. Devlet başkanını seçme ve bu göreve seçilme hakkına sahip olmadıkları gibi ordu kumandanlığı, valilik ve hâkimlik gibi görevlere de

³⁹ Karataş, *a.g.e.*, s. 24.

⁴⁰ Aydın, *a.g.e.*, s. 149-154.

⁴¹ Ancak kendilerine tanınan inanç hürriyeti gereği bu genel kuralın bazı istisnaları vardır. Mesela içki içtiklerinde had cezası uygulanmazsa da kamu düzenini ihlâl etmeleri hâlinde ta‘zir cezası verilir. Özel, “Gayri Müslim”, s. 423.

getirilemezler⁴². Bunun dışında ata binememeleri, silah taşıyamamaları, Müslümanlara karşı şahitliklerinin kabul edilmemesi, Müslüman kadınla evlenememe gibi kısıtlamalar da mevcuttur. Her ne kadar “dinde zorlama yoktur” anlayışı çerçevesinde zimmîlere İslâm toprakları üzerinde yaşama hakkı verilmişse de bu tarz kısıtlamalara gidilmesinde Müslümanların dinî ve sosyal yaşamını, geleneklerini, kültürünü koruma anlayışı hâkimdir⁴³.

İslâm Hukuku’nda müste’menlerin hukukî statülerine gelecek olur isek; sözlükte “emin olmak, güvenmek” anlamındaki emn (emân) kökünden türeyen ve “kendisine eman verilen kimse” mânâsına gelen müste’men, terim olarak İslâm ülkesine (dârülslâm) eman alıp giren yabancı gayrimüslimi (harbî) ifade etmektedir⁴⁴. İslâm hukuku, müste’menlerin de haklarını gözetmiştir. Müste’menlerin İslâm hukukundaki statüleri genellikle zimmîlere benzemektedir. Bunlar, ticaret ya da başka amaçlarla geçici süre ile İslâm devleti topraklarında bulunabilirler. İkamet ettikleri sürece bütün hususî haklardan ve amme haklarından yararlanabilmektedirler⁴⁵. Bu bağlamda mülkiyet dâhil olmak üzere malî haklardan, aile hukuku, şahıs, miras, borçlar ve ticaret hukuku hükümlerinden istifade ederler. Emân akdi gereği İslâm ülkesinde inanç ve ibadet hürriyeti yanında can ve mal güvenliğine de sahiptirler. İkamet ve seyahat hürriyeti bakımından Hicaz bölgesi

⁴² İslâm hukukçularının çoğunun yaygın görüşü bu olmakla birlikte, bazı hukukçular da ihtiyaç hâlinde ve önemli görevler olmamak kaydıyla zimmîlere görev verilebileceğini beyan etmiştir. Özel, “Gayri Müslim”, s. 421.

⁴³ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında...*, s. 8-9.

⁴⁴ Ahmet Özel, “Müste’men”, *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 140.

⁴⁵ Karataş, *a.g.e.*, s. 26.

dışında herhangi bir sınırlama söz konusu değildir. Bu çerçevede zimmîler ve müste'menlerin hakları benzerlik arz eder. Bu benzerliklere, genel olarak hak ve görevlerde zimmîlerle müste'menlerin eşitliği söz konusu olmasına rağmen, birinin vatandaş, diğerinin yabancı olması sebebiyle bazı farklılıklar da görülmektedir.⁴⁶

Ceza hukuku konusunda müste'menlerin tâbi oldukları hukuk noktasında farklı görüşler vardır. Ebu Hanife'ye göre, şahıs haklarına yönelik suçlarda İslâm hukuku hükümleri uygulanır. Buna göre bir Müslüman ya da zimmîyi kasten öldürmeleri durumunda kısas uygulanır. Yine Allah haklarına yönelik suçlarda da İslâm hukuku esastır. Ancak Ebu Hanife'nin öğrencisi olan Ebu Yusuf başta olmak üzere Mâlikî, Şafî ve Hanbelî mezhepleri, müste'menlerin her türlü suçlarda İslâm hukukuna tâbi olduğu yönünde fikir birliği içindedirler.⁴⁷

Müste'menlerle ilgili diğer bir husus, müste'menlerin İslâm ülkesinde taşınmaz mal edinip edinemeyecekleridir. İslâm hukuku kurallarına göre müste'menler Dârü'l-İslâm'da taşınmaz mülkiyeti edinemezler. Şayet almışlarsa bu durumda zimmî statüsünü kabul etmiş sayılırlardı. Mülkiyet hakkının siyâsî

⁴⁶ Müste'menlerin kendilerine tanınan azamî ikâmet süresini aşmaları, gayrimenkul edinmeleri, müste'men kadının Müslüman ya da zimmî ile evlenmesi gibi hususlar zimmî statüsüne geçmiş olmanın sebepleri arasında sayılmıştır. Özel, "Müste'men", s. 141, 143.

⁴⁷ Aydın, *a.g.e.*, s. 154-156. Osmanlı Devleti ikinci görüşü benimsemiştir. Halil Cin-Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yayınları, 5. Baskı, Konya 2013, s. 239.

mahiyette bir hak olduğu telâkkîsi sebebiyle İslâm hukuku, özellikle toprağın yabancıların eline geçmesini yasaklamıştır⁴⁸.

1.1.2.2. Osmanlı Devleti’nde “Millet Sistemi” ve Gayrimüslimlerin Hukukî Statüsü

Müslüman olmayanlar konusunda İslâm Hukuku’nu uygulayan Osmanlı Devleti, İslâm devletlerinden farklı olarak farklı dinlerde olan ve İslâm’ın zimmî olarak adlandırdığı insanları dinlerine-mezheplerine göre ve “millet” kavramı altında formüle etmiştir.

1.1.2.2.1. Millet Sistemi

Osmanlı Devleti, bünyesinde mevcut olan ve çeşitli ırk, kültür, din ve mezhepten oluşan grupları etnik kökenlerine göre değil, din ve mezheplerine göre Müslüman, Ortodoks, Gregoryen, Katolik, Protestan, Rum, Ermeni, Süryani ve Yahudi gibi adlarla gruplandırmıştır. Bu gruplara dâhil olmanın kıstası kişilerin dinleri ve mezhepleri idi. Osmanlı Devleti işte bu grupların her birine, “Millet” adını vermiştir⁴⁹. Temelinde İslâmî esaslara bağlılık yatan ve Osmanlı Devleti’nin

⁴⁸ Gül Akyılmaz, “Osmanlı Hukuku’ndaki Düzenlemeler Çerçevesinde Yabancı Ülke Vatandaşlığına Geçen Ermenilerin Gayrimenkullerinin Hukuki Statüsü”, *Yeni Türkiye*, S. 60, s. 15-16.

⁴⁹ Osmanlı Devleti tarihinde “millet” ve “millet sistemi” kavramlarının mevcudiyeti konusu tartışmalıdır. Bazı araştırmacılar kavramın ve sistemin Osmanlı Devleti’nde hiç olmadığını, Osmanlı uygulamasının çok hukuklu bir sistem olarak değerlendirilmemesi gerektiğini ve

yöneticileri tarafından idare kolaylığı sağlama amacıyla geliştirilerek orijinal bir kurum hâline dönüştürülen “Millet Sistemi”nin Osmanlı Devleti’ndeki tarihi, Fatih Sultan Mehmet’e kadar gitmektedir. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul’un fethinden sonra Rum kilisesine din ve özel hukuk işlerinde özerklik verdi ve Rum milletine seçtiği Patriğe, cemaatini idare için gerekli yetkileri kullanma imtiyazı tanıyarak onu tüm Ortodoksların başına getirdi. Sonradan aynı imtiyazlar Ermeni ve Yahudi topluluklarına da tanındı. Netice itibariyle Osmanlı Devleti’nce tanınmış üç millet

gayrimüslim reayanın millet sistemi adı altında bir otonom yapı dâhilinde değil, (devlete karşı değil de ruhanî reislerine karşı sorumlu olma) iltizam sistemi çerçevesinde birer vatandaş olarak devlete karşı sorumlu olan insanlar olarak idare edildiği tezini savunmaktadır. Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 10-16. Bazı araştırmacılar ise, sistemin varlığını kabul etmekle beraber söz konusu “millet” kavramının “millet sistemi” bağlamında Osmanlı kaynaklarında (yazar şer‘iyye sicillerini delil göstermiştir) geçmediğini belirtmiştir. Bu savunu için bkz. Nuri Adıyeke, “Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair”, *Osmanlı*, S. 4, İstanbul 1999, s. 255 vd. Oysa her iki yazarın da kısmî zaman dilimi ve kaynak silsilesi ile konuya yaklaştıkları muhakkaktır. Bugün Osmanlı Arşivi’nde “Rum Milleti”, “Ermeni Milleti” gibi klasik görüşlerin kabul ettiği millet kavramları yazıldığında onlarca belge çıkmaktadır ki, bu kayıtların orijinallerinde de “Rum Milleti”, “Ermeni Milleti” kavramları geçmektedir. Diğer taraftan son dönem şer‘iyye sicillerinde yine bu kavramlara rastlamak mümkündür. Klasik görüşe muhalif olan ya da olmamakla birlikte kavramların mevcudiyeti noktasında farklı bilgi veren bu araştırmacıların klasik Osmanlı düzeni ile Tanzimat Fermanı ve özellikle Islahat Fermanı neticesinde ortaya çıkan siyasî, içtimâî ve hukukî durumu göz önüne almadıkları gerçeği ortaya çıkar. Zira Kenanoğlu’nun çalışmasının Islahat Fermanı öncesini kapsamaması ve son dönem gelişmeleri çalışmasında değerlendirmemesi buna delildir.

bulunuyordu. Bunlar, Rumlar (yani Bulgarlar, Romenler, Arnavutlar, Makedonlar ve Sırp lar da dâhil olmak üzere bütün Ortodokslar), Ermeniler ve Yahudilerdir. Ülkede Katolikler, Protestanlar ve az sayıda başka mezhepten (Süryanî, Nasturî, Kıptî vs.) Hıristiyanlar da vardı, ancak devlet bunları sayıca az ve siyâsî bakımdan önemsiz gördüğü için millet sistemine dâhil etmemiştir⁵⁰.

1.1.2.2.2. Gayrimüslimlerin Hukukî Statüsü

Osmanlı Devleti bünyesindeki gayrimüslim tebaanını her türlü din ve vicdan özgürlüğü olduğu gibi hukukî sahada da özgürlükleri vardı. Müslüman olmayanlar, özel hukuk alanında kendi aralarında mensup oldukları din ve toplulukların sosyal yaşama ilişkin kurallarına, kamu hukuku alanında ise İslâm hukukunun Müslüman olmayanlara ilişkin kurallarına tâbi tutuluyorlardı. Gayrimüslim olarak ifade edilen farklı din ve mezhepten gruplara, aile hukuklarını ilgilendiren konularda; din adamlarının tayini ve mabetlerin yönetimi gibi dinî hayatlarıyla ilgili düzenlemeler onların iç işlerinden kabul edilerek müdahale edilmemiştir. Bu tür düzenlemeler cemaat temsilcilerinin inisiyatifine bırakılmıştır. Buna rağmen Gayrimüslimler, evlenme, boşanma, nafaka, miras, tereke ve hibe gibi aile hukuku başta olmak üzere

⁵⁰ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında...*, s. 9-13. Osmanlı Devleti bütün Gayrimüslimler içerisinde Rumların özel bir yeri vardı. Bunun en önemli göstergesi, özellikle bütün Hıristiyanlar için kutsal yer olan Kudüs'teki Kamame Kilisesi'nin idaresinin Rumlara verilmiş olmasıdır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan Satış-Muhammed Ceyhan, "Kudüs'teki Rum Cemaatine Ait Bir Defter: 10 Numaralı (Kamame) Kilise Defteri", *Belgeler*, Cilt 33, Sayı 37, Ankara 2014, s. 21-51.

her türlü hukukî meselelerini yoğun bir şekilde Osmanlı mahkemelerinde çözmeyi tercih etmişlerdir.⁵¹

Gayrimüslimlerin gerek mecbûrî olarak, gerekse de kendi rızalarıyla Osmanlı mahkemelerine başvurduklarında, kendilerine uygulanacak İslâm hukukunun Müslümanlardan farklı kimi uygulamalarının olduğu malumumuzdur. Kısmen İslâm hukukundan kısmen de ekonomik nedenlerden kaynaklanan bu farklı uygulamaların⁵², bütünüyle Gayrimüslimlerin aleyhine olduğu yönünde bir değerlendirilme yapmak yanlış olur. Söz konusu farklı uygulamalara örnek olarak şunları verebiliriz: Hıristiyanların içki içmesi ve domuz yemesinin dinlerince sakıncalı olmaması sebebiyle kendi aralarındaki alışverişlerde suç sayılmamış ve hukûkî işleme konu olmamıştır. Ancak bu ürünlerin tüketimi ve alışverişi dinen Müslümanlara yasak olduğu için şayet Müslüman birisi bunu alıp satarsa, alışveriş yaptığı kişi Hıristiyan bile olsa hukuken suçlu duruma düşer ve cezalandırılırdı⁵³. Yine Hıristiyan birisinin Müslüman birisine şahitlik yapamaması, farklı uygulamalardan olup Hıristiyanların ve özellikle yabancı devletlerin en çok eleştirdiği husustur⁵⁴.

⁵¹ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında...*, s. 9-13.

⁵² Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında...*, s. 1-2.

⁵³ Ercan, *a.g.e.*, s. s. 12

⁵⁴ Ercan, *a.g.e.*, s. 250. Her ne kadar Avrupalı devletler Gayrimüslimlere dair bazı uygulamaları eleştirseler de mahkemelere gelen davalara verilen kararlar konusunda kesinlikle bir ayırım gözetilmemiştir. Örneğin 18. Yüzyıl boyunca Bursa'da Gayrimüslim-Müslüman anlaşmazlığına dair görülen davalarda birçok karar Müslümanların aleyhine sonuçlanmıştır. Kadının burada millet farkını esas almadığı, tam tersine hakkı ve adaleti

Yukarıda, İslâm'da zimmîlerin haklarına temas ederken, siyâsî haklar ve kamu görevleri noktasında zimmîlerin kısıtlamalara tâbi tutulduklarından bahsetmiştik. Siyâsî haklar noktasında, aynı durumun I. Meşrutiyet'e kadar Osmanlı Devleti'nde de cari olduğunu görmekteyiz. Ancak, kamu görevi istisna edildiğinde, I. Meşrutiyet'e kadar Müslüman tebaanın bile siyâsî hakları yoktu. Ancak kamu görevlerinde yer alma konusunda daha ilk zamanlardan beri Osmanlı gayrimüslimlerinin, doğrudan askere alınmamakla birlikte tımarlı sipahi, voynuq, martalos gibi görevleri ve buna dayalı muafiyetleri olmuştur. Yine Ermeni ve Fenerli Rumların birçok resmî ve yarı resmî pozisyonlarda devlet hizmeti verdikleri de bilinmektedir⁵⁵.

Yukarıda özet olarak izah ettiğimiz bu yapı, yüzyıllar boyunca ufak değişiklikler ve eklemelerle beraber 19. Yüzyıla kadar gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin her geçen gün çöküşe ve çözülmeye maruz kaldığı 19. Yüzyılda, Osmanlı hukukunda ve millet siteminde değişiklikler yaşanmıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilânı ile başlayan bu süreçte, çeşitli "millet" gruplarına dâhil olan vatandaşların hukukî statü farklılıklarının kaldırılması amaçlanmış, yani Gayrimüslimlerin mevcut statülerinden çıkartılarak Müslümanlarla birlikte "Osmanlı Vatandaşı" statüsüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Tanzimat'tan sonra Müslim-Gayrimüslim tüm vatandaşların eşitliğinin ve her iki gruba da uygulanacak kanunların kabulü, bu

sağlamaya çalıştığı gözlemlenmektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Karataş, *a.g.e.*, s. 257-260.

⁵⁵ Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Zimmîlerin Siyâsî ve İdari Hakları ve Tanzimat ve Islahat Fermanlarının Getirdiği Yenilikler", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Ed: İdris Bal-Mustafa Cufalı, Nobel Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2003, s. 95.

kanunları uygulayacak mahkemelerin kurulmasını da gerekli kıldı. Dinî esaslara dayanan Şer‘iyye Mahkemeleri’nin yeni kanunları uygulaması mümkün değildi. Bu sebeple yeni kanunların Nizamiyye Mahkemeleri adı verilen ve Batı usûlünde teşekkül eden mahkemelerde uygulanması hedeflenmiştir. Diğer taraftan Avrupa’da cari olan hukuk örnek alınmaya başlanmıştır. Eşit hukukî yapı oluşturularak herkesin söz sahibi olacağı şekilde yasama ve yargıda bütün etnik unsurların temsiline çalışılmıştır. Ancak yeni hukukî ve adlî yapı her ne kadar zayıf Osmanlı Devleti’ne Avrupalı devletlerin bir baskısı şeklinde ortaya çıkmışsa da söz konusu değişikliklerin tarafı olan Müslümanlar ve Gayrimüslimler durumdan bütünüyle memnun kalmamışlardır⁵⁶. Zira 19. yüzyılda hukuk alanında yapılan yeni düzenlemeler hem Müslümanlara, hem de Gayrimüslimlere çözüm olmamış, bilâkis hukuk alanında ortaya çıkan düalizm her geçen gün yeni sorunların kaynağı olmuştur. Bütün bu değişikliklere ve yeniliklere rağmen Osmanlı Gayrimüslimleri şahsî hukukları, aile hukukları, miras, hibe gibi konularda yine klasik dönemde olduğu gibi davalarını Şer‘iyye Mahkemeleri’ne götürmüşlerdir. Söz konusu Şer‘iyye Mahkemeleri’nin kayıtları olan son dönem Şer‘iyye Sicilleri’nde bu konuda kayıtları görmek mümkündür⁵⁷.

⁵⁶ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında...*, s. 2-5. Tanzimat süreci ile Osmanlı Mahkemeleri’nde meydana gelen yeni yapılanma için bkz. Ekinci, *a.g.e.*, 125-233.

⁵⁷ Batı hukukunun ve mahkemelerinin Osmanlı Devleti’nde benimsenmesi ve bu noktada yapılan resepsiyonlara rağmen, Gayrimüslimlerin hâlâ Şer‘iyye Mahkemeleri’ni tercih ettiklerine dair örnekler Midilli Adası Şer‘iyye Sicilleri’nde mevcuttur.

Osmanlı Devleti'nde müste'menler ve hukukî statüleri söz konusu olduğunda ise, İslâm Hukuku'nda müste'menler ve hukukî statüleri hakkında verdiğimiz bilgilerin geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Tekrardan kaçınmak için aynı bilgileri vermiyoruz. Fakat yukarıda çok kısaca temas ettiğimiz ancak konumuz açısından önemli olan husus müste'menlerin gayrimenkul edinimi meselesidir. 1867 tarihi, Osmanlı Devleti'nde müste'menlerin mülk ediniminde bir kırılma noktasıdır⁵⁸. Bu tarihten önce müste'menlerin mülk edinimi İslâm hukukunun da bir gereği olarak yasakken, söz konusu tarihten itibaren serbest bırakılmıştır. 1867 tarihli “Ecanibin Hakk-ı İstimlak Nizâmname” ile müste'menler için de artık Osmanlı topraklarında taşınmaz edinim süreci başlayacaktır. 7 Safer Kanunu (13 Haziran 1867) olarak bilinen bu nizamnameyi kabul ve imza eden devletler ile Osmanlı Devleti vatandaşları arasında karşılıklı olarak arazi ve emlak satışı serbest bırakılmıştı. Bu nizamnamenin kabul sebebi, Osmanlı topraklarında “tevsî'-i servet ve ma'mûriyete medâr olmak”, yani zenginlik ve bayındırlığın yaygınlaşmasına vasıta olmak olarak

⁵⁸ Her ne kadar 1867 tarihi müste'menlerin mülk edinimi için hukukî bağlamda bir kırılma noktası olarak telâkkî edilse de, bu tarihten önce de resmî ya da gayri resmî yollardan müste'menlerin mülk edindikleri vakidir. Zimmî kadınlar ile olan evlilikler üzerinden ve müstear isimlerle yapılan satın almalarla müste'menlerin taşınmaz edindikleri bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Belkıs Konan, *a.g.e.*, s. 98-105. Resmî olarak mülk edinimlerinin delili noktasında, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan 1786 tarihli “İzmir Kazası'nda bulunan Ceneviz tebaasının emlak defteri” devletin müste'menlerin mülk edinimini bilmenin ötesinde, bunları kaydettiğini de göstermektedir. Söz konusu defterde taşınır taşınmaz mülk sahibi müste'menlerin isimleri, şekil özellikleri, meslekleri ve nerede neye sahip oldukları ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *ML.VRD.TMT.d.*. (Maliye Varidat Muhasebesi Defterleri), Defter no: 2102.

açıklanmıştı. Ayrıca yabancıların emlak sahibi olamamalarından doğan zorlukların ve bu yoldaki kötüye kullanımların ve şüphelerin ortadan kaldırılması amaçlanmaktaydı⁵⁹.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin (müste'men ve zimmîlerin) mülk edinimi hususu dördüncü bölümde ayrıntılı olarak inceleneceği için, burada bu bilgi ile yetinilmiştir.

1.1.3. Mal ve Mülkiyet Kavramları

Kişinin eşya üzerindeki hâkimiyetinden doğan meseleleri inceleyen bir hukuk dalı olan mülkiyet hukukunun inceleme alanına; esas itibariyle eşya yani mal ve bu mal ile onun mâliki veya sınırlı da olsa bir aynî hakka dayanarak onu elinde bulunduran kimsenin sahip olduğu hukukî konum girmektedir. Bu sebeple mal ve mülkiyet kavramlarının bir arada düşünülmesi gerekmektedir.

1.1.3.1. Mal Kavramı ve Türleri

Mülkiyet hakkının ve servetin en önemli konularından olan olması bakımından mal kavramı ve bunun türleri ele alınmıştır.

⁵⁹ Teba'a-i Ecnebiyenin Emlak İstimlakine Dâ'ir Nizâmname, *Düstur*, 1. Tertib, 1. Cild, s. 230- 236.

1.1.3.1.1. Mal Kavramı

Mülkiyetin ana konusu olan mal kelimesi, Arapça “mâlik olunan her türlü şey” anlamında olup Türkçeye de bu mânâsıyla geçmiştir⁶⁰. Terim anlamı ise “insanın eğilim gösterdiği ve ihtiyaç zamanı için biriktirdiği taşınır ve taşınmaz şeydir”⁶¹. Bu hâliyle mal, İslâm hukukunda mülkiyet başta olmak üzere aynî hakların konusunu belirleyen temel bir terimdir.

Herhangi bir şeyin mal sayılması demek, onun aynî haklara konu olabileceği ve üzerinde her türlü hukukî işlemin yapılabileceği anlamını taşır. Nelerin aynî haklara konu olabileceği ve hangi nesne üzerinde hangi hukukî işlemlerin yapılabileceği meselesi, İslâm hukukçuları arasında geniş tartışmalara yol açmıştır. Dolayısıyla bu durum mal teriminin tanımlanmasını da aynı ölçüde güçleştirmiştir⁶². Bu bağlamda, Hanefî ekolü, menfaatleri kendiliğinden mal saymamaktadır. Hanbelî, Mâlikî ve özellikle Şafîî ekolü hukukçuları menfaatleri de eşya gibi saymışlardır⁶³. Hanefilerin mal anlayışının ortaya koyduğu en önemli sonuç, sadece fizikî varlıkların mal kabul edilip hak ve menfaatlerin mal sayılmamasıdır ki bu durum hak ve menfaatlerin hukukî işlemlere konu olmamasına ve haksız fiile maruz kalındığında hukuk düzeni tarafından korunamamasına sebep olur. Diğer üç mezhebin menfaatleri de mal sayması, söz konusu hukukî işlemlere konu olma ve haksız fiillere maruz kalınma sonucunda tazmin edilebilme olanaklarını doğurmaktadır⁶⁴.

⁶⁰ Hasan Hacak, “Mâl”, *DİA*, C. 27, İstanbul 2003, s. 461.

⁶¹ Hasan Tahsin Fendoğlu, *Anayasal Derinlik*, Yetkin Yayınları, Ankara 2012, s. 740.

⁶² Hacak, “Mâl”, s. 461-462.

⁶³ Fendoğlu, *a.g.e.*, s. 740.

⁶⁴ Aydın, *a.g.e.*, s. 336.

Osmanlı Devleti'nde de Hanefi ekolü hâkim olmuş ve Mecelle'de de aynı anlayış devam etmiştir. Ancak 1879 tarihli *Osmanlı Usûl-ı Muhakeme-i Hukukiyye Kanunu*'nun 64. Maddesi, Mecelle'yi tâdil ederek hak ve menfaatleri de mal kapsamına almıştır⁶⁵.

Bütün bu bilgiler neticesinde mal ile ilgili şunu söyleyebiliriz: Bir nesnenin mal olmasının en temel üç sonucu, aynî haklara ve hukukî işlemlere konu olabilmesi ve bunlar üzerindeki hakların hukuken koruma altında olmasıdır⁶⁶.

1.1.3.1.2. Mal Türleri

Mal kavramına farklı bakış açıları onun farklı şekillerde tasnifini ortaya çıkarmıştır. Mal; hukuken kabul edilmesi ve koruma altına alınması yönünden *mütekavvim mal* ve *gayri mütekavvim mal*; konumuna göre ve sabit olup olmamasına göre *menkul mal* ve *gayrimenkul mal*; parçalarının birbirine benzemesine göre *kıyemî mal* ve *misli mal* şeklinde adlandırılabilir⁶⁷.

⁶⁵ Aydın *a.g.e.*, s. 336-337; Fendoğlu, *a.g.e.*, s. 740.

⁶⁶ Hacak, "Mâl", s. 462.

⁶⁷ Rahmi Yaran, *İslâm Hukukuna Göre Hukukî İşlemler ve Hükümleri (Eşya Hukuku ve Borçlar Hukuku)*, TDV Yayınları, Ankara 2011, s. 64-65. Malın bu üç başlık altındaki yaygın olan tasnifi dışında, *tüketilen mal* ve *kullanılan mal*, *bölünebilen mal* ve *bölünemeyen mal*, *özel mülkiyete tâbi olan mal* ve *özel mülkiyete tâbi olmayan mal ile ortak mal*, sahipli mal, serbest mal ve kısıtlı mal şeklinde tasnifler de mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C. 3, İz Yayıncılık, 5. Baskı, İstanbul 2009, s. 13-22.

1.1.3.1.2.1. Mütakavvim Mal ve Gayri Mütakavvim Mal

Kelime anlamı itibariyle mütakavvim mal, hukukî bir değeri ve tanınırlığı olan mal demektir. Gayri mütakavvim mal ise tam tersidir. Terim anlamı itibariyle ise, dinen kullanılmasında sakınca olmayan ve kullanılmasına izin verilen mala mütakavvim mal dinen edinilmesinde ve yararlanılmasında sakınca görülmüş mala ise gayri mütakavvim mal denir⁶⁸. Bu mal türlerinde aslî olan malın nitelik itibariyle; birincisi Müslümanların faydalanmalarının helal ve serbest olması, ikincisi ise elde edilmiş, kazanılmış, tasarruf konusu olabilecek olmasıdır⁶⁹.

1.1.3.1.2.2. Menkul Mal - Gayrimenkul Mal

Bir yerden başka bir yere taşınabilen eşyalara menkul mal, taşınamayanlar ise gayri menkul mal denir. Hanefîler, ağaç ve binayı, tek başına ise taşınır mal, toprağa bağlı olursa, taşınmaz mal olarak benimsemiştir. Mâlikîler ise, modern hukuk gibi bunları tahrip edilmeden taşınamayacağı için taşınmaz olarak kabul etmişlerdir. Mecelle, Mâlikî görüşünü yasalaştırmıştır⁷⁰.

1.1.3.1.2.3. Mislî Mal ve Kıyemî Mal

Birimleri arasında önemli bir fark bulunmayan ve biri diğerinin yerini alabilen mallara (para, buğday, hurma, üzüm, kağıt vs.) mislî mal; biri diğerinin yerini alamayacak kadar aralarında fark bulunan mallara da (arazi, ev, dükkan,

⁶⁸ Aydın *a.g.e.*, s. 337.

⁶⁹ Hayrettin Karaman, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, s. 433.

⁷⁰ Fendoğlu, *a.g.e.*, s. 742.

hayvanlar, elde yapılmış mobilya) kıyemî mal denir⁷¹. Mislî mallar, dört kısma ayrılır: tartılanlar, hacim ölçüleri ile ölçülenler, uzunluk ölçüleri ile ölçülenler, birimleri arasındaki fark önemsiz olup da sayılarak alınıp verilenler. Mislî mallar yok edilmesi hâlinde mislî, kıyemî mallar yok edildiğinde ise kıymeti tazmin edilir⁷².

1.1.3.2. Mülkiyet Kavramı ve Türleri

Eşya hukukunun önemli bir bölümünü teşkil eden ve “ayni haklar” kapsamında değerlendirilen mülkiyet kavramı; “mal” üzerine inşa edilmiş olan yararlanma ve hukukî muameleleri, yani sahipliği konu edinmektedir.

1.1.3.2.1. Mülkiyet Kavramı

Sözlük anlamı olarak “bir şeye sahip olmak, bir nesne üzerinde tek başına ve doğrudan hâkimiyet kurmak, güç, iktidar” gibi anlamlara gelen milk (melk, mülk) kelimesi, gerek fıkıhtaki mutlak aynî hak olan mülkiyeti gerekse de sınırlı aynî hakları (irtifak, rehin vb.) kapsayıcı bir kelimedir⁷³. Bu tanımdan anlaşılacağı üzere mülk ve mülkiyet kelimeleri eşya üzerindeki tek başına tasarruf salâhiyeti mânâsı içermektedir⁷⁴. İnsan, malı ele geçirip yasal olarak yararlanınca, kendisi “mâlik” mal

⁷¹ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, s. 433.

⁷² Fendoğlu, *a.g.e.*, s. 741.

⁷³ Hasan Hacak, “Milk”, *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 62.

⁷⁴ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, s. 440.

ise “mamlûk” olur. Mâlik ile mamlûk arasındaki ilişki, mülkiyeti (mâlike aidiyeti) ortaya çıkarmaktadır ki bu durum bir insan-eşya ilişkisidir⁷⁵.

Mülkiyet, hukuken sahibi tarafından doğrudan kullanılabilen tasarruf yetkisi verir. Bu bağlamda mülkiyet, hukuk düzeninin tanıdığı bir haktır ve maldan farklı olarak hukukî bir kavramdır. Dolayısıyla mülkiyet kavramı, mal, menfaat ve hakları kapsayan genel bir kavramdır⁷⁶.

Mülkiyet hakkı, sahibine kullanma, semeresinden istifade etme ve tüketme olmak üzere üç yetki sağlar. Bu bakımdan mülkiyet hakkı bu üç yetkiyi tam olarak verdiği için, mülkiyete sınırsız aynî hak denilir. Sınırlı aynî haklarda ise bu üç yetkiden bazıları yoktur⁷⁷.

1.1.3.2.2. Mülkiyet Türleri

Mülkiyet, bakış açılarındaki farklılıklara göre birden fazla türler altında tasnif edilmiştir. Ana hatları ile yaygın olan tasnifi şu şekilde belirtebiliriz⁷⁸.

⁷⁵ Fendoğlu, *a.g.e.*, s. 742. İslâm hukukçuları mülkiyeti şu şekilde tarif etmiştir: “Bir ayn veya menfaat üzerinde varlığı kabul edilen ve ait olduğu kimseye bizzat faydalanma, bundan vazgeçtiği takdirde karşılığını alma yetki ve iktidarını veren hukukî bir hükümdür”. Ayrıntılı bilgi için bkz. Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, s. 440-441.

⁷⁶ Fendoğlu, *a.g.e.*, s. 742.

⁷⁷ Fendoğlu, *a.g.e.*, s. 742-743.

⁷⁸ Mülkiyetin türleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın, *a.g.e.*, s. 341-345; Karaman, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, s. 447-450.

1.1.3.2.2.1. Konusu Bakımından Mülkiyet

1.1.3.2.2.1.1. Ayn Mülkiyeti

Malın bizzat kendisi üzerinde olan mülkiyettir. Tarla, ev, dükkân gibi taşınmazlarla ev eşyası, araba, hayvanlar gibi taşınır mallar üzerindeki mülkiyet hakkıdır.

1.1.3.2.2.1.2. Deyn Mülkiyeti

Bir alacak hakkına sahip olmaktır. Birinde olan alacak para ve misli eşya borçlarını ifade eder. Böyle bir alacak hakkına sahip olan kimse aynı zamanda söz konusu şeylerin de mülkiyetine sahip demektir.

1.1.3.2.2.1.3. Menfaat Mülkiyeti

Eşyanın kendisine sahip olma değil de, bundan istifade etme, faydalanma imkânı sağlayan mülkiyet hakkıdır. Diğer bir söylemle bir malı kullanma ve yararlanma hakkıdır. Bir tarlayı ekip biçme, evde oturma hakları bu gruba örnektir.

1.1.3.2.2.2. Tamlık Bakımından Mülkiyet

1.1.3.2.2.2.1. Tam Mülkiyet

Bir malın çıplak mülkiyeti ile kullanma ve yararlanma hakkına birlikte sahip olan kimsenin mülkiyetine tam mülkiyet denir. Bu bakımdan tam mülkiyet hem rakabeyi, hem de menfaati içine alan bir mülkiyettir.

1.1.3.2.2.2. Eksik Mülkiyet

Bir malın ya sadece çıplak mülkiyetine ya da sadece kullanım ve yararlanma hakkına sahip olmaya denir.

1.1.3.2.2.3. Sahipleri Bakımından Mülkiyet

1.1.3.2.2.3.1. Müstakil Mülkiyet

Mal, menfaat ve alacak hakkının bir kişiye ait olduğu mülkiyet türüdür.

1.1.3.2.2.3.2. Hisseli Mülkiyet

Mal, menfaat ve alacak hakkının birden fazla kişiye ait olduğu mülkiyet türüdür. Bu mülkiyette hisseli yapı söz konusudur.

1.2. Mülkiyeti Kazanma Yolları

Mülkiyeti kazanma yolları noktasında hukukçular değişik tasnifler yapmıştır. Bunların en yaygın olanı ve günümüz hukukunda kullanılanı, mülkiyetin aslen ve devren kazanılması şeklinde iki ana grup altında toplanmasıdır. Mülkiyetin aslen kazanımında, sahihsiz veya sahihsiz hâle gelmiş malın bir şahsın mülkiyetine girmesi; devren kazanımında ise sahibi bulunan malın, kendi rızası ve yetkili makamın hükmü ile bir başkasının mülküne girmesi söz konusudur⁷⁹.

⁷⁹ Karaman, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, s. 453.

1.2.1. Aslen Mülkiyeti Kazanma Yolları

Mülkiyetin bu tür kazılmasında esas olan, daha önce hiç kimsenin mülkiyetinde olmayan mal üzerinde mülkiyet kazanımı veya bir intikal olmaksızın bir kimse mülkiyet hakkını kaybederken diğeri bu hakkı kazanmaktadır⁸⁰. İlkinde, sahipsiz olan mala sahip olma kastı ile zilyetlik tesisi söz konusudur. Karada, havada ve denizde bulunan sahipsiz ve özel mülkiyete konu olabilecek ot, kuş, balık, ölü arazi türünden mallara el konulması ile aslen mülkiyet edinimi ortaya çıkar⁸¹. Eşyanın türü, ait olduğu dönem ve çıkarıldığı yerin statüsü hususunda tartışmalar olmakla birlikte, keşfinden çok zaman önce gömülmüş, saklanmış olan ve sahibi olmadığına kesin gözüyle bakılan değerli eşyalar da bu gruba girer⁸².

Aslen mülk ediniminin diğeri türü malların birleşmesi veya karışması, lukata ve iktisâbî mürûruzamandır. Birbirinden ayrılması mümkün olmayacak şekilde birbirine karışan ya da karıştırılan mallar üzerinde aslen mülkiyet edinim hakkı ortaya çıkar. Burada mâliklerin iradesi olmama durumu söz konusudur. Mesela; toprak kayması neticesinde bir evin başka bir evin üzerine yıkılması durumunda değeri fazla olanın değeri az olanı alması, buğdayın buğdaya karışması gibi. Ancak aslen mülk ediniminde, bir kişinin başkasının arazisini gasp edip üzerine bina yapması gibi kastî bir niyetle yapılan karıştırma söz konusu değildir ve bu, mülkiyet kazanım sebebi olamaz⁸³. Lukata'da ise, buluntu bir mal için gerekli olanlar yapıldığı

⁸⁰ Hasan Hacak, "Mülkiyet", *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 546.

⁸¹ Karaman, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, s. 451.

⁸² Hacak, "Mülkiyet", s. 546.

⁸³ Buğdayın un, ekmek yapılması, ipliğin kumaş, kumaşın elbise yapılması gibi bir kimsenin malında kendisinden izin alınmaksızın o malın isminin değiştirilmesi ve başka bir mal hâline

hâlde sahibi bulunamayan malın, bulan kişinin mülkiyetine geçmesi söz konusudur. Zaman aşımına yani “mürûruzzaman”a dayalı mülk edinimi hususunda, İslâm hukukçularının çoğu bunu, mülkiyet kazanma sebebi olarak görmezken, Mâlikîler’in çoğunluğu bunun belirli şartlar altında mülkiyet doğurduğu görüşündedir⁸⁴.

1.2.2. Devren Mülkiyeti Kazanma Yolları

Bu mülk kazanımı ya kişi veya kişilerin ehliyet ve irade beyanı şartlarını haiz olması koşuluyla hukukî işleme tâbi tutularak el değiştirmesi ya da iradeleri dışında miras intikali şeklinde mülkiyetin bir şahıstan diğerine geçmesi şeklinde olur. Yani devren mülk ediniminde hukukî işlemle halefiyet söz konusudur⁸⁵.

1.3. Mülkiyet Hakkının Sınırlandırılması

Mâlikin bir mülkiyeti ediniminden, kullanımına ve elden çıkarışına kadar değişik aşamalarında mülkiyet hakkı, kendi iradesi dâhilinde ve haricinde

dönüştürülmesi de bir mülkün aslen edinim yoludur. Hukukî tağyir denen bu yolda tağyîre maruz kalan malı edinen kişi eski sahibine mislini ya da değerini ödemek durumundadır. Karaman, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, s. 452-453.

⁸⁴ Hacak, “Mülkiyet”, 546.

⁸⁵ Hukukî işlemlerde her ne kadar irade beyanı ve tarafların rızası aranan temel şart olsa da bazı hukukî işlemlerde tarafların rızası veya irade beyanı aranmaz. Cebrî icra yoluyla satışlar, şüf’â hakkı ile yapılan satın almalar ve istimlâk bu bağlamdadır. Aydın, *a.g.e.,s.* 348-350; Karaman, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, s. 453-455.

sınırlandırılabilir. Esasen mâlikin, mülkü üzerinde dilediği şekilde bir tasarruf hakkı söz konusu olsa da birçok hukuk sisteminde mülkiyet üzerinde bir sınırlama vardır.

Mülkiyet hakkının sınırlandırılmasının hangi noktalarda ve neler olduğu konusunda şu şekilde bir tasnife gidilebilir⁸⁶:

1.3.1. Aslî Takyidler

Bu tür sınırlamaların başında bir malın mülkiyet altına alınması noktasında yapılan sınırlamalar gelir. Bu cümleden olarak, hususî mülkiyete konu olamayacak (yol, köprü, meydanlar vs.) mallar ve bir dine mensubiyetinden dolayı sahip olunmasına cevaz verilmeyen (Müslüman ise şarap, domuz vs.) mallar bu kategoriye girer. Diğer bir takyit ise mülkiyet hakkının kullanımı ile ilgili olan sınırlamalardır ki yan yana komşulukta komşuya verilen zararın önlenmesi ve komşunun zarûrî ihtiyaçlarının karşılanması için mâlikin mülkiyeti üzerindeki haklarında kısıtlamalar olur⁸⁷.

1.3.2. İradî Takyidler

Mâlikin kendi iradesi dâhilinde ve hukukî işlemler yoluyla mülkiyet hakkına getirdiği sınırlamalardır. Mesela bir kişi, kendine ait bir malı herhangi bir sebep ve işlemlerle rehin vererek söz konusu mal üzerindeki hakkını sınırlayabilir. Yine akidde belirtilen birtakım şartlar ve irtifak sözleşmeleri yoluyla da mâlik, mülkiyet hakkını bir bedel karşılığında ya da karşılıksız sınırlayabilir⁸⁸.

⁸⁶ Mülkiyet hakkının sınırlandırılması ile ilgili tasnif için bkz. Hacak, “Mülkiyet”, 546-547.

⁸⁷ Hacak, “Mülkiyet”, 546-547; Karaman, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, s. 460-462.

⁸⁸ Hacak, “Mülkiyet”, 547.

1.3.3. İstisnâî Takydler

Bununla kastedilen özellikle devletin kamulaştırma ve istimvâl gibi temelde kamu menfaatine yönelik kısıtlamalarıdır⁸⁹. Bunda umumî menfaatin hususî menfaate olan üstünlüğü etkilidir. Burada mal sahibinin rızasına bakılmaksızın mülkiyet hakkını sona erdiren bir mülkiyet sınırlandırması söz konusudur⁹⁰.

1.4. Mülkiyet Hakkının Sonlandırılması

Mülkiyet hakkının, geçici bir süreliğine kurulmuş olan diğer aynî haklardan farklı olarak, belirli bir süreyle sınırlandırılması söz konusu değildir. Dolayısıyla sona erdirici bir sebep meydana gelmedikçe mülkiyet hakkı devam eder⁹¹. Bu bağlamda mülkiyet, yeni bir mülkiyet tesis edilerek sonlandırılabilir gibi, yeni bir mülkiyet edinmeden de sonlandırılabilir ya da kaybedilebilir. Ancak her iki durumda da mâlikin rızası dâhilinde ya da rızası dışında bir sonlandırma olur⁹².

1.4.1. Yeni Bir Mülk Tesis Edilerek Sonlandırma

Satış, bağışlama, vasiyet gibi durumlarda ve mâlikin kendi rızası ile kendi mülkiyet hakkını sonlandırması; hukukî tağyir, karışma ve birleşme, lukatanın bulunup alınarak ilânı ile mâlikin kendi rızası dışında olarak mülkiyet hakkını sonlandırması şeklinde iki türdür.

⁸⁹ Hacak, "Mülkiyet", 547.

⁹⁰ Karaman, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, s. 463.

⁹¹ Hacak, "Mülkiyet", 546.

⁹² Karaman, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, s. 467.

1.4.2. Yeni Bir Mülk Tesis Edilmeden Sonlandırma

Mâlikin malını Allah rızası için ve kendi rızası ile vakfetmesi ve böylelikle mülkiyet hakkını sonlandırması; malın yanması veya tüketilmesi gibi mâlikinin rızası dışında gelişen olaylar sonucunda mülkiyet hakkının sona ermesi şeklinde iki türdür.

1.5. Osmanlı Devleti'nde Mülkiyet

Osmanlı Devleti'nin yayılmış olduğu coğrafyada daha ilk çağlardan itibaren tesis edilmiş olan mülkiyet haklarının temelinde umumiyetle toprak ve ona dayanan sistemler gelmektedir. Nitekim ilk zamanlardan itibaren tesis edilen devletlerde de toprağın yine merkezde olduğunu gözlemlemek mümkündür. Diğer taraftan toprağın üzerine inşa edilen mülkiyet hakkında, devletin ve dinî kurumların öncelikli olduğu dikkati çekmektedir. Bu yapının, aslında Osmanlı Devleti zamanına kadar büyük oranda intikal ettiği hatta Osmanlı zamanında da devam ettiği görülmektedir. Bu konuda aşağıda ayrıntılı bilgi verilmiştir.

1.5.1. Osmanlı Devleti'nin Yayıldığı Coğrafyalarda Mülkiyet Hakkının

Tarihsel Arka Planı

Mülkiyet hakkı, her daim insanla birlikte var olmuştur. Bu hak, bir taraftan insanın eşyayla olan ilişkisi, diğer taraftan ise insanın insanla olan ilişkisinin bir

neticesidir. Bu bağlamda mülkiyetin kökenleri noktasında düşünürler anlaşılamamış⁹³ olsa da, mülkiyetin insanla yaşıt olduğunu ileri sürmek yanlış olmasa gerek. Bu bağlamda mülkiyetin, ilk olarak insanın hayatını sürdürebilmesi için gerekli olan barınak, araç-gereç ve yiyecekleri, başka insan ya da hayvanlardan korumak maksadıyla göstermiş olduğu bir tepkiden doğduğu söyleyebiliriz. Oldukça dar bir alanda sadece günlük hayatlarını idame için sergiledikleri uğraşlar, zamanla herhangi bir tehlike karşısında birlikte hareket etme zorunluluğunu doğurmuştur. Bu nedenle yaşadıkları hayat ve koşullar ilkel insanların mülkiyet konusunda hem ferdiyetçi, hem de toplumcu özellikler taşımalarına neden olmuştur. Yine, hayatın idamesi için gereksinim duyulan objelerin kıtlığı, ilkel ortakçı mülkiyet anlayışı olarak adlandırılan sistem dâhilinde toprakların klan veya triboların mülkiyetinde bulunmasını şart kılmıştır. Bu dönemde hayatî önem arz eden kimi taşınabilir malzemelere olan talep, doğanın sunduğu bazı avantajlarla (meyve-sebze yetişen sahalara, ağaçlar ile bazı hayvanlar) birleşince bir alışveriş ortamının doğması kaçınılmaz olmuştur. Buradan hareketle ilkel devirlerde yaşayanların mübadeleyi tanıdıkları ve bir takım eşyayı çeşitli mülkiyet biçimlerine tâbi tuttıkları sonucuna çıkarılabilir. Diğer taraftan barınak ve mağaraların kısmen de olsa aileye tahsis edilmiş olması ise aile mülkiyetinin iptidâî örneklerinin bu dönemde sergilendiğine işaret etmektedir.⁹⁴ Nitekim ilkel ortakçı mülkiyet anlayışının, zamanla toprağın

⁹³ Fendoğlu, *Osmanlı Hukukunda Temel Hak ve Özgürlükler İçerisinde Mülkiyet Kavram ve Olgusu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992. s. 158-159.

⁹⁴ Fahri Demir, *İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı*, İlmî Yayınlar, 1. Baskı, İstanbul 1981, s. 9.

aileler arasında bölüşülmesiyle birlikte farklı bir mahiyet kazanarak klan, tribu mülkiyeti vasfını yitirmesi sonucu aile mülkiyetine giden süreci hızlandırmıştır.⁹⁵

Mülkiyetin insan ile teşekkül eden ilkel halinin, zamanla devletlerin kurulması ile daha da gelişip olgunlaştığı muhakkaktır. Nitekim, devletlerinin örgütlenmesi ve devamını sağlaması açısından özellikle toprak mülkiyeti önem kazanmıştır. Daha ilkçağlardan itibaren kurulan devletlerden başlayıp ortaçağın feodal devlet düzenlerine değin toprak mülkiyeti uzunca müddet önemini korumuş ve bu durum faiz ve paranın önem kazandığı yeniçağlara kadar devam etmiştir⁹⁶. Bu bağlamda, tarihte içtimâî, iktisadî ve hukukî şartların hem belirleyicisi, hem de neticesi olan toprak meselesi, tarihin daha iyi anlaşılması açısından her zaman ön planda olmuştur. Özellikle üretim araçlarının toprağa endekli olduğu devirlerde toprak ve ona dayalı üretim-tüketim ilişkilerinin önemi daha da artmıştır. Bu sebeple toplumun refah seviyesi ve hareket kabiliyeti, ilgili dönemde uygulanan mülkiyet, mahsulün paylaşımı ve toprağın tasarrufu gibi mevzuları kapsayan kural ve kaideler çerçevesinde şekillenmiştir. Bu bakımdan toprağın egemen üretim unsuru olduğu dönemlerde, bir milletin sosyal hayattaki hareketliliğini anlamak için öncelikle onların coğrafyasına ve toprak sistemine bakmak gerekir⁹⁷.

Eski Mısır'da M.Ö 3000-3575 tarihleri arasında hüküm süren Tinitii Krallar devrinde krallar, ülkelerindeki arazilerin büyük bir kısmına sahip olup ve bu arazileri

⁹⁵ Adnan Güriz, *Teorik Açıdan Mülkiyet Sorunu*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1969, s. 2.

⁹⁶ Huberman, *a.g.e.*, s. 163-165.

⁹⁷ Mustafa Demirci, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 17.

işletmeleri şartıyla bazı kişilere devretmişlerdir.⁹⁸ Kralların özellikle rahipler ile kendilerine yakın kişi ve memurlara geniş arazileri vermeleri ferdî mülkiyeti de beraberinde getirmiştir.⁹⁹ Aynı şekilde savaşların hayatî bir ehemmiyet arz ettiği Yeni Krallık döneminde ise başarıyı sağlamak amacıyla bazı subay ve erlere arazi tahsis edilmiştir. Diğer taraftan bu duruma ilave olarak zamanla toplanan vergilerin gelir-gider kalemleri arasındaki orantıyı sağlayamaması, Mısır krallarını memurlara maaş karşılığında arazi vermeye zorlamıştır. Yine, Mısır Firavunları, kendi adlarına yapılan piramitlerin giderlerini karşılamak için bir kısım arazi gelirlerini piramitlerin inşaatına tahsis etmişlerdir. Böylece, zamanla Mısır'da arazi gelirlerinin büyük bir kısmı piramit veya mabetlerin inşasına ayrılır olmuştur.¹⁰⁰

Mezopotamya uygarlıklarında da toprak merkezli mülkiyetin ön plana çıktığı gözlemlenmektedir. Nitekim, Urnammu Kanunları (M.Ö. 2130) , Lipit-İstar Kanunları (M.Ö. 1878), Eşnunna (tarihi belli değil) ve Babil Kralı Hammurabi Kanunlarında (M.Ö. 1728-1686), toprak mülkiyeti ve kullanımına dair düzenlemeler içermektedir.¹⁰¹ Hammurabi Kanunu, Babil'de askerî, mülkî ve bürokratik bir

⁹⁸ Hüseyin Öksüz, "Eski Mısır'da Toprak Mülkiyeti ve Kadastro Hizmeti", *Harita ve Kadastro Mühendisliği Jeoinformasyon ve Arazi Yönetimi Dergisi*, S. 61, Ankara 1988, s. 35.

⁹⁹ Mehmet Dikici, *Feodalizm, Mülkiyet ve Türk Toprak Sistemi*, Hür Efe Yay., İzmir, 1996, s. 136-137.

¹⁰⁰ Öksüz, Eski Mısır'da Toprak Mülkiyeti..., s. 38, 41, 44.

¹⁰¹ Hüseyin Öksüz, "Mezopotamya Uygarlıklarında Toprak Mülkiyeti ve Kadastro Hizmeti", *Harita ve Kadastro Mühendisliği Jeoinformasyon ve Arazi Yönetimi Dergisi*, S. 58, Ankara 1988, s. 19-20.

bütünlüğe sahip toprak idare sisteminin varlığını ortaya koymaktadır.¹⁰² Yine Hammurabi Kanunlarında kralın kendisine ait araziden "redum" ve "ba'irum" sınıfına mensup olanlara, hizmetleri karşılığında arazi tahsis ettiği ve vergilerinin düzenli ödenmesi şartıyla bu toprakların miras olarak intikallerine izin verdiği görülmektedir.¹⁰³ Kral tarafından verilen bu toprakların alım satımı, borç karşılığı gösterilmesi, ipotek edilmesi kesinlikle yasaklanmıştır. Aynı şeyler toprağı kendi parasıyla almış olanlar için geçerli değildir. Zira arazilerini kızları ya da eşleri üzerine yazabilmekte, borçlarına karşılık ipotek ettirebilmekte, gerektiğinde ise satabilmekteydiler.¹⁰⁴ Asur hukukunda, toprağın borca konu olması noktasında oldukça önemli düzenlemeler içermesi, mülk türü arazilerin çokluğunu göstermektedir.¹⁰⁵ Akadlar'da devlet, üretim faaliyetlerinin devamı için köylülere tohum, tarım araçları, yük hayvanları dağıtmakla birlikte kimi kontrol memurları vasıtasıyla belli bir sınırın üzerindeki toprak ve hayvan satışlarını yasaklamıştır.¹⁰⁶ Netice itibariyle Mezopotamya Uygarlıklarında da mülkiyet konusunda temel faktör toprak ve üretim ilişkileridir.

¹⁰² Recai Galib Okandan, "Hammurabi Mecellesi", *İÜHF.M.*, C. XVII, S. 1-2, İstanbul 1951, s. 286-299.

¹⁰³ Dikici, *a.g.e.*, s. 141.

¹⁰⁴ Mebrure Tosun, "Hammurabi'nin Toprak Kanunları", *AÜDTCFD.*, C. 21, S. 3-4, Ankara 1963, s. 136-140.

¹⁰⁵ Selahattin Bayram, "Taşınmaz Mallar Hakkında Yeni Kültepe Vesikaları", *Belleten*, C.LV, S. 213, Ankara, Ağustos 1991, s. 305.

¹⁰⁶ Tosun, *a.g.m.*, s. 139.

Hititlerde ise, Tanrının bağısladığı Hatti ülkesine hâkim olan kralın¹⁰⁷ askerî, idarî, sosyal ve ekonomik mecburiyetlerin gereği olarak arazilerin tasarruf hakkını başta dinî kuruluşlar olmak üzere bazı kişilere verdiği görülmektedir.¹⁰⁸ Fakat kral tarafından hediye olarak bağıslanmış kişilerin elinde bulunana topraklar ülke topraklarının büyük bir kısmını teşkil etmekteydi.¹⁰⁹ Ancak miktarı az olmakla birlikte, tamamen siyasî stratejiler gereği kimi arazi bağıslarının yapıldığını da bilinmektedir.¹¹⁰ Hitit Kralı tarafından verilen belge ile elde edilen bağıslanmış topraklar, mülk arazi kategorisinde değerlendirildiğinden miras olarak intikal edilebilmekteydi.¹¹¹ Siyasal idarenin güçlü olduğu dönemlerde oldukça az olan bu araziler, imparatorluğun zayıflamasıyla beraber doğal olarak artmaya başlamıştır. Bu artış, imparatorluğun sonlarına doğru daha da hızlanmış ve Hitit taşrasında oldukça geniş arazilere sahip kişi ya da ailelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹¹² Ayrıca

¹⁰⁷ Sedat Erkut - Esmâ Reyhan, “Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler”, *Acta Turcica*, “Kültürümüzde Toprak”, (Ed. Emine Gürsoy Naskali - Hilal Oytun Altun), S. I, Yıl IV, Ocak 2012, s.81.

¹⁰⁸ İlknur Taş, “Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. I, S I, 2008, s. 78.

¹⁰⁹ Esmâ Reyhan, “Hititlerde Toprak Tahsisi”, *III. Hitit Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1998, s. 481-482.

¹¹⁰ Koray Özcan-Güngör Karauğuz, “Hitit Çağı Toprak-İnsan İlişkileri”, *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, C. II, Çorum, 2008, s. 584-585.

¹¹¹ Erkut-Reyhan, *a.g.m.*, s. 83. Ayrıca bkz.

¹¹² Stefano De Martino, *Hititler*, Dost Kitapevi Yay., (Çev. Erendiz Özbayoğlu), Ankara 2006, s. 88. Taş, *a.g.m.* s. 78. Bununla birlikte kimi arazilerin konumu, tarımsal verimliliği

gelişmiş bir tımar sistemine sahip Hititlerde¹¹³ tarımsal üretimi teşvik, tohum dağıtma, tarımsal üretim alanlarını denetleme, tarımsal alanların alım-satımlarına dair araziyle ilgili pek çok düzenlemenin varlığına rastlanılmaktadır.¹¹⁴ Bununla birlikte kimi arazilerin konumu, tarımsal verimliliği gibi birçok özelliği dikkate alınarak belirlenen fiyatlarla alım-satımının yapıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır.¹¹⁵

Yunan site devletlerinde, toprak mülkiyeti dine sıkıca bağlı durumdaydı. Her site devletin kendine has bir dinî inancı vardı ve bu bağlamda farklı sitelere ait ailelerin ayrı ayrı mabetleri, kutsal ocağı ve müşterek mezarlıkları vardı. Hem site devletleri ve, hem de ailelerin bu dinî-mistik yapısı kişilerle toprak arasında bir bağ oluşumuna vesile olmuştur. Bu durum ise arazileri terk edilemez, satılamaz, devredilemez kılmıştır¹¹⁶ ki aile ile mülkiyet arasında oluşan derin bağ, sonradan dinsel öğelerle de birleşince toprak-mülkiyet ilişkisi üzerinde bir kutsallaşmanın ortaya çıktığı görülmektedir. Ailelerin ölülerini gömmeleriyle başlayan toprak mülkiyeti kesinlikle bir başka aileye devredilemezdi. Ancak, aile üyelerinin azalması, yetersiz işgücü gibi nedenler mallarının parçalanması sonucunu da

gibi birçok özelliği dikkate alınarak belirlenen fiyatlarla alım-satımının yapıldığı anlaşılmaktadır.

¹¹³ Çoşkun Üçok, “Osmanlı Devleti Teşkilatında Tımarlar”, *AÜHFD.*, C. 1, S. 4, Ankara 1943, s. 535.

¹¹⁴ Özcan-Karauğuz, *a.g.m.*, s. 579.

¹¹⁵ Erkut-Reyhan, *a.g.m.*, s. 81.

¹¹⁶ Yılmaz Altuğ, *Yabancıların Arazi İktisâbı Meselesi*, Yenilik Basımevi, 2. Baskı, İstanbul 1963, s. 14.

beraberinde getirmiştir. Bunun yanı sıra ticaretin gelişmesi, kıymetli madenlere verilen ehemmiyeti arttırmış, toprak mülkiyeti hakkındaki dini inançların ise zayıflamasını neden olmuştur. Ticaretteki bu gelişimler sayesinde artık para, toprak mülkiyeti, ipotek, temerküz yolu ile servetin küçük bir sınıfın elinde toplanmasına, tüccar sınıfının üreticilere oranla zenginleşmesine doğru bir süreç başlayacaktır.¹¹⁷ Ticaretin giderek ön plana çıkması sayesinde Eski Yunan'da M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren toprak giderek eski kutsiyetini yitirmeye başlayacak ve aile mülkiyetine dayalı sistem, yerini ferdî mülkiyete dayalı bir anlayışa bırakacaktır.¹¹⁸ Değişen şartların neticesinde özel mülkiyetin giderek gelişmeye başlaması beraberinde hukukî düzenlemeleri de getirmiştir. Nitekim, eski Yunan'daki vasiyetname hakkı, toprağın evlattan başkasına da geçmesi yönündeki bazı haklar bu değişikliklerin hukuk terminolojisine yansıyan sonuçları olarak gösterilebilir.¹¹⁹

Roma İmparatorluğu'nda da aynen Yunan site devletlerinde olduğu gibi “din, aile ve mülkiyet” birbirine bağlı üç önemli unsurdur.¹²⁰ İlk zamanlarda toprağın sadece ailede yaşayanlara değil aynı zamanda ölümlere ve doğacak olan çocuklara da aidiyeti söz konusudur. Bu nedenle yaşayan aile fertleri, dinsel görevlerini yerine getirmekle, mülke sahip çıkmak ve gelecek nesillere aktarmakla mükellefi.¹²¹

¹¹⁷ Felicien Challaye, *Mülkiyetin Tarihi*, Çev: Turgut Altuğ, Remzi Kitapevi, İstanbul 1944, s. 24.

¹¹⁸ Challaye, *a.g.e.*, s. 22.

¹¹⁹ Güriz, *a.g.e.*, s. 13.

¹²⁰ Jacques Le Golf, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, Çev: Hanife Güven-Uğur Güven, Dokuz Eylül Yay. İzmir 1999, s. 6.

¹²¹ Challaye, *a.g.e.*, s. 20-21.

Tribu'nun (kabile) kendisine vermiş olduğu tarımsal sahada çalışan köylüler, toprakların değil, aynı zamanda elde edilen ürünün sahibidirler.¹²² Ekilecek araziler ilk zamanlarda yerleşim birimlerine oldukça yakın yerler iken zamanla bu alanların dışında “mark” adı verilen yeni alanlar tesis edilmiş olup tarımsal gayelerle oluşturulan bu yeni sahalar aynı zamanda özel mülkiyete dair ilk örneklerdir.¹²³ Nitekim, toprağa ilişkin özel mülkiyet ilk olarak, Roma Kralları Romulus (M.Ö 753-716) ile Numa (M. Ö. 716-672) tarafından aile babalarına dağıtılan toprak parçaları üzerinde oluşturulduğu söylenebilir.¹²⁴ İlk dönemlerde sadece Roma vatandaşlarına ait olan mülkiyet edinme hakkı İtalya'nın fethiyle yaşanan genişleme nedeniyle Roma vatandaşı olmayanlara da tanınmıştır. Bu sayede, Roma'da tamamen millî bir karakter taşıyan mülkiyet hakkı giderek genişlemiştir.¹²⁵ Küçük bir cumhuriyet iken ülke topraklarını vatandaşları arasında bölüştürerek denetimi sağlayan Roma, fetihlerin genişlemesi ile arazilerin kontrolünde sıkıntı yaşamaya başlamıştır. Bu nedenle toprakların bir kısmı fetih bölgesinde faydalı birlikler olarak kullanılabilir

¹²² Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 112.

¹²³ Barkey, *a.g.e.*, s. 112 ; Güriz, *a.g.e.*, s. 7.

¹²⁴ Hülya Tuba Ayla, *Roma Hukuku'nda Mülkiyet Hakkının Tarihçesi ve Çağdaş Hukuk Sistemlerine Etkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Özel Hukuk Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Ankara 2008, s. 1.

¹²⁵ Challaye, *a.g.e.*, s. 38.

olan göçmenlere bırakılmış, bir kısmını da bedeli karşılığında taliplerine satılmıştır.¹²⁶

Roma’da mülkiyet hak ve hukukunun temelleri daha eski olmakla birlikte ilk defa yazılı olarak XII Levha Kanunları’nda yer aldığı ancak, değişik zamanlarda bazı dinî, sosyo-kültürel ve ekonomik nedenlerden dolayı sınırlandırıldığını görmekteyiz.¹²⁷ İlk zamanlarda en büyük servet kaynağı olan toprak, zaman içerisinde zengin, fakir ve orta halli vatandaşlar arasında bir mücadeleye konu olmuştur. Nitekim imparatorluğun umuma açık yerlerinin ve bazı sahalarının, buraları zapt edenlere mülk olarak verilmesi kararı, zenginlerin daha fazla toprak sahibi olmasına yol açmıştır.¹²⁸ Bu nedenle Cezar, senatoda okuduğu toprak kanunununda çiftçileri kalkındırmak ve ıssız yerleri şenlendirmek için fakirlere arazi dağıtmayı kararlaştırdıklarını ilân etmekteydi.¹²⁹ Yine de Roma hukukunda; toprağa ait meselelerin çözümü için konulmuş kanunlar olan ve devlet arazisi olarak bilinen “ager publicus’un” vatandaşlara eşit dağılımı, alınıp işletilen arazilerin mülkiyet

¹²⁶ Vasfi Raşid, *Toprak Hukuku Dersleri*, İstiklal Matbaacılık ve Gazetecilik Kollektif Ortaklığı, Ankara 1953, s. 13. Mustafa Hatipler, *Osmanlı Toprak Rejimi ve Tarihsel Süreç İçinde Kooperatifçiliğimiz*, *Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü*, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Tekirdağ, 2010, s.40.

¹²⁷ Özcan Karadeniz Çelebican, “Çağdaş Mülkiyet Anlayışı Dolayısıyla Roma Mülkiyetinin Yeniden Değerlendirilmesi Zorunluluğu”, *Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi*, C. XIII, S 3, Ankara, 1975, s. 4

¹²⁸ Challaye, *a.g.e.*, s. 32.

¹²⁹ Raşid, *a.g.e.*, s. 41.

durumlarını düzenleyen Agri Kanunları'na¹³⁰ rağmen “Spartacus” gibi oldukça kapsamlı yoksul veya köle isyanlarının yaşanılması kaçınılmaz olmuştur.¹³¹ Üretim temelini tarım olmasına rağmen, imparatorluğun şehir temelinde örgütlenmesi, kırım şehrin bir devamı niteliğinde olması alınan tedbirleri boşa çıkarmış ve nihayet Roma İmparatorluğu'nun barbarlar tarafından istila edilmesi, üretim güçleri ve sanayinin çökmesi, tarımın azalması, ticaretin yok olması, şehir ve köylerde nüfusun azalması gibi sonuçlar feodal mülkiyeti tetiklemiştir.¹³² İmparatorluğun şehir temelinde örgütlenmiş olması, ileride imparatorluğun yıkılması ile birlikte, zaten güçlü bir geleneğe sahip olan surlarla çevrili bu şehirler zaman içinde önce feodalizmin ardında da burjuvazinin temelini oluşturmuştur¹³³. Bu nedenle Roma hukukunun mutlak, temel bir hak olarak nitelendirdiği mülkiyet, feodalizmle birlikte etkisini yitirmiş, XVII. ve XVIII. yüzyıla kadar hâkim olacak olan yeni bir mülkiyet anlayışının temelleri atılmıştır.

Roma İmparatorluğu'nun barbarların saldırı neticesinde giderek güç kaybetmesi akabinde, doğuda imparatorluğu yeniden yapılandırmak adına faaliyetlerde bulunan I. Konstantin (taht: 324–337) tarafından Kostantinopolis (İstanbul) merkezli olarak kurulan Doğu Roma İmparatorluğu'nda¹³⁴ da mülkiyet

¹³⁰ Raşid, *a.g.e.*, s. 11.

¹³¹ Fendoğlu, *a.g.t.*, s. 160. ; Mehmet Ali Ağaoğulları-Levent Köker, *Tanrı Devletinden Kral -Devlete*, İmge Kitapevi Yay., 3. Baskı, Ankara, 2001, s. 19,20.

¹³² Kılıç-Demirçelik, *a.g.m.*, s. 182.

¹³³ Ümit Aktaş, *Osmanlı Çağı ve Sonrası*, Anka Yayınları, İstanbul 2006, s. 93.

¹³⁴ G. L. Seider, *Bizans Siyasal Düşüncesi*, Çev: Mete Tunçay, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1980, s. 1-3.

ilişkilerinin toprak merkezinde örgütlendiği görülmektedir. Bizans İmparatorluğu'nda toprak mülkiyeti; devlete, senyörlere, kilise vakıflarına ve şahıslarına ait topraklar şeklinde ayrılmaktaydı. Devlet topraklarının askeri hizmetler mukabilinde ve *timar* sistemine benzer bir şekilde *pronia* sistemi dâhilinde tahsis edilmiştir. Bu sistemin 12. Yüzyıldan itibaren toprağın kullanım ve tasarruf hakkınının da askerlere verilmesi neticesinde giderek feodalleşmenin Bizans İmparatorluğu'nda yaygınlaştığı¹³⁵ ve *pronia*'ın yani askeri görev mukabili toprağın mülkiyeti veya yararlanma hakkını elinde bulunduranların askeri sorumlulukları da 13. Yüzyıl sonuna gelindiğinde havada kalmıştır¹³⁶. Diğer taraftan, daha imparatorluğun kurucusu Kostantinos zamanından itibaren kilise ve manastırların arazi mülkiyeti her kesimden dine düşkün olan kişilerce yapılan bağışlarla her geçen gün büyümüşür¹³⁷. Netice itibariyle gerek, peyder pey *pronia* sistemine dâhil edilen devlet arazileri gerekse de kilise ve manastırlar elinde toplanan arazilerin yekûnu zamanla toprağın belirli ellerde toplanmasına sebep olmuştur.

İslâm'ın din olarak ortaya çıkması ve hicretten sonra Müslümanların teşkilatlanarak bir devlet kurmalarıyla birlikte artık kurumsal bünye, bir bütün olarak bizzat Hz. Muhammed zamanında şekillenmeye başlamıştır. İslâm dininin temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm'in hükümleri çerçevesinde şekillenen idarî, askerî, iktisadî, hukukî ve ictimâî yapı, Hz. Muhammed'den sonra da olgunlaşarak devam

¹³⁵ Aktaş, *a.g.e.*, s. 102.

¹³⁶ Donald M. Nicol, *Bizansın Son Yüzyılları*, Çev: Bilge Umar, Tarih Vakfı Yürt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2003, s. 117.

¹³⁷ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeye Çeviren: Fikret Işıltan, TTK Yayınları, 8. Baskı, Ankara 2015, s. 128-129.

etmiştir. Bilhassa Hulefâ-yı Râşidîn dönemi, Hz. Muhammed'in benimsediği kurallar çerçevesinde aynen devam etmiştir. Ancak giderek -hem devlet olarak, hem de din olarak yayılan- İslâm Devleti'nin yeni coğrafya ve milletlerle karşılaşması ve bunların da İslâm Devleti sınırları içine alınması ile İslâm'ın ana kaynaklarından uzaklaşmamakla birlikte yeni durumlar ortaya çıkmıştır.

Hz. Muhammed zamanında toprak üzerine ihdas edilen ve sonrasında Hulefâ-yı Râşidîn döneminde de uygulanan hukuk ile ilgili olarak şunları belirtebiliriz: İslâm devletinin hâkimiyeti altında bulunan topraklar İslâm hukuku gereğince dört kısma ayrılmaktadır ve bunlar şu şekildedir¹³⁸;

1- *Sahipleri Müslüman olan topraklar*: İslâm'ın yayılmaya başladığı ve devletleştiği ilk zamanlardan itibaren Müslümanlar elindeki topraklara dokunulmamış ve mülkiyetlerinde kalmasına müsaade edilmiştir. Bu toprakların ürünlerinden öşür vergisi alındığı için *öşrî toprak* da denmektedir. Müslüman olmadan evvelki iktisab sebebine bakılmaksızın Müslüman olan kimselerin Müslüman oldukları sırada ellerinde bulunan topraklar kendi mülkleri sayılmıştır. Medine, Tâif, Yemen, Bahreyn ve Mekke bu topraklardandır.

2- *Sahipleri eski dinlerinde kalmakla beraber yapılan anlaşmaya göre İslâm devletine boyun eğen topraklar*: İslâm dinini kabul etmedikleri hâlde karşılıklı olarak yapılan sulh anlaşması gereğince ve İslâm kanunlarına boyun eğerek İslâm Devleti'nin himayesinde yaşamayı kabul edenlerin

¹³⁸ Söz konusu tasnif ve ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu'l-A'lâ El-Mevdûdî, Ter: Mehmet Yaşar Şahin, *İslâm'da Toprak Mülkiyeti*, İrfan Matbaası, İstanbul 1972, s. 25-38.

topraklarını kapsamaktadır. Zimmet anlaşması olarak telâkkî edilen bu anlaşmanın gereği ne ise her iki tarafın da eksiksiz ve noksansız uyması gerekmektedir. Zimmet anlaşmasına taraf olan ve “zimmet ehli” olarak telâkkî edilen bu grup insanların mülkleri ellerinde kalmıştır. Bunlar mülklerini istedikleri gibi satabilirler, hibe edebilirler, miras bırakabilirler, rehin verebilirler. Necran, Eyle, Ezriat, Hecer halkı ile Hz. Muhammed zamanında haraç ve cizye vergisi ödemeleri kaydıyla “zimmet anlaşması” yapılmıştır. Bu çerçevede topraklarının mülkiyetlerine dokunulmamıştır.

3- *Sahipleri bir savaş neticesinde zorla boyun eğen topraklar:* Müslümanlara karşı harp eden ve nihayetinde yenilip boyun eğmek zorunda kalanların arazileri ki daha Hz. Muhammed ve Hülefâ-yı Râşidîn dönemlerinde bu topraklar konusunda farklı uygulamalar olmuştur. Mesela Hz. Muhammed zamanında, Mekke toprakları, halkının mukavemeti sonucunda yenilmelerine rağmen gaziler arasında ganimet olarak paylaştırılmamış ve Mekkeliler eskisi gibi topraklarının sahibi olarak kalmıştır. Ancak Hayber’in fethinde ise tam tersi bir uygulamaya başvurulmuş ve toprakların 4/5’i gaziler arasında ganimet olarak paylaşılmıştır. Diğer taraftan Hz. Ömer zamanında savaş neticesinde alınan Suriye ve Irak toprakları ise ganimet olarak paylaştırılmamış, topraklar Müslümanların umûmî menfaatine hasredilmek koşuluyla eski sahiplerinin elinde bırakılmıştır. Bu toprakların alımı satımı da yasaklanmıştır. Daha sonraki İslâm fütuhâtı neticesinde ele geçirilen topraklar üzerinde de bu yol takip edilmiştir.

4- *Kimsenin mülkiyetinde olmayan topraklar (boş, sahipsiz topraklar):* Sahipleri mirasçı bırakmadan ölen veya daha önce kimsenin sahip olmadığı

(suların meydana getirdiği, orman kalıntısı olan yerler gibi) topraklar ile bizzat devlet tarafından boşaltılan (sahipleri tarafından devlete terk edilen, devletin bizzat sahiplerini çıkardığı, fethedilen ülkelerde harpler esnasında sahipleri ölen ve kaçan kişilerin toprakları gibi) topraklar bu kategoriye girmektedir.

İlk iki gruptaki topraklar şahısların bizzat özel mülkleri addedilip İslâm'ın "mülkiyet hakkının dokunulmazlığı" hususundaki ilkesine istinaden bu mülklere dokunulmamıştır. Sahipleri diledikleri gibi satabilirler, hibe edebilirler, miras bırakabilirler, rehin verebilirlerdi. Üçüncü kısım topraklar ise, -İslâm'ın büyük oranda fetihlerle yayıldığı coğrafya düşünüldüğünde- İslâm Devleti'nin topraklarının kahir ekseriyetini oluşturmaktaydı. Bu topraklar bütün Müslümanların menfaati namına bizzat devletin olup, söz konusu toprakları ellerinde bulunduranlar sadece tasarruf hakkını ellerinde bulundururlar. Dördüncü grup topraklar ise, işgal yoluyla ve devlet reisi tarafından temlik edilmesi yoluyla kişilerin özel mülkiyetine geçebilmektedir. Ancak böyle bir durumda esas olan toprağın üst üste üç yıl boş kalmaması, toprağın sahihsiz olması, cemiyyet yararının gözetilmesi gibi şartları sağlaması gerekmektedir¹³⁹.

Hz. Muhammed ve Hülefâ-yı Râşidîn dönemlerinde bu şekilde ana hatları oluşan toprak mülkiyeti ve tasarruf şekillerinin daha sonraki süreçte aldığı şekillere bakacak olur isek; Emeviler ve Abbasiler döneminde bazı farklı uygulamaların ortaya çıktığını ya da önceden belirlenen esasların esnetildiğini ve ihmal edildiğini gözlemek mümkündür. Özellikle, fey' arazisi olarak adlandırılan ve doğrudan devletin tasarrufunda ve mülkiyetinde olan (savaşla ele geçen arazilerle sahihsiz ve

¹³⁹ El-Mevdûdî, *a.g.e.*, s. 39-53.

işlenmemiş olarak devletin elinde bulunan araziler) konusunda uygulamada farklılıklar ortaya çıkmıştır¹⁴⁰.

Emeviler zamanında, ammenin ortak mülkü olarak addedilen fey' arazileri içinde yer alan safevî araziler, yani boş olup devletin mülkiyetinde olan araziler, adeta halife ve Ümeyye ailesinin özel mülkü hâline getirilmiştir. Halife Ömer bin Abdülaziz zamanında bu uygulamanın önüne geçilmeye çalışılmış olsa da bütün Müslümanların ortak malı addedilen topraklar üzerinde keyfi tasarruf engellenememiştir. Emevilere bir tepki olarak ortaya çıkan Abbasi Devleti zamanında devletin topraklarının yine devlete ait olduğu prensibi benimsenmiş ve yeni bir anlayış getirmemişlerdir¹⁴¹.

Osmanlı Devleti'nin selefi konumundaki Anadolu Selçuklu ve onun da selefi olan Büyük Selçuklu Devleti'nde toprak ve mülkiyet ilişkilerinin, Hz. Muhammed ile başlayan ve Hulefâ-yı Râşidîn döneminde olgunlaşmış ufak değişikliklerle ve sapmalarla Emevi ve Abbasi devletlerine intikal eden sistemin benzer olduğunu

¹⁴⁰ Esasen daha Hz. Osman zamanında bu anlayışta değişim başlamıştır. Hz. Osman zamanına gelindiğinde yeni fethedilen bölgelerde hâkimiyetin tesisi maksadıyla birçok sahabenin bu bölgelere gitmesi gerekmiş, bu durumda fethedilen yerlere göç etmek isteyenlere ellerindeki kendi mülk arazilerini ve safevî (devletin elindeki sahipsiz topraklar) arazilerden aldıkları hisseleri satmaya müsaade etmiştir. Bunun üzerine safevî arazilerden geniş mülkler ele geçirilmiştir. Oysa Hz. Ömer zamanında bu tür arazilerin satışı yasaktı. Hz. Ömer fey'i ammenin ortak mülkü olarak görürken Hz. Osman devlet malı olarak algılamıştır. Bu durum fey' konusunda, ümmet anlayışından devlet anlayışına doğru bir evrimin olduğunu göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Demirci, *a.g.e.*, s. 49-66.

¹⁴¹ Demirci, *a.g.e.*, s. 59-66.

gözlemliyoruz. Söz konusu Türk devletlerinin hâkimiyet sahası içinde yer alan ve daha önceden İslâm devletlerinin hüküm sürdüğü topraklardaki öşrî ve haracî mülk toprakların statüsü aynen kabul edildiği gibi devlete ait olarak belirlenen topraklar da aynı statüde kalmıştır¹⁴². Nitekim, Doğu Roma İmparatorluğu'nun yıkılışa geçtiği süreçte, imparatorluğun yayıldığı hemen hemen her yerde adım adım Türkler hâkimiyetlerini tesis etmeye başlamışlardır. Türk hâkimiyet anlayışı gereği fethedilen topraklar, hükümdarın hassa mülkü sayıldığından, hanedan üyeleri arasında pay edilmekteydi.¹⁴³ Selçuklu toprak mülkiyeti esasları incelendiğinde, temelde iki farklı mülkiyet biçiminin varlığı dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi bağımsız küçük mülkiyet biçimi olarak da adlandırılan kent veya kasaba yakınlarındaki bağ, bahçe ve tarla gibi toprakları kapsayan mülkiyet şeklidir. Bu toprağa sahip olanlar istedikleri gibi kullanabilir, satabilir, ipotek, vakıf veya hibe edebilmelerinin yanında miras olarak intikal etme haklarına da sahiptirler. İkinci mülkiyet biçimi ise bizzat Selçuklu sultanları tarafından kimi zaman satış yoluyla kimi zaman ise hibe, bağış ya da hizmet karşılığında genellikle devlet adamlarına köy veya belirli bir arazinin verilmesi şeklinde oluşmaktaydı.¹⁴⁴ Bu duruma örnek olarak Alaeddin Keykubat'ın kendisine sadakatle hizmet eden Hüsametdin Çoban'a mükâfat olarak Kastamonu

¹⁴² Ayrıca, yeni fetihlerin yaşandığı Anadolu coğrafyasında ve burada vücut bulan Anadolu Selçuklu Devleti'nde devlete ait olup mîrî olarak addedilen topraklar haylice genişlemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku Mîrî Topraklar ve Hususî Mülkiyet Şekilleri". *Belleten*, C. XII, S. 47, Ankara 1948, s. 549-552.

¹⁴³ Halil İnalçık, "Osmanlılarda Saltanat Verâseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi", *AÜSBFD.*, C. XIV, S I, Ankara 1959, s. 83.

¹⁴⁴ Muzaffer İlhan Erdost, *Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri Asya Biçimi ve Feodalizm*, Onur Yay. Ankara, 1989, s. 20.

havalisini mülk olarak vermesi gösterilebilir.¹⁴⁵ Moğolların Anadolu Selçuklu Devleti'ni yıkmalarının ardından eyaletlerin bir bölümü yüksek devlet memurlarının ellerinde beylikler hâline gelmiştir. Ayrıca kimi devlet memurlarının da topraklarını paylaştıkları veya ikta'ları, özel mülk hâline getirdiklerine de şahit olmaktayız.¹⁴⁶ Bilindiği üzere Moğol istilası karşısında, geniş toprakları sayesinde iktisâdî güçleri artmış olan Mevlevîler (Konya), büyük çiftliklerini kurtarmak için tepki göstermemiş hatta Moğollar safında yer alarak maddî çıkarlarını korumuşlardır.¹⁴⁷ Bu örnekten de anlaşılacağı üzere ikta'ların mülkleşmesi hâdisesinden en kârlı çıkanlar şüphesiz Moğollara yanaşan Selçuklu hizmet aristokrasisi olmuştur. Çünkü özel mülkiyete dönüşen toprakların büyük bölümü bunların elinde toplanmıştır.

1.5.2. Osmanlı Devleti'nde Mülkiyetin Tarihî Gelişimi

İslâm hukukunda “insanın doğrudan doğruya veya vekili vasıtasıyla bir mal veya menfaatten yararlanma, feragat ettiği takdirde karşılığını alma hakkı” olarak tanımlanan¹⁴⁸ mülkiyet hakkının; Osmanlı Devleti'nde de gerek gayrimenkuller gerekse de menkuller üzerinde mevcudiyeti bilinmektedir. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nde köy, kasaba, şehir dâhilinde bulunan araziler üzerinde kişilerin mülkiyet hakkı olduğu gibi şahıslar, söz konusu yerleşim yerlerinin içinde ve çevresinde arsa, ev, dükkân, değirmen, han, hamam gibi taşınmazlar inşa edilebilir ve sahip olabilirdi.

¹⁴⁵ Hadiye Tuncer, *Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları*, Gürsoy Basımevi, Ankara, 1962, s. 6.

¹⁴⁶ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 2002, s.486.

¹⁴⁷ Erdost, *a.g.e.*, s. 68-69.

¹⁴⁸ Demir, *a.g.e.*, s. 102.

Yine bu taşınmazlar üzerinde satım, kira, vakıf, hibe, vasiyet gibi hukukî işlemlere ve ağaç dikmek, bina yapmak gibi fiilî tasarrufları izne gerek olmadan sahip olurlardı¹⁴⁹. Diğer taraftan, Osmanlı Devleti'nde menkul edinim noktasında; gerek şahsi emek ve gayretle (ziraat, ticaret, sanat vb. yollarla) gerekse de işin içinde emek unsuru olmaksızın (miras, hibe, vasiyet, nafaka vs. yollarla) insanlar servet edinmişlerdir. Servet kazanmanın araçları olan bu iki yolun döngüsel olarak nasıl işlediği hususunda, para-servet denkleminin ve bunun aracı olan kredi-finans sisteminin bilinmesi gerekmektedir. İnsanların, şahsî emek-gayretleri ya da hukukî yollardan edindikleri servetlerinin idâmesi açısından umumiyetle kredi-finans yoluna başvurdukları ve bu sayede menkûl birikimlerini korudukları ya da arttırdıkları vakidir. Bu bağlamda Osmanlı zenginlerinin kredi-finans yolu ile paralarını işletmeleri noktasında muamele-i şer'iyeye, satış akitleri (bey'-i bi'l-vefa, bey'-i bi'l-istiğlal gibi vakıf paraların da işletilmesinde kullanılan usûlller), selem, murabaha, iltizam, icâre (kira), iltizam, mâlikâne, eshâm gibi uygulamalarına sık sık müracaat ettikleri görülür¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve bu Düzenin Bozulması*, Yenügün Matbaası, Ankara 1978, s. 85.

¹⁵⁰ Süleyman Kaya, "XVIII. yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi Temin Yöntemleri", *İslâm Hukuku Açısından Tarihten Günümüze Kredi ve Finans Yöntemleri*, Ensar Yayınları, İstanbul 2011, s. 9-52. Bu işletim sistemlerinden özellikle kişiler arasında en yaygın olan selem ve murabaha uygulamaları, doğrudukları hukukî sonuçların ehemmiyeti nedeniyle aşağıda teferruatlı bir şekilde incelenmiştir. Diğer taraftan bahsi geçen bütün kredi-finans uygulamalarının sermayedarları noktasında sarraflık müessesesi de, sarrafların umûmiyetinin gayrimüslimlerden oluşması hasebiyle ayrıntılı bir şekilde 2. Bölümde incelenmiştir.

Osmanlı Devleti'nde her ne kadar özel mülkün varlığı bilinse de, tarıma elverişli arazilerin hemen hemen tamamı devlete aitti. Bu bağlamda, İslâm toplumlarında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de toprakların büyük bir kısmı mîrî veya emîrî denilen devlete ait topraklardır. Üzerindeki halk ise, bir nevi “ırsî ve daimî kiracı” konumunda olup vergisini ödemekle mükellefti¹⁵¹. Ancak yine de az miktarda da olsa mülk araziler ve topraklar vardır. Çıplak mülkiyetinin ve tasarruf hakkının hiçbir sınırlama olmaksızın kişilere ait olduğu bu araziler üzerinde mâlikleri, yine bir sınırlama olmaksızın bu arazilerini diledikleri gibi satım, kira, vakıf, hibe, vasiyet gibi hukukî işlemleri ve ağaç dikmek, bina yapmak gibi fiili tasarrufları izne gerek olmadan yapabiliyordu.

Osmanlı Devleti'nde 5 tür arazi mevcut olup bunlar şu şekilde tasnif edilmiştir¹⁵²:

¹⁵¹ Ömer Lütfi Barkan, “Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller I: Mâlikâne-Divânî Sistemi”, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler*, C. 2, Yayına Hazırlayan: Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 1197.

¹⁵² Arazi taksimatı ile ilgili verilen bilginin teferruatı için bkz. Ebü'ülâ Mardin, *Toprak Hukuku Dersleri*, Stad Matbaası, İstanbul 1947, s. 1-50. Osmanlı tarihi boyunca mevcut olan bu tasnifin 1858 tarihli Arazi Kanunu ile adlandırıldığı bilinmektedir. Toprak hukukunu tanzim gayesiyle; 7 Ramazan 1274/21 Nisan 1858 tarihinde oluşturulan bir komisyon tarafından hazırlanan tasarı, bir mazbata ile Meclis-i Tanzimat'ta incelendikten sonra sadarete havale edilmiş, oradan da sadaretin arz tezkeresiyle padişahın tasdikine sunulmuş ve ardından 23 Şevvâl 1274 tarihli irade-i seniyye ile kanunlaşmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cin, *ag.e.*, s. 19-20.

1- Arazi-i Memlûke (mülk denilen gayr-ı menkûller): Bu toraklar mülk topraklar olup, tasarruf hakkı bütünüyle sahiplerine aittir. Diğer bütün malları ve eşyaları gibi miras bırakabilirler, satabilirler, hibe edebilirler, rehin bırakabilirler veya vakfedebilirlerdi. Arazi-i memlûke toprakları dört kısma ayrılırdı: a. Köy ve kasabalar içinde veya kenarlarında kısmen iskân bölgesi sayılan yarım dönüm büyüklüğünde bulunan yerler. b. Aslen arazi-i Emirîyeden iken sonradan arazi-i memlûkeye dahil olan yerler, c. Arazi-i öşriyye, d. Arazi-i haraciyye.

Bunlardan öşrî topraklar ya fethedildiği zaman Müslümanlara verilmiş veya daha önce Müslümanların elinde bulunan topraklardı. Bu topraklar sahiplerinin mülkü olup, yaptıkları ziraate karşılık elde ettikleri ürünün onda birinden (öşür) beşte birine kadar vergi olarak devlete vermekle yükümlü idiler. Haracî topraklar ise Hıristiyanların mülkü olan topraklardı. Bunlar da öşrî toprak sahipleri gibi elde ettikleri ürünün onda birinden beşte birine kadar harac-ı mukaseme adıyla öşür ve bundan ayrı olarak harac-ı muvazzafa adıyla çift akçası (arazi vergisi) vermekle mükelleftiler. Gerek Müslümanlar, gerekse gayrimüslimlerin öşür vergilerinin onda birden beşte bire kadar değişik oranlarda alınması, doğrudan toprağın sulanmasına veya sulanmamasına, dolayısıyla verimine bağlı bir husus idi. Zira Osmanlı kanunnamelerinde bu verginin değişik sancaklarda, farklı oranlarda alındığı görülüyor¹⁵³.

¹⁵³ Alınan öşür miktarı sancaktan sancağa değiştiği gibi bazen bir sancağın nahiyelerinde bile farklı uygulamalar görülmekteydi. Mesela; Kars-ı Maraş sancağının Çokak, Mağara, Göksun gibi ova nahiyelerinde 1/5 öşür alınırken; Haruniye, Bayındır gibi dağlık nahiyelerinde 1/8

2- *Arazi-i Mirîye*: Bu tür toprakların mülkiyeti devlete ait bulunmaktaydı. Bunlar vergisinin büyüklüğüne ve hizmete göre çeşitli parçalara bölünmüştü. Bu gibi topraklar, üzerinde yaşayan kişilere ait olmayıp, bunlar bir kiracı durumundaydılar. Toprak fethedildikten sonra ekilmek, boş bırakılmamak şartıyla eski sahipleri üzerinde bırakılmış ve yaptıkları ziraat karşılığı ödemekle mükellef tutuldukları vergilerini hazine yerine, o yerin geliri hizmet karşılığı kime bağlanmış ise ona vermişlerdir. Kendileri öldükleri zaman ise toprakları ekip biçmek şartıyla çocuklarına bırakılmıştır. Genel olarak Rumeli toprakları mirî topraklardan sayılmıştır.

3- *Arazi-i Mevkûfe*: Vakıf arazilerdir. Bu tür topraklar mülk olup olmamasına göre iki kısım altında toplanmıştır. Bunlardan mülk arazi, mâliki tarafından belirli bir gayeye tahsis edildiği takdirde “sahih vakıf” ismini alır. İkinci olarak da mirî araziden bir kısmının veya tasarruf hakkının tümünün vakıf hâline getirilmesi hâlinde ise “tahsisat kabilinden vakıf” şeklinde bir kısım ortaya çıkar. Bu gibi toprakların vergileri dinî, ilmî ve sosyal müesseselere tahsis edilmektedir. Vakıf re’âyası, arazisi hangi vakfa bağlanmışsa, öşür ve resmini o vakfın mütevellisine verir ve o da vakıfnâmesi gereğince bunu gerekli yerlere sarf ederdi.

4- *Arazi-i Metrûke*: Terk edilmiş topraklardır. Mirî arazi içerisinde mütalâa edilmektedir. Bir mülkiyet veya tasarruf hakkına konu edilemez, sadece ammenin yararına sunulabilir.

oranında öşür alınmıştır. Yılmaz Kurt, “Osmanlı Toprak Yönetimi”, *Osmanlı*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 64.

5- *Arazi-i Mevat*: Hiçbir işe yaramayan arazilerdir. Bu da mîrî topraklar içinde telâkkî olunmaktadır. Kimsenin tasarrufunda olmayan topraklar olarak tarif edilebilir. Bir yerin mevat arazi sayılıp sayılmaması, oranın ihya edilip edilmeyeceği ile ilgilidir.

Ortaya çıktığı coğrafyanın ve zaman diliminin gereği olarak Osmanlı Devleti'nde de toprak her daim üretim-tüketim ilişkilerinin ana argümanı olmuştur. Bu bağlamda, nakit para darlığının söz konusu olduğu ortamda güçlü bir ortaçağ ordusunu da beslemek isteyen devlet, toprak ve ona dayalı sistemlerin işleyişine büyük önem atfedecektir¹⁵⁴. Nitekim fethedilen topraklar artınca, kendilerinden önceki Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Beylikler gibi toprağı taksim ve idare etmişlerdir. Anadolu Beylikleri'nden aldıkları yerlerde nizamı aynen bırakırlarken, Rumeli'de fethettikleri toprakları devlete bağı arazi olarak tapulamışlar, sadece kilise, manastır ve dinî vakıfları serbest bırakmışlardır. Bunun yanı sıra bazı yerleri de sahipleri üzerinde bırakarak mülk topraklar statüsüne koymuşlardır¹⁵⁵.

Osmanlı Devleti'nde toprağı dayalı sistemlerin esasını timar (dirlik) sistemi teşkil etmektedir. Pehlevi dilinde “elem, acı, ıztırap, endişe, şefkat, dikkat, sadakat veya bakım” anlamına gelen¹⁵⁶ timar kelimesi terim anlamı itibariyle; “fetih sırasında

¹⁵⁴ Halil İncılık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2004, s. 111.

¹⁵⁵ Ömer Lûtfî Barkan “Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meselesi”, *Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler) I*, İstanbul 1980, s. 286.

¹⁵⁶ Nicoara Beldiceanu, *XIV. yüzyıldan XVII. yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara 1985, s. 11.

arazi-i Emirîyye itibar edilen yerlerden sipahilerle zâimlere kılıç hakkı olarak verilen beytû'l-mal hissesi yerinde kullanılır bir tabirdir. Bu kelimenin daha önce teşekkül eden İslâm ülkelerindeki karşılığı ise ıktâ' idi"¹⁵⁷. Diğer bir söylemle dirlik veya timar; devletin mîrî araziden muayyen bir kısmının yıllık gelirinin tamamını veya bir kısmını, belli hizmetler mukabilinde bir şahsa tevcih etmesine denir. Devlet, mirî araziye savaşta yararlık göstermiş kumandanlara ve devletin yüksek kademelerinde bulunan memurlarına hizmet mukabili tevcih etmiştir. Arazi, timar tevcih edilen kimsenin mülkü değildir. Timar sahibi (sipahi) araziye reayaya işletmek üzere tefviz eder; mahsulden ve reyanın şahsından devletin alacağı vergileri toplar. Timar sahibi (sipahi veya sahib-i arz da denilir), araziye kendisi işleyemediği gibi, kendi adına bir başkasına da işlettiremezdi¹⁵⁸. Bu sistem, büyük bir imparatorluk ordusunu ortaçağ ekonomisine dayanarak ayakta tutabilme kaygısından doğmuş ve imparatorluğun eyalet yönetimiyle mâlî, toplumsal ve tarımsal politikalarına biçim vermiştir. Nitekim bu politikanın hemen hemen tamamı, devletin askerî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla geliştirilmiştir¹⁵⁹.

Osmanlılarda timar tatbikatının daha Osman Gazi zamanında başladığı, verilen timarların önemli bir mazeret olmadan geri alınmadığı, timar sahibinin ölümü hâlinde oğluna intikalinin sağlandığı görülmektedir. Orhan Gazi ve Murad Hüdâvendigâr zamanında timar tevcihlerinin hayli arttığı, özellikle Rumeli'de gerçekleştirilen fetihler sonucunda elde edilen toprakların gazilere ve Anadolu'dan

¹⁵⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III. MEB Yayınları, İstanbul 2004, s. 497.

¹⁵⁸ Cin, *ag.e.*, s. 86

¹⁵⁹ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ...*, s. 111.

Rumeli'ye iskân edilen ailelere dağıtıldığı bilinmektedir. Fatih Sultan Mehmed'in timar sistemini düzenlemesi, timar topraklarının arttırılması ve aksaklıkların giderilmesi yönünde önemli uygulamaları olmuşsa da, Osmanlı timar hukukunun esas olarak olgunlaşması, geliştirilmesi ve gerekli düzeltmelerin yapılarak sağlam bir statüye kavuşturulması Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatında olmuştur¹⁶⁰.

Kanunî devrinde tekâmülünün zirvesine erişen timar sistemi, bu padişahın ölümünden sonra bozulma belirtileri göstermiştir. XVI. asrın sonlarına doğru timar sisteminin büsbütün bozularak büyük bir buhrana sebep olduğu, bu devirdeki askerî, siyasî ve içtimâî bozuklukların mahiyeti ve ıslahı çareleri hakkında yazılmış olan risalelerde açıkça ve ısrarla ortaya konmuş bulunmaktadır¹⁶¹. Özellikle timar alanlarının giderek daraldığı yönündeki tespitler timar sisteminin bozulmasındaki etmenlerden biri olarak görülmüştür¹⁶². Timar kapsamından çıkarılan alanlar ise ilerleyen süreçte önce mukataalaştırılacak ve ardından da iltizam ve mâlikâne sistemi içerisinde idare edilmeye başlanacaktır. Bunun sebebi savaş teknolojilerinde meydana gelen değişimdir. Savaş teknolojisinde ortaya çıkan gelişmeler sürekli maaş alan ve ateşli silahlarla donatılan merkez ordularının önemini arttırmıştı. Bu eğilim

¹⁶⁰ Mehmet İpşirli, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1998, s. 240

¹⁶¹ Ömer Lûtfî Barkan, “Timar”, *İA.*, C. 12/1, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi 1997, s. 319.

¹⁶² Söz konusu risalelerden biri olan Koçibey Risalesi'nde ısrarla bu konuya dikkat çekilmiştir. Koçibey, özellikle timar alanlarının giderek timar uygulaması dışına çıkarıldığından ve “sepete girdiği”nden dem vurmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Koçibey Risalesi*, Yayına Hazırlayan: Yılmaz Kurt, Akçağ yayınları, Ankara 1998, s. 69-72

hem Osmanlı maliyesine önemli bir ek yük getirmiş, hem de devlet gelirlerinin daha büyük bir bölümünün para olarak merkezde toplanması zorunluluğunu yaratmış ve timar düzeninin çözülüşüne giden yolu açmıştır. Ayrıca imparatorluğun hızla genişleme döneminin sona ermesiyle birlikte, zaferle sonuçlanan savaşlardan elde edilen ganimet ve diğer gelirleri sona erdiği gibi 17. ve 18. yüzyıllarda uzun süren ve sık sık yenilgilerle sonuçlanan savaşlar, devlet maliyesi üzerinde çok büyük bir yük oluşturmuştur. Bu koşullarda Osmanlı yöneticileri hem devletin el koyduğu artığın daha büyük bir bölümünü merkezde toplamak, hem de ek gelir sağlamak amacıyla çeşitli yöntemlere başvurdular. Bu çerçevede merkezî devletin başvurduğu ilk önlemlerden birinin, daha önceleri yalnızca olağan üstü dönemlerde ve doğrudan devlet tarafından toplanmakta olan vergilerin daha sık ve neredeyse düzenli olarak talep edilmesidir. “Avarız”, “İmdâdiyye” ve “Tekâlif” olarak adlandırılan olağanüstü vergiler, devletin gereksinimlerine göre para, ürün ve mal olarak sık sık toplandı¹⁶³.

Merkezî devlet artık, vergi gelirlerini timar düzeni çerçevesinde dolaylı olarak el koymak yerine doğrudan merkezî hazinede toplama çabası içine girecektir. Bu durumda bir taraftan timar alanları giderek mukataa kapsamına dâhil edilirken, yine bu uygulamayla paralel olarak iltizam sistemi giderek yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Timar sisteminin ilk bozulma belirtileri sayılan timar alanlarının mukataaya dönüştürülmesinin başlangıcı konusunda farklı tarihler zikredilmektedir. Kimi III. Mehmed zamanında (1595-1603) başladığını kabul ederken kimisi de II. Selim dönemine (1566-1574) kadar götürür. Hatta Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar da indirenler mevcuttur. Bu şekilde farklı dönemlerin işaret

¹⁶³ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, K Kitaplığı, İstanbul 1999, 5. Baskı, s. 177-178.

edilmesinde, dönüşümün malî kriz dönemlerinde ağırlıklı olarak uygulanması ve timar alanlarının boşaldıkça bu işleme tâbi tutulması neden olmuştur¹⁶⁴.

Osmanlı maliyesinde, doğrudan merkezî hazine (havass-ı Hümâyûn) için tahsil olunan gelirlerin en önemli grubunu oluşturan mukataa¹⁶⁵, lügat mânâsı itibariyle; kesişmek, birbirinden kesilmek; ıstılah olarak ise devlete ait bir vergi biriminin bir bedel mukabilinde kiralanması yani, geçici olarak temlikî yerinde kullanılmıştır¹⁶⁶. Ancak mukataanın bu mânâsı, Osmanlı iktisadiyatının bütün evreleri için geçerli olmamıştır. Zira mukataa, Osmanlı maliyesinde önceleri “vergilerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi” anlamında kullanılırken zamanla “iltizamın konusu olan vergi birimi”ni ifade etmiş, nihayet XV. yüzyılın ortalarından başlayıp, söz konusu yüzyılın sonuna doğru olgunlaşan ve XIX. yüzyılın ortalarına kadar

¹⁶⁴ Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003, s. 42-43. XVI. yüzyılın başlarında Akdeniz ülkelerinde var olan nakit kıtlığı 1550’lerde Osmanlı’da da görülmekteydi. Dünyadaki genel ahvalin bu şekilde olmasının yanında bir de Avrupa’da yaşanan gelişmeler Osmanlı klasik düzeninin değişimine ve dönüşümüne sebep olacaktır. Dünya piyasalarının ve fiyat hareketlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki fiyat dalgalanmaları ve bunun yarattığı enflasyon oldukça ağırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”, *Belleten*, C. XXXIV, S. 133-136, TTK. Basımevi, Ankara 1970.

¹⁶⁵ Halil İnalcık, “XV. Asır Osmanlı Maliyesine Dair Kaynaklar”, *Tarih Vesikaları*, C.1, S. 16, İstanbul 1955, s. 133-134.

¹⁶⁶ Mehmed Zeki Pakalın, “Mukataa”, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004, s. 578.

geçerli kalan “hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş birer malî birim” muhtevasını kazanmıştır¹⁶⁷.

İlk örneklerini XIV. yüzyıldan itibaren gördüğümüz mukataa sistemi, Fatih Sultan Mehmet zamanında yaygın bir uygulama alanı bulmuştur. Fatih döneminde, İstanbul’un fethinden sonra bir çeşit kiralama olarak konutlarda uygulanmaya başlanan mukataa sistemi, ilerleyen süreçte başta tuz, sabun ve mum gibi ihtiyaç maddelerinin üretiminin bölgeler hâlinde mukataaya verilmesi olmak üzere, araziye de inhisar edecek şekilde genişletilmiştir¹⁶⁸. Yine zaman içinde timar sisteminin giderek daralmasına bağlı olarak buradaki dirliklerin padişah haslarına katılması, ekonomide kaydedilen gelişmelere istinaden eskiden beri mevcut olduğu hâlde vergi dışında bulunan bir kısım alanların da vergilendirilmesi ve devletin özellikle XVIII. yüzyılın başlarından itibaren genişlettiği ekonomik yatırımlar, yeni mukataa alanlarının oluşmasını sağlamıştır¹⁶⁹.

Osmanlı maliyesinde değişik vergi ve resimlerden oluşturulan mukataa birimleri, birkaç yüz akçeden 10-20 milyon akçeye kadar değişen büyüklüklerde olabilirdi. Mukataalar arasında birim itibariyle, bir köyle sınırlı olanlar olduğu gibi birden fazla eyaleti içine alanlar da bulunabilirdi. Genel olarak, bir mukataa biriminin vergi ve resimlerin çeşidi arttıkça kapsadığı alan daralmakta, tek bir vergi türünü içeren mukataalar ise bir eyaletin sınırlarını aşabilmekteydi. Bu bağlamda,

¹⁶⁷ Mehmet Genç, “Mukataa”, *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 129.

¹⁶⁸ Çakır, *a.g.e.*, s. 32-35; Bilgin Aydın-Rıfat Günalan, *XV-XVI. yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008, s. 110.

¹⁶⁹ Genç, “Mukataa”, s. 131.

mukataaların içerdiği vergi unsurlarının çeşitliliğiyle kapsadığı mekân arasında ters orantı vardır¹⁷⁰.

Osmanlı'da mukataalar, iltizam, emanet ve mâlikâne olmak üzere üç yöntemle deruhte edilmiştir¹⁷¹. Esasen devlet için vergilendirmenin iki yolu vardı. Bunlardan biri, maaşlı memur kadrolarıyla vergi toplanması, diğeri ise vergi toplanması işinin özel müteşebbislere belirli kurallar dairesinde verilmesidir. Devletin maaşlı memurları tarafından vergi toplanmasına emanet usûlü ile vergi toplama denmekteydi. Bu yöntemle mukataa deruhte eden şahsa emin denirdi. Eminde aranan özellik güvenilir (mu'temedün-aleyh) bir kişi olmasıydı. Emin bu görevini kadıların nezaretinde yerine getirmekteydi. Bir gelir kaynağı mukataa hâline getirildiğinde, bu mukataa yıllık gelirinin belirlenmesi için ilk yıllarda emanet yöntemi ile deruhte edilirdi. Bunun dışında, bir mukataanın gelirinin azalması nedeniyle mültezimlerin talip olmaması, devletin mukataanın gerçek gelirini belirlemek istemesi, işletilme şartlarına mültezimin uymaması gibi durumlarda da mukataa emanet yöntemiyle işletilirdi. Buna rağmen mukataaların sınırlı bir bölümü emanet usûlüyle işletilmiştir¹⁷².

Özel müteşebbisler aracılığıyla yapılan vergi toplama işlemi ise iltizam ve mâlikâne usûlü olarak ikiye ayrılmaktadır. İltizam sistemi, devlet muhasebesi dilinde tahvil denen ve genellikle bir ila üç yıl arasında değişen bir süreyi içermekte olup

¹⁷⁰ Genç, "Mukataa", s. 129.

¹⁷¹ Çakır, *a.g.e.*, s. 115.

¹⁷² Çakır, *a.g.e.*, s. 150-151

işletme hakkını satın alan kimselere âmil veya mültezim denmekteydi¹⁷³. Mâlikâne sistemi ise; iltizam usûlü gibi geçici bir süre için olmayıp, ömür boyu (kayd-ı hayat) devam etmek üzere iltizama verilmesi işlemidir¹⁷⁴.

Tımar alanlarının giderek mukataalara dönüşmesi sonucunda zaman içinde tımar sisteminin ortadan kalktığını görmekteyiz. 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun ilanı ile askerlerin aylığının hazine-i Hümayûndan karşılanmaya başlaması ile tımar sisteminin resmen kalktığı kabul edilmektedir. Ancak bu tarihe kadar az miktarlara düşse de tımarlı sipahilerin ve tımar alanlarının varlığı bilinmektedir. Adana şer'iyeye sicilleri arasında rastladığımız 17 Haziran 1828 tarihli ferman sureti bunun en açık delilidir. Söz konusu fermanda, tımarlı sipahilerden olup Asâkir-i Mansûre Suvarileri içerisinde istihdam edilen bazı sipahilerin tımarlarının açığa çıktığı ve bu açığa çıkan tımarların, gelirlerinin Asâkir-i Mansûre ordusunun

¹⁷³ Osmanlı Devleti, emanet ve iltizam usûllerinin her ikisini de uygulamıştır. Ancak başlangıçtan itibaren iltizamı emanete tercih etmişlerdir. XIX. yüzyılın ortalarına kadar süren bu tercih yolu Tanzimat'tan itibaren emanet usûlü lehine değişmiştir. Buna rağmen iltizam usûlü devletin sonuna kadar devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Genç, "İltizam", *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 154.

¹⁷⁴ Mehmet Genç, "Mâlikâne", *DİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 516. Mâlikâne sisteminin ortaya çıkmasında, savaş gibi durumlarda mukataaların iltizam ile işletilmelerinde ortaya çıkan ciddi zorluklar ve sıkıntılar etkili olmuştur. Bu bağlamda devlet, bir taraftan vergi kaynaklarının durumunu iyileştirmek, diğer yandan savaşlar dolayısıyla çektiği nakit sıkıntısına kaynak temin etmek için Ocak 1695 tarihi itibarıyla kayd-ı hayat ile satışına karar verdi. Böylece iltizam sisteminin yeni bir versiyonu olarak mâlikâne sistemi uygulamaya konuldu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Mâlikâne Uygulaması*, Kitabesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 3 vd.

giderlerinde kullanılmak üzere mukataat hazinesince deruhte edilmesi istenmektedir¹⁷⁵. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere; Osmanlı timar sistemi uzun 16. yüzyılın sonlarından itibaren aşamalı olarak bir değişim ve dönüşüme maruz kalsa da birden ortadan kaldırılmamıştır. Henüz üzerlerinde timar bulunanlar ve kanunen de bu timarları tasarruf edenler, varlıklarını 19. yüzyılın son yarısına kadar korumuşlardır. Nitekim askerî yapı süreç içerisinde değişmekle birlikte tımarlı sipahiler de yeni oluşturulan askerî birlikler içerisinde istihdam edilmişler ve timarlarını da tasarruf etmeye devam etmişlerdir. 1827 tarihinde “Asâkir-i Mansûre Suvarisi” hâline sokulan tımarlı sipahilerin timarları, yine aşamalı olarak –timarların mahlul kalması üzerine- mukataat hazinesine aktarılmak suretiyle tasfiye olmuştur. Ancak Tanzimat’ın tatbik edildiği bölgelerde timarların gelirinin defterdarlar eliyle toplanıp bedellerinin sipahilerine devlet hazinesi tarafından verilmesi icap ettiğinden timar rejiminin itibarsız bir inzibat neferi ve köy koruyucusu hâline dönüşmüş olan bu son mümessillerinin timar bölgeleriyle alakaları da kalmamıştır. Artık kimseye yeni timar verilmediği için de hayatta olan bu son sipahi neslinin tükenmesi ile timar rejimi tamamıyla tasfiye edilmiştir. Ancak bu tasfiye işlemi yeniçeriler için olduğu gibi kanlı bir şekilde değil sessiz sedasız bir surette yaşanacaktır¹⁷⁶.

Genel hatlarıyla, timar düzeninin 16. yüzyılın sonlarından itibaren bir değişim ve dönüşüm yaşadığını, genel anlamda artığın daha ziyade aynî vasfından nakdî bir vecheye bürünmesini ve bu artığa el koyma usûllerini yukarıda izah ettik. Ancak bu izahat şüphesiz ki devletin malî uygulamalarını yansıtmaktadır. Ekonomik anlamda

¹⁷⁵ Milli Kütüphane Başkanlığı Mikrofilm Arşivi, *Adana Şer‘iyye Sicilleri*, Defter no: 72, s. 62.

¹⁷⁶ Barkan, “Timar”, s. 331.

söz konusu değişim ve dönüşümün Osmanlı toplumuna nasıl yansıdığını bilmek de en az malî uygulamalar kadar önemlidir. Zira devletin kendi malî bünyesini ilgilendiren uygulamaları değiştirmesi, bu uygulamalarla paralel olarak toplumu da etkilemiştir. Mekanizmanın bu şekilde işleyişi zaman zaman malî ve ekonomik kulvarı farklı yönlerde, olumlu ve olumsuz etkilemiştir.

Osmanlı Devleti'nde idarî ve sosyal yapının örgütlenmesinde etkin olduğunu yukarıda belirttiğimiz timar sisteminin bozulması, daha evvelki idarî ve sosyal yapıyla ilgili mekân organizasyonlarının da giderek değişmesine sebep olacaktır. Bir taraftan Anadolu'da karışıklık, mütegalibelik hareketleri, leventlik, aşiretler, ra'ıyyet arasında görülen yer değiştirmeler, devlet memurlarının yolsuzlukları, malî sıkıntılar, Anadolu'da mîrî toprak sisteminde olan değişiklikler gibi çok değişik etmenlerin neticesi olarak vücut bulan âyanlık sistemi¹⁷⁷, diğer taraftan değişen dünya konjonktüründe meydana gelen gelişmeler neticesinde tarımsal artığın ticarî bir meta hâline gelmesi Osmanlı Devleti'nde çiftliklerin ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Esasen ticarî tarıma hizmet eden plantasyon benzeri çiftliklerin ortaya çıkmasında, mevat arazilerin meşrû yoldan olan dönüşümlerin de etkisi vardır. Ancak daha ziyade klasik toprak rejiminde meydana gelen bozulmaların neticesinde mîrî araziler üzerinde usûlsüz yollardan özellikle âyanlar kanalı ile edinilen çiftlikler daha fazladır¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 59-98.

¹⁷⁸ Halil İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: Çağlar Keyder-Faruk Tabak, Çev: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 18-24.

Gerek toprak rejimindeki bozulmaların neticesinde gerekse de mevat araziden dönüştürülen topraklar üzerinde vücut bulan çiftlikler Osmanlı Devleti'nde mülkiyet ve ekonomi alanlarında ciddi kırılmalara sebep olacaktır. Bu iki kavram taşrada belirli şahısların hüviyetinde birleşecek ve böylece belki mali boyutuyla devlete çok fayda sağlamasa da tarımın ticarileşmesine ve âyan denilen zümrenin –toprak mülkiyetini ellerine geçirmek suretiyle- ortaya çıkmalarına zemin hazırlayacaktır. Ekonomik anlamda belki müspet bir çerçeveye sokulsa da, çiftlik uygulamasının, az önce belirttiğimiz gibi toprak mülkiyetinde yarattığı değişim ve dönüşüm başta olmak üzere, halk üzerinde yarattığı baskı unsuru olma vasfı ve toprak merkezinde güçlenen yerel unsurların merkezdeki siyasete dahi müdahil olabilecek bir konuma gelmesi menfi sonuçlar zümresinde zikredilse herhâlde yanlış olmaz.

Toprak sisteminde zaman içinde ortaya çıkan değişimler ve dönüşümler her ne kadar klasik toprak rejiminin giderek bozulmasına ve bunun sonucu olarak idarî ve sosyal yapıyı değiştirmesine rağmen, devletin hâlâ eski rejimi korumaya çalıştığını görmekteyiz. Bilhassa fiilî ve hukukî sahada hâlâ eskinin üzerine bir şeylerin konulmuş olmaması bunun en açık delilidir¹⁷⁹. Diğer taraftan müsadere uygulamasının her daim carî ve olası olması mutlak mülkiyet haklarının önünde engeldi¹⁸⁰. Nitekim uzun vadede ve süreç içerisinde yaşanan bu değişim ve

¹⁷⁹ Gilles Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, Editörler: Çağlar Keyder-Faruk Tabak, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çev: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 52.

¹⁸⁰ Çağlar Keyder, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, ”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: Çağlar Keyder-Faruk Tabak, Çev: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 11.

dönüşümlere rağmen, yani Osmanlı klasik düzeninin 17. ve 18. yüzyıllarda değişen koşulların neticesinde yönetsel, sosyal, ekonomik, kısacası bütün beşerî ilişkileri derinden etkilemiş olmasına karşın, Osmanlı klasik sistemlerinin fonksiyonlarının olabildiğince devam ettiği görülmektedir¹⁸¹.

Sonuç itibariyle; tarih boyunca toprak meselelerinin, içinde bulunduğu zaman dilimi ve şartlara göre şekillendiği görülmektedir. Devletlerin kendi kuvvet ve temayüllerine göre bir toprak sistemi kurmaya çalıştığı ve devamı için de siyasî idarenin büyük gayret gösterdiği muhakkaktır. Ancak devletin güç ve dengesinin sarsılması neticesinde tesis edilen toprak sisteminin gittikçe bozulmasına ve toprağın sistem dışından bazı ellerde toplanmasına neden olacağı da vakidir. Bu durumun ise, sosyal ve idarî dengeyi alt etmesi kaçınılmazdır. Zira toprak ve onun işletilmesi (toprağın mülkiyeti ve tasarruf edilmesi) üzerine kurulan kural ve kaidelerin hem idareyi, hem de sosyal hayatı şekillendirdiği düşünüldüğünde, sistemin bozulması ona bağlı ve bağımlı olan yapıları da olumsuz etkileyecektir. Diğer taraftan toprak ve ona dayalı sermayenin hareketlenmesi açısından bakıldığında ise, toprak mülkiyet ve tasarruf sistemlerinin değişmesi ve dönüşmesi, bilhassa bireyin ön plana çıkarıldığı modern dünyaya giden yolda olumlu sonuçlar yaratacaktır¹⁸². Bu noktada, olumsuz gibi görülen durumların zaman ve koşullar bağlamında düşünüldüğünde bir hakikat

¹⁸¹ Tarımın ticarileşmesi konusunda Avrupa'da yaşanan gelişmelere binaen ortaya çıkan arz-talep, yoğun tarıma imkân verecek bir çiftlik olgusunu yaratmasına rağmen çift-hane sisteminin kolay çözümediği görülmektedir. İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu...”, s. 33-34; Weinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 56.

¹⁸² Demirci, *a.g.e.*, s. 18-19.

olduğu, ancak değişen dđnya konjonktüründe birer zorunluluk ve kaçınılmaz bir durum olduğunu da göz önüne almak gerekir.

2. BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN ÖZEL MÜLK EDİNİM HAKLARI

2.1. Zimmîlerin Özel Mülk Edinim Hak ve Hürriyeti

Osmanlı Devleti'ndeki zimmîlerin tam bir din ve vicdan özgürlüğü olduğu gibi hukukî sahada da özgürlükleri vardı. Gayrimüslimler; özel hukuk alanında kendi aralarında mensup oldukları din ve toplulukların sosyal yaşama ilişkin kurallarına, kamu hukuku alanında ise İslâm hukukunun Müslüman olmayanlara ilişkin kurallarına tabi tutuluyorlardı¹⁸³. Nitekim Müslüman olmayan ve zimmî olarak ifade edilen farklı din ve mezhepten grupların aile hukuklarını ilgilendiren durumları, din adamlarının tayini ve mabetlerin yönetimi gibi dinî hayatlarıyla ilgili düzenlemeler onların iç işlerinden kabul edilerek müdahale edilmemiştir. Bu tür düzenlemeler cemaat temsilcilerinin inisiyatifine bırakılmış ve her türlü hukukî meselelerin, ruhanî meclis de denilen cemaat mahkemelerince çözümlenmesine müsaade edilmiştir. Buna rağmen zimmîler, evlenme, boşanma, nafaka, miras, tereke, vakıf, vasiyet ve hibe gibi şahıs, aile ve miras hukuku başta olmak üzere her türlü hukukî meselelerini yoğun bir şekilde Osmanlı mahkemelerinde çözmeyi tercih etmişlerdir¹⁸⁴. Zimmîlerin gerek mecburî gerekse de kendi rızalarıyla Osmanlı mahkemelerine başvurdukları zaman kendilerine uygulanan hukuk, İslâm hukuku olmuştur¹⁸⁵.

¹⁸³ Bozkurt *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında...*, s. 1.

¹⁸⁴ Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2004, s. 313.

¹⁸⁵ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında...*, s. 1-2.

2.1.1. Zimmîlerin Gayrimenkul Edinimleri

Osmanlı Devleti'nde zimmîler, gerek şahsî emek ve gayretle gerekse de işin içinde emek unsuru bulunmaksızın hukukî yollardan -miras, hibe, vasiyet yoluyla-gayrimenkul kazanabilmişlerdir.

2.1.1.1. Miras, Hibe ve Vasiyet Yoluyla Gayrimenkul Edinimleri

Zimmîlerin miras hukukuna ilişkin bilgileri, şer'iyeye sicillerinden temin etmek mümkündür. Sicillerdeki gerek tereke kayıtlarında gerekse de miras, hibe ve vasiyete dair dava ve hüccetlerde, bu konuya dair bilgiler mevcuttur. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere, kendi cemaat mahkemelerini değil de şer'iyeye mahkemelerini tercih eden zimmîye İslâm hukuku uygulanmaktaydı.

Zimmîlerin birbirlerine miras bırakmaları ve vasiyette bulunmaları mümkündür. Ancak Müslümanlarla mirasçı olamazlardı. Bu durum İslâm miras hukukunun din ve ülke farkını mirasçılık açısından kriter olarak belirlemesi ve söz konusu farklılıklar sebebiyle mirasçılığı yasaklaması ile ilintilidir¹⁸⁶.

Zimmîlerin miras paylaşımı, veraset ve hibe konularında şer'iyeye mahkemelerini tercih etmelerinde, kendi dinlerinden kaynaklı olan ve istemedikleri bazı hukukî uygulamalar olmalıdır. Mesela; Yahudilikte mirasın tamamı erkek çocuklara kalırken kızlara hiçbir şey verilmez. Kızlar ancak erkek varislerin almaması durumunda mirastan hak alır. Birden fazla erkek çocuk var ise de en büyük

¹⁸⁶ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında...*, s. 15.

olan diğerklerinin iki katını alır. Ölen adamın vefatı durumunda dul eşinin mirastan pay alma hakkı yoktur. Hristiyanlıkta ise, farklı dönemlerde farklı uygulamalar olmuş, bir dönem miras üç parçaya bölünmüştür. Bunlardan birincisi cenaze masraflarına, ikincisi yaşayan eşe ve üçüncüsü ise ikinci ve üçüncü dereceden mirasçılara verilmiştir¹⁸⁷. Hal böyle olunca İslâmın bütün mirasçılara sunduğu imkândan istifade etmek isteyen zimmîler şer'î mahkemeleri tercih etmiştir.

Zimmîlerin miras paylaşımı, veraset ve hibe konularında daha ziyade şer'iyeye mahkemelerini tercih ettiklerini belirtmiştik. Bu bağlamda Midilli Adası şer'iyeye sicilleri tarafımızdan incelenmiştir ve şu veriler elde edilmiştir: Midilli'ye ait mahkeme kayıtları içinde zimmîler ile ilgili en çok bilgi miras hukukuna aittir. Osmanlı Devleti'nde, zimmîlerin ölümleri halinde bıraktıkları terekelerin kaydının tutulması ve varisler arasında mirasın pay edilmesi ve mirasın paylaşılması esnasında çıkan anlaşmazlıkların halledilmesi hususunda tarafların ait oldukları dinin ruhani liderleri yetkiliydi. Ancak genel olarak Osmanlı topraklarında özel olarak da Midilli'deki zimmîlerin çoğu tereke ile ilgili dava ve kayıtları için Osmanlı mahkemelerini seçmişlerdir. Tanzimat Fermanı ile başlayan reform sürecinde ruhanî liderler bu durumdan şikâyetçi olmuşlar ve terekelerin kaydedilmesi, mirasçılar arasında paylaşılması ve çıkan anlaşmazlıkların giderilmesi hususunda Hristiyan halka Osmanlı mahkemelerinin bakmamasını istemişlerdir. Bu konuda Avrupalı devletler de (Osmanlı Mahkemeleri'nde özellikle Hristiyan terekelerinin İslam Hukuku esaslarına göre pay edilmesini bahane ederek) baskı yapmıştır. Devlet, başka dinden olanların tereke ve miraslarına ilişkin kayıt ve anlaşmazlıklarını cemaat mahkemelerine götürülmesini istemiş, ancak yine de Hristiyan halk miras hukukuna

¹⁸⁷ Karataş, *a.g.e*, s.91-92.

ilişkin işlemlerini Osmanlı mahkemelerine götürmüşlerdir. Bunun en önemli delili, reform sürecinin ilerleyen yıllarında, yani 1900'lü yıllarda bile mahkeme kayıtları içinde Hıristiyan halkın tereke kayıtlarının varlığıdır.

Midilli halkı içinde Müslümanların hepsi miras hukukuna ilişkin dava ve kayıtlarını şeriyye mahkemelerine götürmek durumundaydı. Ancak Midilli'ye ait mahkeme kayıtlarından anlaşıldığı üzere, Hıristiyan halkın da yoğun miktarda miras hukukuna ilişkin işlerini bu mahkemelerde hallettiği görülmektedir. Yaklaşık 225 yıllık bir süreci kapsayan mahkeme kayıtlarının çoğunda zimmî halkın terekesine rastlamak mümkündür. Mesela; 1735 tarihli belgede Kostantin kızı Emersote'nin tereke dökümü ve mirasçılarının arasında paylaşılmasına ilişkin bilgi vardır. Bu kaydın hemen altında da yine aynı tarihli olarak Hacı Mehmet Kızı Fatıma'nın tereke kaydı vardır¹⁸⁸. 1908 tarihli belgede ise, Mihailo oğlu Yani'nin tereke kaydı mevcuttur¹⁸⁹. Bu iki farklı ve birbirinden uzak zaman diliminden seçtiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere (her ne kadar reform sürecinde Osmanlı hukukunda yaşanan birçok gelişmelere ve yabancıların müdahalesine rağmen) uzun vadede Midilli halkının Osmanlı mahkemelerine olan güveni süreklilik arz etmektedir.

Midilli Şeriyye sicilleri içinde yer alan 37 numaralı ve 1866-1868 tarihleri arasında tutulmuş olan Şeriyye sicil defterinde mevcut olan tereke kayıtları içinde 50 tanesi Gayrimüslim halka aittir. Bu kayıtlarda hem terekelerin dökümü hem de mirasçıları arasında paylaşılması söz konusudur. Yine aynı defterde 23 tane de

¹⁸⁸ VGMA (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), *Adalar Şer'iyye Sicilleri*, Defter no: 22, Sayfa no: 40.

¹⁸⁹ VGMA. *Adalar Şer'iyye Sicilleri*, Defter no:154, Sayfa no: 10.

miras paylaşımı sırasında çıkan anlaşmazlıkların halledilmesi için açılmış dava mevcuttur. Söz konusu defterde vasî tayini ve sahibi çıkasıya kadar sahipsiz mallara kayyum atanmasına ilişkin kayıtlar da mevcuttur. Mesela; Midilli Ayatarab Mahallesi halkından iken ölen Mariko'nun oğlu Dukaç küçük olduğu için, annesinden kendisine kalan mirasın idaresi için babası İstabol vasi olarak tayin edilmiştir. Yine, Midilli'de Kalonya Kazası'na bağlı olan Pilmar Köyü ahalisinden iken firar eden ve kayıp olan Yani oğlu Ersati'nin mal ve mülkünün Ersati ortaya çıkasıya kadar korunması için Yani oğlu Likor kayyum olarak tayin edilmiştir¹⁹⁰.

Tereke ile ilgili olarak bazı hususları da burada hatırlatmak gerekmektedir: Şöyleki, şayet ölen kişinin mirasçısı yoksa bütün malları devlet hazinesine intikal ederdi. Bu kural bütün Osmanlı vatandaşları için geçerliydi. Mesela; Midilli halkından olan Yanaki oğlu Yani'nin terekesi, hiç mirasçısı olmadığı için devlet hazinesine aktarılmıştır¹⁹¹. Aslen Anadolu'da bulunan Burgaz Kasabası halkından olup Midilli'de çavuşluk görevinde olan Hasan oğlu Ahmed Çavuş'un mirasçısı olmadığı için de terekesi devlet hazinesine aktarılmıştır¹⁹². Mirasçısı varsa ve terekenin kaydedildiğinde orada değilse, mirasçısına teslim edilmek üzere ya kayyuma teslim edilirdi ya da mirası teslim alacak şahsı tanıyan birine verilirdi. Mesela; Ekinlik Adası halkından olup Midilli'de Göle Köyü İskelesi'nde işçi olarak çalışırken ölen Panayot Reis'in terekesi mirasçılarına teslim edilmek üzere devlet görevlileri tarafından Ekinlik Adası'ndan Soter oğlu Modri'ye teslim edilmiştir¹⁹³.

¹⁹⁰ VGMA. *Adalar Şer'iyeye Sicilleri*, Defter no: 37.

¹⁹¹ VGMA. *Adalar Şer'iyeye Sicilleri*, Defter no: 111, Sayfa no: 5.

¹⁹² VGMA. *Adalar Şer'iyeye Sicilleri*, Defter no: 37, Sayfa no: 8.

¹⁹³ VGMA. *Adalar Şer'iyeye Sicilleri*, Defter no: 111, Sayfa no: 5.

Miras hukuku açısından önemli bir husus olan hibe konusunda da şer'iyye sicilleri'nde zimmîlere ait birçok kayıt mevcuttur. Yapılan hibelerde zimmîlerin istedikleri kişiye mallarını ve mülklerini hibe ettikleri görülmektedir. İlginç bir hibe örneği; Midilli halkından Terzi Mihailo, Beligot Köyü'nde bulunan su kuyusundaki hissesini Mustafa Ağa isimli bir Müslüman'a hibe etmiştir¹⁹⁴ ki bu örnek Midilli'de birlikte yaşamamanın en güzel örneğidir.

Netice itibariyle zimmîlerin miras, hibe ve vasiyet konusunda kendilerinin özgür bırakılmalarına rağmen ve her ne kadar mahkemeye geldiklerinde kendilerine İslâm hukuku uygulanmış olsa da şer'iyye mahkemelerini yoğun bir şekilde kullandıkları görülmektedir.¹⁹⁵

2.1.1.2. Satın Alma ve Kiralama Yoluyla Gayrimenkul Edinimleri

Satın alma yoluyla mülk ediniminde zimmîlerin önündeki tek engel, satın almaya konu olan taşınmazın Müslüman mahallesinde ve Müslümanların dinî

¹⁹⁴ VGMA. *Adalar Şer'iyye Sicilleri*, Defter no: 111, Sayfa no: 65.

¹⁹⁵ Şer'iyye mahkemelerini tercih eden zimmîlerin tereke kayıtları Müslümanların terke kayıtları ile mukayeseli bir şekilde incelendiğinde, istatistikî olarak onların taşınır ve taşınmaz mallarının Müslümanların varlıkları ile karşılaştırma imkânı ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda 18. Yüzyılın ilk çeyreğinde Edirne şer'iyye sicillerindeki tereke kayıtlarının sayısal analizinden, zimmîlerin taşınır ve taşınmaz varlıklarının Müslümanlarınkinden daha az olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülser Oğuz, *Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 104-105.

yapılarının civarında olmaması gerektiğidir. Bu kıstasın dışında zimmîlerin taşınmaz edinimi önünde engel bulunmamaktadır.

Kiralama yoluyla mülk edinimi tabiri ile kastettiğimiz mesele, hukuk literatüründe sınırlı aynî haklar kapsamında değerlendirilen haklardır. Yaptığımız çalışmalar içerisinde Müslüman vakıfların icâreteyn ve mukataa uygulamalarında, zemin üzerine yapılan yapıya tanınan mülkiyet hakkının giderek artması ve tâliplilerinin giderek zimmîlerden oluşması bizi böyle bir başlık altında bilgi vermeye sevketti. Özellikle vakıf taşınmazlarının, yandığı, yıkıldığı ve harap olduğu zamanlarda, vakfın öz kaynaklarının yetersiz kaldığı durumlarda kendisine müracaat edilen mukataa ve icareteyn uygulamaları, bir kiralama usulü olmakla birlikte aynı zamanda sınırlı aynî haklar kapsamında mülkiyet hakkını da ortaya çıkarmaktadır. Osmanlı vakıf müesseselerinde dört tür kira uygulaması vardır:

a). İcâre-i vâhîde: Vakıf arazi ve binalarının vakıf yöneticileri tarafından ay ve yıl esasına dayalı olarak ve geçici bir zaman için kiraya verilmesi şeklinde bir uygulamadır. Bu uygulamada mülkün, ferağ ve intikal yoluyla el değiştirmesi mümkün değildir.

b). İcâre-i vâhîde-i kadîme: Yukarıdaki uygulamadan farkı, kira müddeti sonunda muayyen bir bedel ile eski kiracısına ve onun çocuklarına kiralama hakkının intikalidir.

c). Mukâta‘a uygulaması: Arsası vakıfken üzerindeki ağaç, üzüm kütümü, bina ve sair yapıların mülk olduğu ve buna mukabil “icâre-i zemin” ve “icâre-i seneviye” adı altında belli bir miktar verilen kira uygulamasıdır.

d). İcâreteyn: Vakıf idaresi tarafından “icâre-i mu‘accele” adıyla vakfın kıymetine yakın peşin alınan para ve aylık veya senelik olarak “icâre-i mü‘eccele” adıyla alınan cüz’i bir meblağ karşılığında vakıf musakkafat ve mustagallatının kiraya verilmesi uygulamasıdır. Bu uygulamada kira hakkı, ölesiye kadar mutasarrıfına ve öldükten sonra da mirasçısına geçer.¹⁹⁶

Bu kiralama uygulamalarından, mülkiyet hakkını da sınırlı aynî haklar kapsamında bünyesinde barındıran mukataa ve icâreteyn uygulamalarının, Osmanlı Devleti’nde zaman içerisinde yaygınlık kazandığını gözlemliyoruz. Mesela Celali isyanları esnasında Ankara vakıf gayrimenkulleri çok zarar görmüştür. Birçok vakıf taşınmazı yanmış ve yıkılmıştır. Bunun neticesinde vakfın devamını sağlamak açısından birçok vakıf mallarında, mülk istibdâline ihtiyaç duyulmuştur. Yine bazı vakıfların da akarlarının aktif ve devamlı hâle gelebilmesi için *icâre-i vâhideli* kira uygulaması yerine *icâreteyn* veya *mukâta‘alı vakıf* uygulamasına geçilmiştir. Özellikle vakıf kira hukukunun değiştirilmesi noktasında şer‘iyye sicillerinde fazlaca *izn-i sultânî* talebi mevcuttur. Bir örnek verecek olur isek, Ankara’da Yorgancılar Çarşısı’nda bulunan Merhûm Mahmud Paşa Evkâfı’na ait bir dükkân Celali eşkıyası tarafından yakılmıştır. Vakfın bu dükkânı tekrar inşasına öz kaynakları el vermediği için Fobi veled-i Gasber isimli zimmîye icâreteyn usulü ile 99 yıllığına kiraya verilmiştir¹⁹⁷. Bu örnekleri Osmanlı tarihinin muhtelif zamanları için çoğaltmak mümkündür.

¹⁹⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Himmet Berki, *Vakıflar*, Aydınlık Basımevi, II. Baskı, İstanbul 1946, s. 32-38.

¹⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Ceyhan, “Celâlî İsyânlarının Ankara Vakıf Gayrimenkulleri Üzerinde Yarattığı Tahribatın Tespiti (Şer‘iyye Sicilleri Işığında)”, *Tarihte*

2.1.2. Zimmîlerin Menkul Edinimleri

Zimmîlerin menkul edinimlerini için çeşitli yollar vardır. Özellikle miras, hibe ve vasiyet yoluyla kendilerine intikal eden bir menkul edinimini en başta zikredebiliriz. Ancak bu başlık altında esasen zimmîlerin kredi-finans sistemi dâhilinde sermaye edinimlerini anlatmayı daha doğru bulduk. Bu kapsamda zimmîlerin örgütlü olarak sarraflık ve bankerlik sistemi içerisinde veya serbest olarak murabaha ve selem uygulamaları zemininde mülk edinimlerini sorguladık. Bu sistemlerden sarraflık ve bankerlik sistemleri içinde (sarraflar ve bankerlerin hemen hemen tamamı zimmîlerden oluşmakta idi) yer aldıkları ve sermayelerini işlettikleri, yine murabaha ve selem uygulamalarında da (bu uygulamalarda Müslümanlar da müste'menler de mevcuttur) yoğun bir şekilde kredi-finans uygulamalarında faaliyette bulduklarını gözlemledik.

2.1.2.1. Sarraflık ve Bankerlik Sistemi Bağlamında Menkul Edinimleri

Lügatte “akçe bozmak ve tebdîl etmek ve akçeye müteallik her nevi muamelat ile iştilal eden adam, muameleci, banker”¹⁹⁸ anlamlarına gelen sarraf ve onun muamelesi olan sarraflık uygulaması; Osmanlı Devleti’nde daha XV. yüzyıldan itibaren mevcut olmakla birlikte¹⁹⁹ daha ziyade timar sisteminin bozulmasına ve

Ankara Uluslararası Sempozyumu (25-26 Kasım 2011), Bildiriler, C. 1, Ankara, Matser Basım Yayın, 2012, s. 359-376.

¹⁹⁸ Şemseddin Sâmî, *Kamus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2013, s. 823.

¹⁹⁹ Ali Akyıldız, “Sarraflık”, *DİA*, İstanbul 2009, C. 36, s. 163.

iltizam sisteminin ön plana çıkmasına paralel olarak yaygınlaşmıştır. XVI. yüzyılın ikinci yarısından XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar, dünya ölçeğinde yaşanan fiyat devrimi, göç ve nüfus hareketleri ile savaş teknolojisinde yaşanan gelişmelere paralel olarak Osmanlı Devleti'nin artık timar sistemi dâhilindeki örgütlenmesi çözülmeye başlamıştır²⁰⁰. Merkezî devlet artık, vergi gelirlerine timar düzeni çerçevesinde dolaylı olarak el koymak yerine, doğrudan merkezî hazinede toplama çabası içine girecektir. Bu durumda bir taraftan timar alanları giderek mukataa kapsamına dâhil edilirken, yine bu uygulamaya paralel olarak iltizam sistemi yaygınlık kazanmaya başlamıştır²⁰¹. Ancak XVII. yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra Osmanlı Devleti'nin girdiği savaşlar neticesinde ciddi bütçe açıkları ortaya çıkmıştır. Bilhassa 1683'teki Viyana seferi ve başarısız kuşatmayla birlikte maliyenin çektiği nakit darlığı gittikçe artmıştır. İltizam sistemi içinde elde edilen nakdin dalgalı olması ise, nakite olan uzun vadeli güveni gerekli kılmakta idi. Bu durum, Ocak 1695 tarihinde çıkarılan bir fermanla mâlikâne uygulamasına geçilmesine sebep olacaktır.

Gerek iltizam sistemi ve gerekse de mâlikâne sisteminde bir mukataayı ihale ile alabilmenin ön koşulu, sağlam bir kefil, yani parasal gücü olanın kefaletiydi. Diğer taraftan yine ihaleyi alan kişilerin nakit ihtiyacının karşılanması açısından da finansöre ihtiyaçları vardır. Zira maliye hazinesinde yapılan arttırmalarda mültezimler, sarrafların kefaleti ve taahhüdü ile ihalelere katılabilmekteydiler. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin vergi ve iltizam sektörünü finanse eden sarraflık müessesesi, iltizam ve mâlikâne sistemlerinin timar sistemi aleyhine genişlemesine

²⁰⁰ Özvar, *a.g.e.*, s. 9-10.

²⁰¹ Çakır, *a.g.e.*, s. 42-43.

paralel olarak önem kazanmaya başlamıştır.²⁰² Sarraflar sadece iltizam ve malikâne sistemleri dâhilinde faaliyet göstermemişlerdir. Uzun süreli ve mağlubiyetlerle neticelenen savaşların yarattığı mali tahribatın bertaraf edilmesi adına ilk defa 1775 yılında bir iç borçlanma sistemi olarak ortaya çıkan ve 1860 yılına kadar mahiyetini değiştirmeden devam eden esham uygulamasında²⁰³ da sarraflar yer almışlardır²⁰⁴.

Osmanlı Devleti'nde XV. yüzyıldan itibaren, piyasada farklı isim ve ayarlarda yerli ve yabancı paranın dolaşması ve bunlar arasında fiyat farkı oluşması üzerine, bu durumdan istifade eden aracı bir grup olan sarraflar ortaya çıkmıştır. Ancak sarraflar sadece değişik paraları alıp satmakla yetinmemiş, zamanla para nakli ve muhafazası, gayrimenkul alım satımına aracılık etme, devlet adamlarının finans işlerini yürütme, onlara borç verme, çeşitli kişi ve kurumların paralarını işletme gibi işlerle de uğraşmışlardır. Diğer taraftan sarraflar, 1760'lardan itibaren özellikle savaş yıllarında kısa vadeli borçlarla hazineyi finanse etme gibi fonksiyonları yerine

²⁰² Nuran Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Sarrafların Mültezimlere Kefaleti", *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, (21-22 Aralık 2012 İstanbul), Ed: Prof. Dr. Fethi Gedikli, XII LEVHA Yayınları, İstanbul 2014, s. 364.

²⁰³ Esham sistemi: Bazı mukataaların yıllık nakdî gelirlerinin fiz denilen belirli bölümlerinin sehimler halinde dilimlenerek şahıslara muaccele adı verilen bir peşin para mukabilinde kayd-ı hayat olarak verilmesidir ki satışa sunulan şey mukataanın tamamı değil sadece faiz denilen belli bir bölümüdür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. Ötüken Neşriyat, 3. Baskı, İstanbul 2003, s. 186.

²⁰⁴ Mesela; İstanbul Emti'a Gümrüğü satışı gerçekleştirilen eshamdan 20 sehim, 400.000 kuruşluk ve 800 kselik eshamı toplamda 32 sarraf satın almışlardır. Bu sarrafların tamamı gayrimüslim tebaadan oluşmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *D.BŞM.SHM.d. (Bâb-ı Defteri Başmuhâsebe Esham Kalemi Defterleri)*, Defter no: 19519, Sayfa no 2-3.

getirmişlerdir. Bunların dışında en önemli işlevlerinden biri, mukataaların emaneten işletilmesi ve iltizam uygulamasıydı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bilhassa iltizam sisteminde sarraflara duyulan ihtiyaç, onların önemini arttırmış ve giderek güçlenmelerine sebep olmuştur. Aynı şekilde 1695'ten itibaren mâlikane sistemi dâhilinde de mültezimleri finanse etmeye devam etmişlerdir ki bu durum onları daha da güçlendirmiştir²⁰⁵.

Artan önemlerine paralel olarak kurumsallaşan sarraflık sistemine dâhil olmak için sermayenin olması tek başına yeterli bir unsur değildi. Diğer bir ifade ile sermayesi olan herkes sarraf olamazdı. Sarraflar, padişahın kendilerine verdiği beratla ve gedik usulü çerçevesinde işlerini yürütürlerdi. Bu sebeple XVII. yüzyıl sonlarından itibaren bir esnaf loncasına ve bir esnaf kethüdasına, yiğitbaşıya, ihtiyarlara, ustalara, kalfa ve çıraklara sahiptiler²⁰⁶. Sahip oldukları sermaye sayesinde 1840'lara gelindiğinde, Bank-ı Dersaadet adıyla ilk bankalarını kuran sarraflar, artık ekonomi çevrelerinde de banker adıyla anılmaya başlamışlardır²⁰⁷. Manolaki Baltazzi (Baltacı) ile J. Allèon adında iki banker tarafından ve hükümetin

²⁰⁵ Akyıldız, *a.g.md.*, s. 163-164.

²⁰⁶ Küçük sarrafların daha ziyade alım-satım işi ve kuyumculara değerli maden satışı işiyle uğraştıkları görülmektedir. Bu sarraflara *köşe sarrafi* denilmekteydi. Bunların yanı sıra *kuyruklu sarraf* adı verilen hazine sarrafları vardı ki bunlar büyük sermayeye sahiplerdi ve devlet nezdinde de itibar sahibi idiler. Akyıldız, *a.g.md.*, s. 164.

²⁰⁷ Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1985, s. 760-761.

teşvikiyle kurulan Bank-ı Dersaadet ile batı ticaretinde ortaya çıkan ödeme güçlükleri ve kambiyonun istikrarsızlığını önlemek amaçlanmıştır²⁰⁸.

Fatih Sultan Mehmed döneminden XVIII. yüzyıla kadar, Rum ve Yahudilerin sarraflık mesleğinde ön planda olduğu görülür. XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda, İstanbul'daki sarrafların hemen tamamı gayri müslimdi ve yaklaşık %85'i Ermeni'ydiler²⁰⁹. Aslında bu durumun sadece Osmanlı ile sınırlı olmadığı, daha İslâm'ın ilk zamanından beri "cehbez" adı veren sarrafların gayrimüslimlerden oluştuğu gözükmektedir. "Cehbezler", Selçuklular zamanında da özellikle hazine adına kredi-finans işlemleri yapmışlardır²¹⁰. Sarrafların hemen hemen tamamının gayrimüslimlerden oluşmasında, sarraflık sistemindeki faiz uygulamalarının İslâm'ın faiz yasağına aykırı olması sebebiyle Müslümanların bu sistemden uzak durmalarının büyük etkisi olsa gerektir.

Sarrafların kredi-finans uygulamaları bağlamında yaptıkları kefalet işlemlerinde, mültezim adına borcu üstlenen sarraf ile hazine arasında alacaklı-taahhüt eden ilişkisi, sarraf ile mültezim arasında ise ödünç veren-borçlu ilişkisi kurulmaktadır. Hazineden yapılan ihaleyi alan mültezimin borcunu, mültezim adına sarraf öderdi. Sarraflar mültezimlerin bir veya iki yıllık gelirlerine mahsub edilmek

²⁰⁸ Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri I*, 2. Baskı, Orion Yayınevi, Ankara 2005, s. 16.

²⁰⁹ Akyıldız, *a.g.md.*, s. 163. Darphane-i Âmire'e için piyasadan kıymetli maden temin eden ve para basımına hazır hale getiren personelin hepsi gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömerül Faruk Bölükbaşı, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darphâne-i Âmire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 52-62.

²¹⁰ Celal Yeniçeri, "Cehbez", *DİA*, İstanbul 1993, C. 7, s. 222.

üzere onlar adına ödemeyi hazineye yaparlardı²¹¹. Devletin maliyesini ve iltizam sistemini finanse ettikleri için askerî zümreden addedilen sarraflara, yaptıkları faaliyetler dolayısıyla piyasada cari olan %15'lik (onu on bir buçuk) faiz oranından daha yüksek faiz almalarına izin verilmiştir²¹².

Sarrafların hazineye taahhüt ettikleri taksitleri zamanında ödemeleri gerekmektedir. 1851 yılında zimemât komisyonunda alınan kararlar gereğince şayet bir sarraf, borcunun taksidini 10 gün geciktirirse, faizle ödeme yapacak, eğer 2 ay içinde borcunu ödeyemezse iflas etmiş sayılacak ve evi dışındaki tüm mal varlığına hazine adına el konup borcuna karşılık gelmek üzere satılacaktır. Geçerli bir mazereti olması hâlinde ise 70 ila 120 gün arasında borç erteleme yapılabilirdi ki bu hüküm mültezim için de geçerlidir²¹³. Ayrıca borç ödeyememe sebebiyle mültezimin iltizamı elinden alınıp başka birisine iltizama verilirdi. Mesela Bostancıbaşı Süleyman Ağa'nın hem kefil olan Çobanoğlu Sarraf Bogos'a olan borcunu, hem de Darphâne-i Âmire'ye olan borcunu ödeyememesi üzerine, Gümülcine Memlehası

²¹¹ Koyuncu, *a.g.m.*, s. 367-368.

²¹² Akyıldız, *a.g.md.*, s. 164.

²¹³ Koyuncu, *a.g.m.*, s. 368. Sarrafın müflis ve sekteli addedilip bütün mallarına el konması işleminde, kendisine bir ev bırakılacak ve ayrıca ailesi varsa onların zaruri ihtiyaçlarını görece kadar eşya bırakılırdı. Geriye kalan bütün mal varlığı müzayede ile satılır hazineye olan taahhüdüne itibar olunmaksızın sarraflık mesleğini icra ettiği odası da kapatılırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. EK 2.

Mukataası, Darphâne-i Âmire tarafından zabtedilmiş ve yeniden iltizama verilmiştir²¹⁴.

Gerek devlete açtıkları kredilerin malî sıkıntılar nedeni ile devletçe ödenememesi ve gerekse şahıslara verilen kredilerin tahsil edilememesi, sarrafları oldukça sıkıntılı bir duruma düşürmüştü ve XVIII. yüzyılın son çeyreğinde birçok sarraf iflas etmiştir. Bu açıdan bakıldığında, her ne kadar malî kazanımları yüksek olsa da sarrafların kimi zaman sermayelerini tamamen kaybetme riskleri de mevcuttur. Diğer yandan görevlerini kötüye kullanmaları hâlinde meslekten çıkarılma, sürgün, hapis, muhallefat zaptı ve hatta idama varan cezalara çarptırılmaları da söz konusudur²¹⁵.

Kredi-finans sisteminin içinde yukarıdaki riskleri göze alan ve işleri yolunda giden sarrafların kazancına kazanç katmaları da mümkündür. Gerek verdikleri irili ufaklı borçlar üzerindeki faiz oranları, gerekse de tahsil edemedikleri alacaklarına mukabil kişilerin mal varlığına el koymaları sayesinde, giderek malî yönden güç kazanmışlardır. Mesela Sarraf Antuan Vakzir, Çankırı'da Can Arslanzade Hüseyin Paşa'dan alacaklarına mukabil olarak, paşanın Çankırı'daki mülklerini, emlakini ve çiftliklerini almıştır²¹⁶. Sarrafların alacaklı olduğu kişiler şayet ölmüş ise terekelerinden tahsili yoluna gitmektedirler. Mesela Asitaneli Sarraf taifesinden olan Merdikoğlu Filipus, Şam'ın Trablus Kazası'na bağlı Merkab Köyü sakinlerinden

²¹⁴ BOA, *AE.SABH.I.* (Ali Emiri Abdülhamid I), Dosya no: 290, Gömlek no: 19493, Tarih: 13 Safer 1188/25 Nisan 1774.

²¹⁵ Akyıldız, *a.g.md.*, s. 164.

²¹⁶ BOA, *AE.SABH.I.*, Dosya no: 280, Gömlek no: 18778, Tarih: 25 Şa'bân 1189/21 Ekim 1775.

olup vefat etmiş olan Süleyman Paşa'daki alacaklarını vereselerinden tahsil etmiştir²¹⁷.

Risk ve kârı birlikte barındıran sarraflık müessesesinin düzenli bir şekilde işlemesi ve ortaya çıkacak maduriyetlerin engellenmesi meselesi, devletin sistemden beklentilerinin karşılanması ve verim alabilmesi açısından da son derece önem atfettiği ve dikkat ettiği bir husus olmuştur. Bu sebeple zaman içerisinde gerek devlet adına gerekse de sarraf ve mültezimler adına doğacak mağduriyetlerin önlenmesi için nizamnameler çıkarılmıştır. Bu bağlamda Evâhir-i Safer 1240 / 23 Ekim 1824 tarihli “Sarrâfân Nizamnâmesi”nde: sarrafın mültezimden olan alacağının tahsilinde sorunlar çıkması halinde devletin müdahale etmesi ve alacakları mültezimden tahsil etmesi ya da aksi durumda mültezimin malını müsadere etmesi; sarrafın müşterisi ölmüş ya da malları müsadere olmuşsa ortaya çıkan zararın hazine tarafından ve iltizam bedellerinden ödenmesi; sarrafın ölümü ya da mallarının müsadere edilmesi halinde de mültezimin mağduriyetinin giderilmesi için Darbhâne-i Âmire tarafından önlemlerin alınması; sarraf-mültezim ihtilafının Darbhâne-i Âmire tarafından çözülmesi gibi maddeler konmuştur²¹⁸.

²¹⁷ BOA, *AE.SABH.I.*, Dosya no: 137, Gömlek no: 9225, Tarih: 18 Cemâziye'l-evvel 1196/1 Mayıs 1782.

²¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. EK 1. Sarraflar ve alacaklı oldukları kişiler arasındaki anlaşmazlıklarda Evâhir-i Safer 1240/23 Ekim 1824 tarihli “Sarrâfân Nizamnâmesi”nde Darbhâne-i Âmire’de yargılama yapılması öngörülmüşken, 24 Safer 1276/22 Eylül 1859 tarihli “Sarrâfân Hakkında Mer’î Olan Nizâmın Zeyli”nde ise; müşterilerle olan alacak-verecek davaları için Ticaret Mahkemeleri, iltizama dair anlaşmazlıklarda Hazine-i Maliye, sair konularda ise Meclis-i Vâlâ yetkili kılınmıştır. Bilgi için bkz. EK 3. Sarrafın

Netice itibariyle Osmanlı Devleti'nde, genel olarak iç borçlanma kaynağı ve dış borçlanmada da temel araç olan sarraflık ve bankerlik sisteminin yüzyıllar boyunca devletin idarî ve mali politikalarının belirleyicisi olduğu gözlenmektedir. Sarraflık, her ne kadar şartların bir gereği olarak, devletin ve halkın kredi-finansmanını sağlayan önemli bir müessese olarak ortaya çıkmıştır. Ancak zaman içinde bir taraftan sarraf ve mültezimlerin ayrıcalıklı bir sınıfa dönüşmeleri, bir taraftan borçları sebebiyle sarraflara bağlı olan mültezimlerin içine düştükleri zorlukları aşmak namına daha fazla miktarda vergi toplamaları, halkın sefaletine sebep olmuştur.

2.1.2.2. Selem ve Murabaha Uygulamaları Yoluyla Menkul Edinimleri

Osmanlı Devleti'nde bir kredi ve finans yöntemi olarak kullanılan murâbaha ve selem uygulamaları, devletin klasik zamanlarından itibaren kullanılmıştır. Söz konusu uygulamalar; Osmanlı Devleti'nde ilk uygulandığı zamanlarda -İslâm hukukuna da uygun olması hasebiyle- hayli meşrû görülmüş ve hatta zaman içinde esnaf ve halk arasında yaygın bir kullanım alanı bulmuştur. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde kredi sağlayan insanların, mezkûr uygulamaları bir

mültezimden alacağını tahsil edememesine dair mağduriyete ve devletin girişimlerine dair örnek verecek olur isek; Maraş Beylerbeyisi olan Kalender Paşa, kendisini finanse eden sarrafları Esfohan ve Karabet'e olan 87.010 kuruşluk borcunu ödememiştir. Bunun üzerine sarraflar durumu merkeze arzetmişlerdir. Merkez ise paranın tahsili ve sarraflara ödenmesi için Yozgat Sancağı mutasarrıfı Cabbarzâde Süleyman Bey'i görevlendirmiştir. BOA. A.DVNS.AHK.ME.d. (Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümayûn Sicilleri Maraş Ahkâm Defterleri), Defter no: 3, Sayfa no: 246, Belge no: 1.

kazanç kapısı ve bilhassa halkın elindeki arazi ve mülklere el koyma aracı olarak görmeleri devletin bu uygulamalara olan bakışını değiştirmiştir. Özellikle 19. yüzyılda halka kredi sağlayan kişilere yabancıların da katılması, murâbaha ve selem uygulamaları üzerinden halkı borçlandırıp mülk edinmeleri, devletin derhal harekete geçmesine ve bu uygulamaları belli bir nizama oturtmasına ve hatta söz konusu uygulamaların gördüğü hizmete alternatif oluşumları kurmasına neden olmuştur.

Burada, selem ve murâbaha uygulamalarının Osmanlı hukukunda uygulanmaya başlaması ve yaygınlık kazanması ana hatlarıyla ele alındıktan sonra bu uygulamalarla nasıl mülk edinildiği ve devletin selem ve murâbaha ile ilgili hangi düzenlemelerde bulunduğu ve çiftçilere kredi-finans imkânı sağlamak üzere kurduğu kurumsal oluşumlar belgeler ışığında ele alınacaktır.

Peşin bedelle veresiye mal değişimini konu edinen bir satış türü olan ve sözlükte “teslim etmek, teslim olmak” gibi anlamlara gelen *selem* kelimesi; fıkıh terimi olarak nitelikleri belirlenen vadeli malın peşin bedelle satımını ifade eder²¹⁹. Yani peşin para veya peşin verilen başka bir mal ile veresiye bir mal satmaktır. Peşin para veya mal veren müşteriye “sâhibu’s-selem” veya “rabbu’s-selem”, veresiye mal verecek olan satıcıya “müslemün ileyh”, bu yolla satın alınan mala “müslemün fih”, peşin verilen paraya/mala da “re’si mâli’s-selem” denir²²⁰.

²¹⁹ Bilal Aybakan, “Selem”, *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 402.

²²⁰ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Yayınları, İstanbul 2013, 4. Baskı, s. 56.

Selem uygulamasının gerçekleşebilmesi için bazı şartların yerine getirilmiş olması gerekmektedir²²¹. Bu cümleden olarak özellikle re'sü'l-mâlin, yani peşin verilen para ya da malın belirli ve malum olması ve akit meclisinde peşin olarak ödenmesi gerekmektedir. Buna karşılık satın alınan malın da miktarı, cinsi ve vasıfları belli olmalıdır ve teslim zamanı ve yeri belirtilmelidir. Selem akdine konu olan mallar buğday, arpa, fındık, kahve, pirinç, portakal, yağ, peynir, bal, şarap, tuz, keten tohumu, şap, tahta, kömür, kalay, bakır, demir, tuğla, çadır bezi, iplik, ipek gibi ürünlerden oluşmaktadır²²². Ancak selem akdi ziraat alanında nispeten daha yaygındır²²³.

Murâbaha ise; bir malın peşin para ile satın alınarak üzerine konulan kâr eklenip vadeli olarak satılması esasına dayalı ticaret şeklidir²²⁴. Yani alış fiyatı veya maliyet üzerine belli bir kâr ilavesiyle yapılan bir tür güvene dayalı satış sözleşmesi anlamında fıkıh terimidir²²⁵.

Selem uygulamasında olduğu gibi murâbaha uygulamasında da bazı şartların yerine getirilmiş olması gerekmektedir. Bu şartları şu şekilde sıralamak mümkündür: Alıcının, anaparayı teşkil eden bir önceki alış fiyatını ve maliyetini bilmesi

²²¹ Söz konusu şartlar toplamda dokuz tanedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hukkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkam*, C. 1., Osmanlıca Aslından Çeviren: Raşid Gündoğdu-Osman Erdem, Osmanlı Yayınevi, İstanbul (baskı tarihi yok), s. 393.

²²² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, C. 6., Bilmen Yayınevi, İstanbul 1949, s. 111-112; Kaya, *a.g.e.*, s. 34-35.

²²³ Kaya, *a.g.e.*, s. 34.

²²⁴ Erdoğan, *a.g.e.*, s. 399.

²²⁵ İbrahim Kâfi Dönmez, "Murâbaha", *DİA*, C. 31. İstanbul 2009, s.148.

gerekmektedir. Zira, murâbahalı satışlarda «*satış bedeli = ana para (alış fiyatı veya mâliyeti) + kâr*» formülü esastır. Bu bağlamda yine alıcı kâr miktarını bilmelidir. Diğer taraftan murâbahalı satış için önceki satım akdinin de uygun olması, ana paranın mislî olması ve eşit miktarda trampa edilebilen mallar olması gerekmektedir²²⁶. Ancak altın ve gümüş arasında bir satış murâbahaya konu olamaz²²⁷.

Selem ve murabâha uygulamalarının her ikisi de İslâm hukukuna göre birer vadeli satış akdi şeklindedir. Yine her iki uygulama birer kredi-finans yöntemi niteliği taşımaktadır. Bu noktada söz konusu vadeden kaynaklanan birtakım mükellefiyetler nedeniyle, satışın tarafları arasında doğurduğu sonuç mülkiyet hukuku açısından büyük önemi haizdir. Başka bir söylemle, gerek murâbaha ve gerekse de selem akitlerinde vade söz konusu olduğu için ve bu vade neticesinde taahhüt edilen para ya da malın teslim edilememesi neticesinde, daha evvel satış esnasında rehin-kefil olarak gösterilen menkûl ya da gayrimenkûllerin el değiştirmesine sebebiyet vermektedir. Bu husus, vadeden kaynaklanan faiz miktarı kadar önem arz etmektedir. Çalışmamızın ana temasını işte bu, vadeye karşılık gösterilen ancak ödenemediği için mülkiyet hakkı devredilen menkûl ve gayrimenkûl mallar oluşturmaktadır²²⁸.

²²⁶ Hamdi Döndüren, *İslâm Hukukuna Göre Alım – Satımda Kâr Hadleri*, Bursa İlahiyat Fakültesi Yayınları, Balıkesir 1984, s. 93-100

²²⁷ Bilmen, *a.g.e.*, s. 119.

²²⁸ Şer‘iyye Sicillerinde yer alan belgelerde umumiyetle borca mukabil kefalet için “kefil-i bi’l-mâl ve kefil-i bi’l-melî” tabiri geçmektedir ki, kefil-i bi’l-mâl = sağlam bir mâl; kefil-i bi’l-melî = zengin bir kefil, servet sahibi bir kişi demektir. Bazen de “rehn-i kavî”

Osmanlı toplumunda özellikle esnaf ve tüccarlar arasında vadeli satışların uygulandığı ve bugün günümüzde “ticarî kredi” olarak adlandırılan bu usûlün murâbaha uygulaması olduğu bilinmektedir. Yine ziraat alanında daha yaygın olduğunu yukarıda belirttiğimiz selem uygulamasının da Osmanlı çiftçisinin kredi-finans uygulaması olarak başvurduğu bir yöntem olduğunu görmekteyiz²²⁹. Her iki uygulamanın da uzunca bir zaman uygulanmış olmasına rağmen sorunsuz olduğu söylenemez. Zira bu uygulamalarda kişilerin fahiş faiz oranları ile kredi verdikleri ve bir müddet sonra ödenemez hâle gelen bu krediler vasıtasıyla borçluların mallarını ellerinden alarak kendilerine mâl ettikleri görülmektedir²³⁰.

Osmanlı Devleti’nde gerek selem gerekse de murâbaha usûlü her dönemde birer kredi ve finans yöntemi olarak uygulanmıştır. Esasen klasik dönem söz konusu olduğunda kredi ve finans aracı olarak ilk akla gelen para vakıfları ve yetim mallarıdır. 19. yüzyıl için ise yine çeşitli sandıklar ve bankalar akla gelir. Ancak murâbaha ve selem uygulamaları yukarıda da belirttiğimiz gibi Osmanlı Devleti’nin her döneminde mevcut olmuştur. Her iki uygulamada da şahısların şahıslarla ya da şahısların kurumlarla olan birer kredi-finans akitleri söz konusudur. Dolayısıyla para

geçmektedir. Rehn-i kavî=borcun ödenememesi hâlinde (menkûl veya gayrimenkûl) kıymeti borcu ifaya kâfi olan rehindir.

²²⁹ Kaya, *a.g.e.*, s. 33-35.

²³⁰ Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 58. Yine yazara göre, murâbaha uygulaması esasen para vakıfları ile yetimlere ait mallarda uygulanan ve “mu’âmele-i şer’iyye” olarak adlandırılan usûlle genellikle para işletmektedir. Bu bağlamda kanun dışı faizciliğe karşı alternatif bir kredi ve finansman yolu olarak karşımıza çıkmaktadır.

vakıflarının yanı sıra şahısların da değişik usûllerle kredi ve borç para verdiklerini ve bunu işlettiklerini gözlemek mümkündür.

Osmanlı çiftçisine, halkına, zanaatkârına ve tüccarına gerek selem ve gerekse de murâbaha usûlüyle borç veren kişi/kişileri ve kurum/kuruluşları 19. yüzyıl öncesi ve sonrası olarak ayrı değerlendirmek gerekmektedir. 19. yüzyıla kadar halka borç verenleri sarraflar, muameleci ve murâbahacı olarak adlandırılan kişiler, yeniçeri ocağı bezirgânları başta olmak üzere, para vakıfları, orta sandıkları, eytam sandıkları, ayanlar, askerî zümre, tüccarlar, esnaf, yetim mallarını işleten vasiler, gayrimüslim dinî kurumları şeklinde sayabiliriz²³¹. Bu borçlanma ilişkisinde umumiyetle yetkililer % 10-15 faiz nispeti belirlemişlerdir. Ancak merkezî otoritenin taşrada zayıfladığı dönemlerde, *ribahor* adıyla bilinen kişiler fahiş oranlarda faiz karşılığında köylüye borç veriyorlardı. Özellikle çiftçinin hasat zamanı paraya olan ihtiyacını istismar eden bu uygulamalarla % 30 – 60 hadleri arasında değişen haksız kazanç elde eden kişiler, çiftçilerin şikâyetlerine sebep oluyordu²³². Bu şahıslara sürekli borçlanan

²³¹ Süleyman Kaya, *XVIII. yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s. 93-95. Para vakıflarının faiz uygulamaları daha ziyade % 10-13 arasında seyrettiği için borç alacak kişiler daha ziyade para vakıflarını tercih etmekteydi. Bkz. Kaya Bayraktar, *Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu, Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Moratoryum İlanındaki Yeri (1863-1875)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s. 25. Para Vakıfları elde ettiği geliri ise daha ziyade hayrat statüsündeki vakıfların ihtiyaç, masraf ve maaş giderlerine harcamaktaydı. Örnek için bkz. BOA, C..EV., (*Cevdet Evkaf*), Dosya no: 468, Gömlek no: 23697, Tarih: 29 Muharrem 1148/21 Haziran 1735.

²³² Bayraktar, *a.g.t.*, s. 25-26.

köylüler borçlarını ödeyemediklerinde topraklarını borçlandıkları kişilere devrediyorlardı ki bu durum da büyük çiftliklerin ortaya çıkmasına ve ayanların güçlenmesine sebep oluyordu²³³. Mesela Edremit âyanından olan Müridzâde Hacı Mehmed Ağa'nın güçlenmesinde, ekonomik faaliyetlerdeki borç-servet ilişkisi önemli bir yer tutmaktadır²³⁴. Nitekim Osmanlı Devleti'nde zenginlerin birçoğu servetlerinin önemli bir kısmını borç vererek işletmekteydiler²³⁵.

19. yüzyıla gelindiğinde ise, Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de modern finans kurum ve kuruluşları kurulmaya başlayacaktır. Bu cümleden olarak modern finans kurumu olan bankalar öncesinde Memleket Sandıkları, Menafi Sandıkları, Emniyet ve Eytam Sandıkları gibi çeşitli sandıkların kurulduğu görülmektedir²³⁶. 19. yüzyılın ortasından itibaren ise İstanbul Bankası, Bank-ı

²³³ Halil İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu...”, s. 22-23. Şüphesiz ki, Âyanların ortaya çıkması kadar güçlenmelerinin en temelinde Anadolu'da merkezi idarenin yok denecek kadar zayıf olduğu zamanların ve Anadolu'daki değişik zamanlardaki çalkantılı durumların rolü büyüktür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 127.

²³⁴ Suraya Faroqhi, “Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Âyanından Müridzâde Hacı Mehmed Ağa'nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri”, *Osmanlıda Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed: Çağlar Keyder – Faruk Tabak, Çev: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, 2. Baskı, s. 85-90.

²³⁵ Şevket Pamuk, *Seçme Eserleri I: Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, 3. Baskı, s. 152-153.

²³⁶ Raci Özdabakoğlu, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Bankacılığa Giriş*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992, s. 34-38. Sandıkların yanı sıra Galata Bankerleri'nin faaliyetlerini de burada

Osmanî, Osmanlı Bankası, Ziraat Bankası gibi modern bankaların kurulduğunu görmekteyiz²³⁷. Ancak 19. yüzyılın ortasından itibaren modern bankacılığın kurulmasına rağmen yine de “murabahacı” ve “selemci” olarak adlandırılan şahısların halka borç para vermeye devam ettiğini gözlemlemekteyiz²³⁸.

Modern finans-kredi sistemi öncesi ve sonrasında borç veren kişilerin kimler olduğu noktasında yukarıdaki izahatlarımızda bilgi verdik. Bu bağlamda umumiyetle yerel ayan ve eşrafın şahıslara borç verdiğini, ancak uzun vadede sarrafların önemli bir rol oynadığını belirtmemiz gerekmektedir. Umûmiyetle Ermeni, Rum ve Yahudilerden oluşan bu zümre, gerek halka gerekse de -özellikle savaş zamanındaki ihtiyacına istinaden- devlete ve ileri gelenlerine borç para vermişlerdir. İleride Galata Bankerleri olarak tezahür eden bu kişilerin zenginleşmesinde şüphesiz ki kredi-finans uygulamaları etkili olmuştur²³⁹. Ancak hemen burada belirtmemiz gerekir ki Avrupa tüccarlarının ve devletlerinin Osmanlı topraklarındaki kredi-finans faaliyetlerini yabana atmamak gerekmektedir. Bunlar, her ne kadar 19. yüzyıl öncesinde de var

zikretmek gerekir. Galata Bankerleri ya da Sarrafları Osmanlı malî tarihi yanında, özellikle Türk-İslâm tebaanın her katının ekonomik hayatını etkilemişlerdir. Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, C. I, Orion Yayınları, Ankara 2005, 2. Baskı, s. 13 vd.

²³⁷ Mehmet Karakaş, *1860-1923 Tarihleri Arasında Osmanlı Döneminde Türk Bankacılık Tarihi*, Marmara Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998, s. 90 vd.

²³⁸ Çalışmamızın ana temasını oluşturan bu grupla ilgili ileriki sayfalarda bilgi mevcuttur.

²³⁹ Bayraktar, *a.g.t.*, s. 25-31.

olmakla beraber,²⁴⁰ daha ziyade 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerek münferit olarak, gerekse de kurumsal olarak Osmanlı tebaasına kredi sağlamışlardır. Özellikle zor durumdaki ziraatçilere selem ve murâbaha usûlü ile aşırı miktarda borç vermişlerdir²⁴¹.

Yabancılar tarafından verilen borçların en dikkat çekici tarafı ise, ziraatçıların arazi ve taşınmazlarına mukabil olarak borç vermeleridir. Mesela Adana’da *Anadolu Alman Pamuk Şirketi* isimindeki Alman kuruluşu, söz konusu bölgede muhtelif yerlerde muhtelif kişilere arazi teminatı karşılığında borç vermiştir. Borcun ödenememesi üzerine borca mukabil olan 27.000 dönüm arazinin ferağ edilmesi gündeme gelmiştir. Yerel idarenin onayladığı bu ferağ işlemi merkezin olaya müdâhil olması ile engellenmiştir²⁴². Bu borç-mülk ilişkisinde Almanların dayanak noktası şüphesiz 07 Safer 1284/16 Haziran 1867 tarihli “*Tebe’a-i Ecnebiyyenin Emlâke Mutasarrıf Olmaları Hakkında Kanun*” olmalıdır. Zira bu kanunu kabul ve imza eden devletler ile Osmanlı Devleti vatandaşları arasında karşılıklı olarak arazi

²⁴⁰ Örneğin Rusya tebasından Aleksiti İkonomo Mora kocabaşlarına borç para vermiştir. BOA, C..HR., (*Cevdet Hariciye*), Dosya no: 28, Gömlek no: 1400, Tarih: 23 Safer 1210/8 Eylül 1795.

²⁴¹ BOA, MVL., (*Meclis-i Vala Evrakı*), Dosya no: 1060, Gömlek no: 44, Tarih: 16 Ramazan 1284/11 Ocak 1868; BOA, BEO. (*Bâb-ı Âli Evrak Odası Evrakı*), Dosya no: 2893, Gömlek no: 216911, 24 Cemâziye’l-âhir 1324/15 Ağustos 1906; BOA, MVL., Dosya no: 27, Gömlek no: 69, Tarih: 22 Şevvâl 1264/21 Eylül 1848; BOA, HR.MKT. (*Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı*), Dosya no: 44, Gömlek no: 41, Tarih: 27 Cemâziye’l-evvel 1268/18 Nisan 1852.

²⁴² BOA, DH.İ.UM. (*Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı*), Dosya no: 26, Gömlek no: 1-02, Tarih: 10 Cemâziye’l-âhir 1333/26 Mart 1915.

ve emlak satışı serbest bırakılmıştır²⁴³. Ancak bu kanun gereğince yabancıların Osmanlı topraklarında adeta istila ölçütlerinde mülk edinmeye başlaması üzerine Osmanlı Devleti 7 Şevvâl 1285/21 Ocak 1869 yılında “*Tâbi’iyyet-i Osmâniye Kânûnnâmesi*”ni kabul etmiştir²⁴⁴. Merkez tarafından yapılan engellemenin kanunî dayanağı da budur.

Safer Kanunu olarak da bilinen 07 Safer 1284/16 Haziran 1867 tarihli “*Tebe’a-i Ecnebiyyenin Emlâke Mutasarrıf Olmaları Hakkında Kanunu*”ndan evvel yabancılara mülk satışı yasak olduğu gibi kendilerine “*müste’men*” denilen ve ticaret yapmak için özel yetki ile Osmanlı topraklarında bulunan yabancı devletlerin vatandaşlarına da mülk ve arazi satışı yasaktı. Nitekim Yozgatlı Dominos isimli bir zimmî madencinin, bir Rus tacir ile borç mukabili dükkân ve han satışı iptal edilmişti²⁴⁵. Aynı şekilde Rusya tebaasından Mavridi’nin Tatarpazarlı İsmail’deki alacağına karşılık rehin tuttuğu emlak, İsmail’in ölümü üzerine hazine tarafından satın alınmış ve hazine adına bir Osmanlı vatandaşına satılmıştır. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’de verilen bu karar, rehin yoluyla da olsa bir Osmanlı mülkünün bir ecnebi elinde kalmasına izin verilemeyeceğini bildirmekteydi²⁴⁶.

Tanzimat’ın ilânından birkaç yıl sonra 1844 yılında İngiltere vatandaşı bir tüccar ile Rumeli’de Ustürumca Kazası eski müdürü Kâzım Bey arasındaki borç,

²⁴³ *Düstûr*, 1. Tertib, 1. Cild, s. 230- 236.

²⁴⁴ *Düstûr* 1. Tertib 1. Cild, s. 16-18.

²⁴⁵ BOA, A.İMKT (Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı), Dosya no: 16, Gömlek no: 58, Tarih: 1 Ramazan 1260/14 Eylül 844.

²⁴⁶ BOA, A.İMKT.MVL. (Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı), Dosya no: 16, Gömlek no: 65, Tarih: 10 Şa’bân 1265/1 Temmuz 1849.

yabancı bankerlerin sadece İstanbul'da değil taşrada da halkı borçlandırarak emlak ve arazilerinin satılmasına sebep olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Kâzım Bey, İngiliz tüccarı Jack Apot'a 100.000 kuruştan fazla borçlanmıştı. Kazım Bey'in borcunu vadesi içerisinde ödeyememesi üzerine emlakının sattırılarak borcunun ödenmesi yoluna gidildiğinde ödenmesi istenilen paranın büyük kısmının faiz ve taahhüdiyyeden oluştuğu görülmüştür. Bu durumda 20.000 kuruş indirim yapılması İngiliz tüccardan istendiğinde tüccar, söz konusu bölgede başkaca alacaklarının da olduğunu, dolayısıyla böyle bir teklifi kabul ettiğinde kendisinin zarar edeceğini belirtmiştir. Bu olaya istinaden Selânik valisine gönderilen şukkada, bu tür bir olayla karşılaşıldığında İngiliz tüccarın % 8'den daha yüksek faizle halkı borçlandırmasının kabul edilemeyeceğinin ilân olunması istenilmekteydi. Burada devletin en çok korktuğu şey ise bu tür borçlandırmalarla halkın emlak ve arazisinin sattırılması ve sonunda bunların bir şekilde borç veren yabancıların eline geçmesi idi.²⁴⁷

Yabancıların daha kanunî serbestiyet öncesinde bile borç-mülkiyet ilişkisi çerçevesinde mülk edindikleri görülmektedir. Bu hususta en dikkati çeken olay ise, sırf mülk edinimini sağlayacak banka ve şirketlerin kurulmasıdır. Yukarıda örnek verdiğimiz ve Adana'da kurulan *Anadolu Alman Pamuk Şirketi*'nin yanı sıra birçok banka ve şirket, kredi-finans yolu ile borç-mülkiyet ilişkisi içine girmeye çalışmıştır. Aşağıda verdiğimiz örnek de bu zümreden olup, Siyonistlerin Filistin'deki amaçlarını gerçekleştirmek için ne denli çalıştıklarını göstermesi açısından da ayrıca

²⁴⁷ BOA, A.MKT.MVL., Dosya no: 48, Gömlek no: 30, Tarih: 20 Safer 1268/11 Mart 1844 tarihinde Selânik Valisine gönderilen şukka.

önemi haizdir. 22 Temmuz 1319/4 Ağustos 1903 tarihinde Kudüs Mutasarrıfı Kâzım tarafından merkeze gönderilen şifreli telgrafta aynen şu bilgiler mevcuttur:

“Yafa’da Siyonistler tarafından bir banka tesisine teşebbüs olunub buraya müdür sıfatıyla bir zat gönderilmiş ve bu bankanın te’sisinden maksad arâzi üzerine ahaliye ehven-i fâ’izle para ikrâz ederek bi'l-âhere tesviye-i deyn olunamaması cihetiyle arâzi-i cesîmenin kolayca Musevîlere geçmesini te’mîn ve istihsâlden ‘ibâret olmasına mebnî Yafa Kâimmakâmlığı’na böyle bir bankanın küşâdına ve mu’âmelâtına kat’iyyen meydân virilmemesi bildirildiği gibi posta ile hâk-pây-ı sâmi-i fehîmânelerine tafsîlâtı der-dest ‘arz bulunmuş olduğundan ve şu günlerde ba’zı sefâretlerden bu bankanın küşâdına ruhsat i’tâsı hakkında iltimâs vâki’ olabilmesi muhtemel görüldüğünden şimdiden ‘arz-ı keyfiyetine cesâret kılındığı ma’rûzdur.

Mutasarrıf Kâzım’ın verdiği bu bilgiye “Mezkûr bankaya kat’iyyen meydân virilmemesi mutasarrıflığa cevâben iş’âr olunmağla mürâca‘at vukû’ bulur ise ânâ göre cevâb-ı münâsib i’tâsına deyü...” şeklinde cevap verilmiştir²⁴⁸. Filistin’de daha 1870’li yıllardan itibaren sistematik bir şekilde toprak edinen Yahudilerin; ziraat mektebi açmak, takma isimlerle toprak almak, göçlerle bölgede nüfus teşekkülleri oluşturmak gibi resmi ve gayriresmi yollarla Filistin’de topraklarında giderek nüfus ve nüfuz olarak güçlendikleri görülmektedir. Devlet bir yandan Yahudilerin Filistin’de toprak edinmelerini istemezken, diğer taraftan da aldığı radikal kararlarla o bölgede

²⁴⁸ BOA, BEO., Dosya no: 2133, Gömlek no: 159932, Tarih: 12 Cemâziye’l-âhir 1321/6 Ağustos 1903. Yabancıların kurduğu banka ve sair oluşumlar için bkz. Karakaş, a.g.t., 89-116.

nüfuslarının artmasına müsaade etmemektedir. Ancak II. Abdulhamit'in Yahudilerin Filistin'e yerleşmeleri konusunda yasaklayıcı politikasına rağmen, Siyonistler binlerce tarftarlarını Filistin'e yerleştirmişler ve 1908 yılına gelindiğinde, II. Abdulhamid'in tahta çıktığı 1876 yılına göre üç kat artmış ve sayıları 80.000 olmuştur.²⁴⁹

Osmanlı toplumu; 19. yüzyıla kadar kendilerine borç veren sarraf, tüccar, ayan, esnaf, muameleci, murâbahacı ve sair oluşumlardan aldığı borç yüzünden yaşadığı olumsuzluklardan ve nihayet 19. yüzyılın ortalarından itibaren -özellikle yabancı sermayenin de Osmanlı topraklarını istilâ etmesi üzerine- borçlandıkları kişilerden çok çekmiştir. Nitekim şer'iyeye sicillerinde yer alan anlaşmazlıkların birçoğunda²⁵⁰ ve yine ahkâm kayıtlarındaki şikâyetlerde²⁵¹ bu durum dile

²⁴⁹ Yılmaz Kurt, "Osmanlı Devletinde Yahudilerin Filistin'de Toprak Edinmesi" *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi (21-23 Kasım 2012)*, Bildiriler C. 1, Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013, s. 95-104.

²⁵⁰ Örnek için bkz. Milli Kütüphane Başkanlığı Mikrofilm Arşivi, *Konya Şer'iyeye Sicilleri*, Defter no: 42, s. 65 - 66. Her iki sayfada yer alan her iki belgede de borç mukabili teminat gösterilen evin mülkiyetinin, borcun ödenememesi üzerine başkasına geçmesi söz konusudur. 65. Sayfadaki H. 2 Şa'bân 1118/9 Kasım 1706 tarihli ve 1 no'lu belgede vakfa olan borç, 66. Sayfadaki H. 20 Şa'bân 1118/27 Kasım 1706 tarihli 1 no'lu belgede ise şahsın şahsa verdiği borç söz konusudur. Benzer bir anlaşmazlık H. 21 Cemâziye'l-âhir 1283/1 Ekim 1866 tarihinde Midilli'de yaşanmıştır. Midilli'nin Ayatarab Mahallesi sakinlerinden Kostandi veledi Vasilaki, bin iki yüz yetmiş dokuz senesi Ramazanı'nın yirmi yedisinde Çavuş Bey Mahallesi sakinlerinden Şükrü Bey ibni Seyyid Mustafa Ağa'ya otuz üç bin guruş borç verdiğini ve buna mukabil kendisinin de ondan Yere Nahiyesi'nde Üskübî Köyü

getirilmektedir. Hatta borçlu bir kişinin ölümü sonrasında bile ortaya çıkan anlaşmazlık mevcuttur²⁵². 19. yüzyıla gelindiğinde de durum hiç değişmemiş, halk daima alacaklılara borçlarını ödeyemediklerinden²⁵³ özellikle de fahiş borçlanmalardan şikâyetçi olmuşlardır. Mesela Uşak kazasından 76 çiftçi, tüccardan Kolalı Rüstem Ağazade Mehmed Ağa'nın çiftçilere borç verdiği paraya karşılık % 70-80 oranında faiz aldığını ve borcunu ödeyemeyenlerin emlak ve arazilerini zapt dâhilinde bulunan zeytinliği "*be-tarîki'r-rehn*" olarak rehin aldığını, ancak Şükrü Bey'in bu zeytinliği bin iki yüz seksen bir senesi Rebî'û'âhiri'nin yirmi üçüncü günü oğlu Hulusi'ye hibe ettiğini belirterek ondan şikâyetçi olmuştur. Söz konusu dava için bkz. VGMA, *Adalar Şer'îyye Sicilleri*, Defter no: 37, sayfa no: 45, Belge no 1.

²⁵¹ Nisan 1704 tarihinde Seferihisar Günyüzü Kazası'nda Kebiş Ahmed'in Voyvoda ismindeki şahıstan aldığı 300 kuruşluk borcuna karşın kefil olan Hacı Ahmed ismindeki şahıs; Kebiş Ahmed'in ölümü ve terekesinin de borcuna kâfi olmaması üzerine kefil olarak borcu ödemek zorunda kaldığını ve bu sebepten Voyvoda isimli şahsın kendisinden evini istediğini belirterek ondan şikâyetçi olmuştur. BOA. A. {DVNS.AHKA.d. (*Bâb-ı Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Anadolu Ahkam Defterleri*), Defter no: 2, Sayfa no: 159, Belge no: 708

²⁵² 15 Receb 1252/26 Ekim 1836 tarihli hüccette borç mukabilinde rehin verilen ve borç ödendiği hâlde alacaklının terekesini ellerinde bulunduran kişilerce verilmeyen zeytinlik ve değirmenin geri alınması için vekil tayin edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Ceyhan, *H.1249-1253 (M. 1833-1837) Tarihli Şer'îyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Tahlili (Midilli Adası)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, s. 297-298.

²⁵³ Ayvalık Kazası zeytin üreticileri murâbahacılara olan borçlarını ödeyemediklerini ve dolayısıyla zor durumda olduklarını belirtmişlerdir. BOA. A. {MKT.NZD. (*Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı*), Dosya no: 73, Gömlek no: 53, Tarih: 17 Cemâziye'l-evvel 1269/26 Şubat 1853.

ettiğinden bahisle arzuhâlde bulunmuşlardır²⁵⁴. Halkın bu tarz şikâyetlerinin yanı sıra, merkezden murâbaha ve selem uygulamalarına çare bulunması²⁵⁵, hatta kaldırılması yönünde talepleri olmuştur²⁵⁶. Ancak halkın şikâyetlere ve alınan önlemlere rağmen bazı murâbahacı ve selemcilerin yine bildiğini yaptığı görülmektedir. Eğriboz Adası'na musallat olan Arnavut kökenli murâbahacı ve selemcilerin merkeze şikâyet edilmelerine rağmen²⁵⁷ yine aradan zaman geçince adaya döndükleri ve yine halka zarar verdikleri görülmektedir²⁵⁸.

Selem ve murâbaha uygulamalarında yüzyılların getirdiği sorunlar yumağına devletin nasıl bir tavır takındığı mevzusuna gelecek olur isek, bu hususu iki başlık altında değerlendirebiliriz. Birincisi, gerek 19. yüzyıl öncesinde ve gerekse de 19. yüzyıl itibariyle halkın yoğun şikâyetlerine istinaden murâbaha ve selem konusunda daima uyarı niteliğinde fermanlar, adaletnameler ve iradeler yayınlanmıştır. Diğer taraftan 19. yüzyılın ortalarından itibaren artık selem ve murâbaha uygulamaları belirli bir nizama oturtulmuştur. İkinci olarak ise, yine 19. yüzyılın ortasından

²⁵⁴ BOA. *BEO.*, Dosya no: 286, Gömlek no: 21439, Tarih: 22 Rebî'û'l-âhir 1311/3 Ekim 1893.

²⁵⁵ BOA. *C.ADL.(Cevdet Adliye)*, Dosya no: 94, Gömlek no: 5617, Tarih: 7 Zi'l-hicce 1198/22 Ekim 1784.

²⁵⁶ Midilli Kaymakamı İsmet Bey, halkın selem uygulaması yüzünden çok zor durumda kaldığından dolayı bu uygulamanın kaldırılmasını talep etmektedir. BOA. *A.İMKT.*, Dosya no: 92, Gömlek no: 51, Tarih: 25 Şa'bân 1263/8 Ağustos 1847.

²⁵⁷ BOA. *HAT. (Hatt-ı Hümayun)*, Dosya no: 752, Gömlek no: 35527, Tarih: 11 Rebî'û'l-âhir 1230/21 Mayıs 1815.

²⁵⁸ BOA. *C.DH.(Cevdet Dahiliye)*, Dosya no: 13, Gömlek no: 612, Tarih: 7 Rebî'û'l-âhir 1134/25 Ocak 1722.

itibaren halka ve bilhassa ziraatçilere kredi-finans imkânı sunan modern banka ve finans kurumları kurmaya başlayacaktır.

Bilhassa çiftçilerin hasat zamanı nakde olan ihtiyaçlarını istismar eden selem ve murâbaha uygulaması sonucunda %30 ila 60 arasında haksız kazanç sağlayanlara karşı halkın dile getirdiği şikâyetler sebebiyle merkezden bölge kadılarına adalet fermanları gönderilmiştir²⁵⁹. Gönderilen ferman, adaletname ve irade-i seniyye ve sair belgelerden, şikâyetlerin mahiyetinin daha ziyade borca karşılık fahiş faiz uygulamadan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple 19. yüzyıl ortalarından itibaren özellikle alınacak faiz miktarları net bir şekilde tayin edilmiş ve yetkililere bildirilmiştir. Bu cümleden olarak 1 Cemaziyelahir 1266/14 Nisan 1850 tarihli fermanla ilk olarak faiz oranı % 8 şeklinde tayin edilmiştir²⁶⁰. Ancak bazı sorunların

²⁵⁹ BOA. *AE.SMHD.I.* (*Ali Emiri Mahmud I*), Dosya no: 149, Gömlek no: 11088, Tarih: 29 Zi'l-hicce 1168/6 Ekim 1755. 7 Muharrem 1211/13 Temmuz 1796 tarihli irâde-i seniyyede de Anadolu ve Rumeli köylüsünün murâbahacıların eline düşmemesi için emlak ve arazilerini borç mukabili devrinin engellenmesi istenmektedir. BOA. *C.ML.* (*Cevdet Maliye*), Dosya no: 253, Gömlek no: 10440, Tarih: 7 Muharrem 1211/13 Temmuz 1796. Yine 15 Cemaziyelevvel 1259/13 Haziran 1843 tarihili “*Selem Tarikiyle İkrâzâtında Bulunan Murâbahacılara Karşu Menâfi’-i Zürrâ’ın Sûret-i Himâyesi Hakkında İrâde-i Seniyye*”de de Anadolu ve Rumelideki ziraatçilerin selem ve murâbahacı taifesi karşısında yaşadığı sorunlara, özellikle fazla faiz alınmaması için gerekli önlemlerin alınması istenmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 665-6179, 15 Cemâziye’l-âhir 1259/12 Haziran 1843.

²⁶⁰ BOA. *A.}MKT.MHM.* (*Sadaret Divan Mühimme Evrakı*), Dosya no: 11, Gömlek no: 28, Tarih: 2 Rebî’û’l-âhir 1265/25 Nisan 1849. Bu ferman Kütahya’daki bir olaya istinaden gönderilmiştir. Bu tarihten sonra cereyan eden ve bu kez yabancı uyrukluların halka

yaşanması üzerine 4 Şaban 1268/24 Mayıs 1852 tarihli bir fermanla bu oran % 12 raddelerine çıkarılmıştır²⁶¹. İlerleyen yıllarda gerek karşılaşılan sıkıntıların mahiyeti gerekse de kurumsal olarak bir nizamnameye olan ihtiyaç nedeniyle olsa gerek, söz konusu fermanlara istinaden ve onların devamı olmak üzere 16 Şevvâl 1280/25 Mart 1864 tarihinde *Murâbaha Nizamnamesi* çıkarılmıştır²⁶². Bu nizamname esasen 4 Şaban 1268/24 Mayıs 1852 tarihli fermanın daha da geliştirilerek bir nizama oturtulmuş hâlidir. Söz konusu nizamnamede de faiz oranı % 12 olarak belirlenmiştir. Ancak yine karşılaşılan sıkıntılardan olsa gerek, 9 Receb 1304 / 22 Mart 3 Nisan 1887 tarihli murâbaha Nizamnamesi ile faiz oranları % 9 oranına çekilmiştir²⁶³.

19. yüzyılda bu düzenlemelerin yanı sıra gerek yeni ortaya çıkan sorunlar ve gerekse de söz konusu nizama aykırı hareket etmeler sebebiyle peyderpey yeni yeni kararlar alınmıştır. Mesela yukarıda bahsini ettiğimiz 1 Cemaziyelahir 1266 / 14 Nisan 1850 ve 4 Şaban 1268 / 24 Mayıs 1852 tarihli fermanlara mugayir olarak hareket edildiği için 12 Muharrem 1272 / 24 Eylül 1855 tarihinde “*Murâbaha ve Selem Maddesi Hakkında İrâde-i Seniyye Meclis-i Tanzîmât Mazbatası*” çıkarılmıştır. Mazbatanın çıkmasına sebep olan olay aynen şöyle hikaye edilmektedir:

murâbaha ve selem yoluyla verdikleri borca mukabil nasıl hareket edilmesi hususunda Yanaya’ dan istenen cevaba da bu ferman sureti gönderilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA. A./MKT.MVL., Dosya no: 33, Gömlek no: 90, Tarih: 17 Zi’l-hicce 1266/24 Ekim 1850.

²⁶¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. EK 4.

²⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. EK 5.

²⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. EK 6.

“Memâlik-i mahrûsede vâki‘ eyâlet ve elviye dâhillerinde kâ‘in kazâ ve kasabât ve kurâda olan murâbahacılardan ba‘zı tama‘kârlar ehl-i kurâ ve harâsetden akçe istikrâzına muhtâc olanlara fâhiş güzeşte ile akçe ve ba‘zen dahî akçe yerine değerinden birkaç kat ziyâde eşyâ virüb o makûleler hasbe‘l-ihitiyâc ol eşyâyı fûrûht idecekleri vakit yine kendü âdemleri ma‘rifetiyle ahz u iştirâ etmekde ve ba‘zen verdikleri akçeye güzeşte almayub ânâ bedel mahsûlâtı idrâkinden evvel dûn fiy‘ât ile mukâvele ederek bi‘l-farz hîn-i idrâkinde ol mahsûlün yüz gurûş râyici var ise hasbe‘l-mukâvele altmış yetmiş gurûşa ve belki daha noksana ahâlinin ellerinden almakda ve güzeşteyi asl-ı mâla zamm veyahud selem tarîkiyle zahîreye ve zahîreyi mu‘ahharan akçeye tebdîl ile ahâliye tahmîl eylemekde olduklarından bu husûslara dâ‘ir bâ-irâde-i seniyye karârgîr olan nizâm bundan mukaddem bâ-evâmir-i ‘aliyye her tarafa neşr ve tenbîh olmuş iken ba‘zı mahallerde yine hilâfi hâlât zuhûra gelmekde oldığı ve bir de taşralarda tüccâr-ı ecnebiyyeden birisi ahâliden zehâ‘ir ve sâire dâ‘ir bir şey mübâyâ ideceği vakit ba‘zı mürtekib ve muhtekir takımından kocabaşı ve sâirleri zuhûr idüb ahâlinin haberi olmadığı hâlde gıyâbdan noksan bahâ ile olmak üzere ol şey‘i tâcir ile kontorato ederek hatta ba‘zen mühür yerine parmak dahi basarak sonra ahâliden işbu sened rabt olunan şey her ne ise taleb ve ahz olunarak ve bunun zımında bir takım güzeşte dahi istenilerek bundan dolayı dürlü iddi‘â ve münâza‘alar ve envâ‘ gadr ve ta‘addîler vukû‘ bulmakda idüğü rivâyet olunmuş...”

Söz konusu mazbata ile bundan sonra halkın haberi ve hükümetin tasdiki olmadan “kontorato” senetlerinin verilmemesi istenmektedir²⁶⁴. Bu mazbatanın hemen akabinde 20 Şaban 1273/15 Nisan 1857 tarihinde çıkarılan *Emirnâme-i Sâmîde* ise memurların görevlerini ifa etmemesinden bahisle halk ve tüccar arasında selem akdinde bulunacakların dikkat etmesi gereken hususlar hatırlatılmaktadır²⁶⁵. Kanun ve nizama uyulmasına dair hatırlatmalar, 15 Rebiulevvel 1277/1 Ekim 1860 tarihli ecnebi tüccarların mevzuata uymalarını isteyen müzekkire²⁶⁶ ile tüccar ve halk arasında yapılacak “kontorato”nun mahiyetini hatırlatıcı 6 Şaban 1277/17 Şubat 1861 tarihli *Tezkire-i Sâmîyenin* çıkarılması ile devam etmiştir²⁶⁷.

²⁶⁴ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 1104-4709, 12 Muharrem 1272/24 Eylül 1855. Söz konusu fermanın hemen akabinde 27 Muharrem 1272/9 Ekim 1855 tarihli ferman da ise taşrada tefecilik yapan, fazla faiz alan, zahireyi alırken sahte kontrato yapan ve halka zulmeden kişilerin derhal hakkından gelinmesi istenmektedir. BOA. A.}MKT.MHM. (*Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*), Dosya no: 76, Gömlek no: 96, Tarih: 27 M. 1272 /9 Ekim 1855.

²⁶⁵ “Selem Maddesine Dâ’ir Tüccâr ile Ahâli Beyninde ‘Akdolunacak Mukâvelâtın Hükûmetce Tasdiki ve Teferru’âtı Hakkında İrâde-i Seniyyeyi Mübelliğ Emirnâme-i Sâmî” ayrıntılı bilgi için bkz. Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 1193-3555 20 Şa’bân 1273/15 Nisan 1857.

²⁶⁶ “Selem Tarikiyle Zahire Mübâya’asına Müte’allik Kontoratoğların Hükûmetçe Tasdiki ve ‘Aksi Takdîrde Da’vânın ‘Adem-i İtimâ’ı hakkında İrâde-i Seniyyeyi Mübelliğ Sefârâta Virilen Müzekkire” Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 1353-3575 15 Rebî’û’l-evvel 1277/1 Ekim 1860.

²⁶⁷ Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 1378-3585 6 Şa’bân 1277/17 Şubat 1861.

Selem ve murâbaha yoluyla halka verilen borçlarla ilgili yaşanan sıkıntıların aşılmasında genel düzenlemelerin yanı sıra bölgesel bazda²⁶⁸ veya şahıslara yönelik uyarı mahiyetli emirler²⁶⁹ de gönderilmiştir. Özellikle çiftçilerin cehaletinden istifade etmek suretiyle fakir çiftçilerin emlak ve arazilerini ele geçiren murâbahacı ve selemcilerin faaliyetlerinin engellenmesi talebi dikkat çekicidir²⁷⁰.

Devletin selem ve murâbaha uygulamasında karşılaşılan sıkıntılara karşılık aldığı önlemler zümresinden ikincisi, 19. yüzyılın ortasından itibaren halka ve bilhassa ziraatçilere kredi-finans imkânı sunan modern banka ve finans kurumları kurulmaya başlanmasıdır. 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nde ticaret ve finansmanda batılı modellerin benimsenmesi ile birlikte yabancı bankalar ülke içinde faaliyet gösterirken, maalesef ilk zamanlar ulusal nitelikte bir banka kurulamamıştır. Bu durumda Osmanlı çalışan kesiminin neredeyse yekûnunu teşkil eden çiftçiler olumsuz etkilenmekteydi. Çünkü ziraatçiler zor zamanlarında başvurabilecekleri millî bir kredi-finans kurumu olmadığı için özel şahıs kredilerine başvuruyorlardı²⁷¹. Bu durum ise yukarıda bahsettiğimiz sıkıntılara sebebiyet veriyor, yani borç-mülkiyet ilişkisi çerçevesinde arazi ve emlaklerinin kaybı ile sonuçlanıyordu.

²⁶⁸ BOA, *A.İDVN.MHM.* Dosya no: 7 A, Gömlek no: 71, Tarih: 10 Şevvâl 1265/30 Temmuz 1849.

²⁶⁹ BOA, *A.İMKT.*, Dosya no: 205, Gömlek no: 83, Tarih: 21 Receb 1265/12 Haziran 1849.

²⁷⁰ BOA, *DH.MKT. (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi)*, Dosya no: 2578, Gömlek no: 133, Tarih: 12 Sevvâl 1319/25 Ocak 1902.

²⁷¹ <http://www.ziraat.com.tr/tr/Bankamiz/Hakkimizda/Pages/BankamizTarihcesi.aspx>, Erişim Tarihi 2014.

Çiftçilere kredi ve finans sağlayacak millî bir oluşumun ilk temelleri *Memleket Sandıkları* ile atılmıştır. Mithat Paşa'nın, 1863 yılında bugünkü Sırbistan-Bulgaristan sınırında bulunan Pirot kasabasında kurduğu ilk *Memleket Sandığı*, zaman içinde yaygınlık kazanmıştır. Söz konusu sandıklar, aynı amaca hizmet etmek üzere merkezî idare altına alınarak 1883 tarihinde *Menafi Sandıkları* olarak yeniden teşkilatlandırılmıştır. Nihayet 15 Ağustos 1888'de *Menafi Sandıkları*'nın yerine onların işlevlerini üstlenecek modern finans kuruluşu olarak *Ziraat Bankası* resmen kurulmuştur. O tarihte faaliyette bulunan Menafi Sandıkları da banka şubelerine dönüştürülerek faaliyete başlamıştır. O güne kadar Menafi Sandıkları'nın malî kaynağını oluşturan menafi hisseleri bankaya devredilmiş ve bundan sonraki hisseler de bankanın sermayesine tahsis edilmiştir. Bu adımla birlikte, teşkilatlı tarımsal kredi tarihimizde yeni bir dönem başlamıştır²⁷².

Osmanlı Devleti'nin, devlet olarak çiftçiyi korumak üzere millî sermaye ile kurmuş olduğu Ziraat Bankası'nın yanı sıra genel ve yerel ölçekte, ulusal ve ulusal olmayan birçok banka ve şirketin kuruluşuna da müsaade ettiği görülmektedir. Bu banka ve şirketlerin dikkati çeken yanı, "*Emvâl-i gayr-i menkûlenin rehînine mukâbil para ikrâz etmek üzere*" kurulmuş olmalarıdır. Bunlardan bir kaçı şunlardır: *İtibar-ı Emlak Şirket-i Osmaniyesi*²⁷³, *Asya Bankası*²⁷⁴ *Darutterhin* namıyla bir

²⁷² Memleket ve Menafi Sandıkları ile Ziraat Bankası'nın faaliyetleri çalışmamızın kapsamına girmediği için burada kısaca bilgi verilmekle yetinilmiştir. Yusuf Sami Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 188-1939*, Kenan Basımevi, İstanbul 1939, s. 1-22. Bekir Sıtkı Baykal, *Mithat Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, Ziraat Bankası Yayınları, Ankara 1964, s. 37.

²⁷³ BOA. BEO., Dosya no: 3923, Gömlek no: 294183, Tarih: 6 Şa'bân 1329/2 Ağustos 1911.

*Osmanlı Anonim Şirketi*²⁷⁵, merkezi Akşehir olmak üzere *Akşehir Osmanlı İktisad Anonim Şirketi* gibi oluşumlara da ruhsat verilmiştir²⁷⁶.

Osmanlı Devleti'nde, devletin bütüncül tarihi içerisinde her daim bir kredi ve finans yöntemi olarak murâbaha ve selem usûlünün uygulandığı görülmektedir. Ancak bu usûllerin her dönem sabit kaldığı söylenemez. Zira zaman içerisinde değişen şartlar gereğince birtakım revizyonlara uğradığı söylenebilir. Esasen Osmanlı toplumunda her daim müracaat edilen bir kredi-finans uygulaması olmakla birlikte, halkı çok zor duruma düşüren ve hatta deyim yerinde ise *ocaklar söndüren* bir uygulama olduğu da vakidir. Buna rağmen söz konusu usûllerin –hem İslâm hukukuna uygun olması, hem de bir ihtiyacı karşılıyor olması sebebiyle olsa gerek- topyekûn ortadan kaldırılması söz konusu olmamıştır. Nitekim modern finans yöntemlerinin Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı'da da teşekkül etmesine rağmen bu usûllerin mevcudiyetini devam ettirdikleri görülmektedir. Ancak yine 19. yüzyıl içerisinde az önce yukarıda bahsettiğimiz üzere bu usûllerin belli bir nizama oturtulduğunu gözlemlemekteyiz.

Murabaha ve selem uygulamalarında en dikkat çekici taraf, borçlu ve alacaklı arasındaki dengenin koruyucusu olan devletin tutumudur. Bu cümleden olarak, devletin tavrı, gerek 19. yüzyıl öncesinde gerekse de 19. yüzyıldan itibaren yaşanan gelişmeler neticesinde halkın şikâyetlerine de istinaden her daim halkı koruyucu

²⁷⁴ BOA. ŞD. (*Şura-yı Devlet Evrakı*), Dosya no: 1246, Gömlek no: 10, Tarih: 20 Receb 1332/14 Haziran 1914

²⁷⁵ BOA. ŞD. Dosya no: 1207, Gömlek no: 36, Tarih: 28 Zi'l-hicce 1316/10 Mayıs 1899.

²⁷⁶ BOA, MV. (*Meclis-i Vükela Mazbataları*), Dosya no: 245, Gömlek no: 6, Tarih: 18 Zi'l-ka'de 1334/16 Eylül 1916

düzenlemelere girişmesi şeklinde olmuştur. Ancak hemen belirtmemiz gerekmektedir ki bu uygulamalardan kaynaklanan usûlsüzlüklerin ve zulümlerin ortadan tamamen kaldırıldığı ya da kaldırılabilirdiği söylenemez. Özellikle 19. yüzyılda Avrupalıların da bu usûllerle Anadolu ve Rumeli halkını borçlandırmak suretiyle yürüttükleri maksatlı faaliyetleri, devletin bütün nizamlarına hatta kurumsal teşebbüslerine rağmen halkı bu zümrelerden istenen düzeyde koruyamamasına sebep olmuştur.

Netice itibariyle Osmanlı hukukunda meşru bir uygulama olan *selem* ve *murâbaha* uygulamalarının zaman içerisinde hangi şartlarda ve ne şekilde değişip dönüştüğü, yine meşru amacının dışına çıkılmak suretiyle halka ve devlete ne kadar zararlı bir müessese olduğu görülmektedir.

2.2. Zimmîlerin Edindiği Mülkleri Değerlendirdikleri Alanlar

Zimmîlerin gerek miras, intikal, vasiyet, satın alma ve kiralama yoluyla gerekse de sarraflık ve bankerlik yoluyla edindikleri menkul ve gayrimenkulleri değerlendirdiği alanların neler olduğu noktasının aydınlatılması, aynı zamanda ana problemimizin de çözümü olacaktır. Temel problem zimmîlerin elinde biriken sermayenin kaynağının ve yatırım noktalarının nereler olduğudur? Diğer bir söylemle, sermaye nereden gelip nereye gitmiştir? Bu sorunun çözümü için zimmîlerin mülk ve vakıf edinimlerini bir bütün hâlinde değerlendirmek gerekecektir. Her şeyden evvel zimmîlerin sermayelerinin kaynağı, ticarî sahada sürdürdükleri faaliyetlerdir. Bu konuda gerek iç ticarete gerekse de dış ticarete aktif rol almaları büyük önem taşımaktadır. Bilhassa müste'menlerin gerek iç ticarete

gerekse de dış ticaretteki ticarî faaliyetleri giderek onları ekonomik sahada güçlendirmiştir. Her ne kadar Müslüman tüccarların da hatırı sayılır faaliyetleri bilinse de, zimmîlerin müste'menlerle olan ticareti, onları Müslüman tüccarlar aleyhine giderek güçlendirmiştir. Tabii ticaretle iştigallerinde, askerlik görevlerinin olmaması temel etmenlerden biridir. Diğer taraftan Müslümanların dinî gerekçelerle yanaşmadığı sarraflık ve bankerlik sistemleri, zimmîlerin daha da güçlenmelerine vesile olmuştur. Bilhassa değişen dünya ve Osmanlı koşullarında, devlet nezdinde kredi-finans gereksinimleri, bunların sermayelerine sermaye katmıştır. Müslümanların kredi-finans uygulamaları için kurduğu para vakıflarının sarraflık sistemi içindeki kredi-finans miktarları ile boy ölçüşmesi de mümkün olmamıştır. Konjonktürel bir gelişimin zimmîlerin lehine olması onları her geçen gün menkul ve gayrimenkul sahasında güçlendirmiştir.

Zimmîlerin edindikleri sermayenin nereye gittiği hususu da kaynağı kadar önemlidir. 3. Bölüm'de zimmîlerin tesis ettiği vakıflar incelendiğinde; kilise, manastır ve havralar adına kurulmuş olan vakıfların sayısının çok az olması, onların menkul ve gayrimenkullerini vakıflara dönüştürmediklerini göstermektedir. Sarraflık ve bankerlik sistemi içinde olanlar daha büyük meblağlarla kredi-finans uygulamalarına devam ettikleri, daha alt düzey sermayesi olanların da yaygın uygulamalar olan murabaha ve selem usulü ile paralarını işlettikleri gözlemlenmektedir. Gayrimenkul edinimlerine dair sayısal bir veri edinmek çok zor olduğu için bu alanda öngörude bulunmak pek mümkün değildir.

Netice itibariyle zimmîler, ticarî sahalardan elde ettikleri gelirleri zaman içinde kredi-finans sistemi ile beslemişler ve sermayelerini hayrî bir sahada değil,

yine büyük oranda kredi-finans sistemi içinde değerlendirmişlerdir. Diğer bir söylemle parayla para kazanma yolunu tercih etmişlerdir.

2.3. Müste'menlerin Özel Mülk Edinim Hak ve Hürriyetleri

Osmanlı Devleti'nde müste'menlerin, 7 Safer 1284 / 13 Haziran 1867 tarihli *Ecânibin Hakk-ı İstimlâk Nizâmnâmesi* ile Osmanlı Devleti'nde mülk edinebildikleri bilinmektedir. O zamana kadar yapılan taşınmaz mülk alımlarında ya bir Osmanlı tebaası adına ya da kendilerini Osmanlı tebaası göstermek suretiyle tapu siciline kayıt yaptırdıkları bilinmektedir.²⁷⁷ Oysa bu iddiaların doğruluk payı olmakla birlikte 19. yüzyıl öncesinde de pratikte müste'menlerin mülk edinebildikleri ve bunu satabildikleri hatta aşağıda da gördüğümüz üzere vakıf kurabildikleri ortaya çıkmıştır. Üstelik bu alım-satım işini kendi adlarına yaptıkları ve mahkemeye yine kendi adlarına kaydettirdikleri anlaşılmıştır. Müste'menlere kapitülasyonlar çerçevesinde verilen ahidnâmeler, fermanlar, beratlar vs. hukukî belge ve metinlerde belirtilmeyen hakların uygulamada mevcudiyeti, konunun teorik ve pratik boyutunun olduğunu göstermektedir.

7 Safer 1284 (13 Haziran 1867) öncesinde müste'menlerin taşınmaz mal edindiklerine ilişkin tespitlerimiz şu şekildedir:

Ceneviz tebaasından olup İzmir kazası merkezinde bulunan bazı mahallelerde ikamet edenlerin kimisi kiracı pozisyonundadır, kimisi ise hane sahibidir. Hatta birisinin manav dükkânı gediği dahi vardır. Dolayısıyla müste'menler, mülk sahibi

²⁷⁷ Abdulkadir Gül-Salim Gökçen, *Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnebler Meselesi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2010, s. 254.

olmakla kalmamış ticarî sahada gedik işletmesi de almışlardır²⁷⁸. Oysa Cenevizliler ile imzalanan ahidnamelerde ve verilen kapitülasyonlarda, Ceneviz tebaasının Osmanlı Devleti sınırları içinde taşınmaz mülk edinimine dair bir madde yoktur²⁷⁹.

Müste'menlerin 7 Safer 1284 (13 Haziran 1867) öncesinde rahat bir şekilde taşınmaz mülk edinebildiklerine dair Galata şer'iyeye sicillerinde birçok örneğe rastlanmaktadır. Öyle ki Osmanlı tebaası olan birinden taşınmaz mülk edinebildikleri

²⁷⁸ BOA, *ML.VRD.TMT.d*, no: 2102. M. 1786. Bu defterin kapağında “Kazâ-i Nefs-i İzmir Ceneviz Tebe‘asının Emlâk Defteridir” ibaresi yazmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere defterin tamamı Ceneviz tebasına aittir ve defterde kayıtlı emlakın –kira ve mülk olan yerlerin hepsinin- toplam değeri 32.6070 guruştur.

²⁷⁹ Osmanlı Devleti, 1683 tarihinde Viyana kuşatmasında -müttefiklere Cenevizlilerin de yardım etmesinin ardında-1699 tarihindeki bütün müttefik devletler gibi Cenevizlilere de yeni ahidnameler vererek ticari ilişkileri yeniden gözden geçirmiştir. Bu kapsamda 1712 tarihinde yeni bir ahidname vermiştir. Ahidnamenin kaydı için bkz. BOA, *A.DVNS.DVE.d. (Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Düvel-i Ecnebiye Defterleri)*, n.108, Tarih: 1124-1127/1712-1715, s. 4-9. Esasen Cenevizliler ile Osmanlı Devleti arasındaki ticari ilişkiler daha Orhan Bey zamanında başlamış ve sonraki padişahlar döneminde devam etmiştir. Özellikle II. Mehmed zamanında Venediklilere olduğu gibi kendilerine serbest ticaret yapabilmeleri için bir ahidname verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut H.Şakiroğlu, “Fatih Sultan Mehmet’in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XIV/25, Ankara 1981, s. 211. Osmanlı Arşivi’nde yaptığımız araştırmalarda sadece yukarıda künye bilgisini verdiğimiz ahidname kaydına ulaşılmıştır. Daha öncesinde ve sonrasında verilen ahidnamelere ulaşamamıştır. Fakat verilen imtiyazların genellikle silsilevi olarak büyük oranda tekrarlandığı düşünüldüğünde söz konusu ahidname de değerlendirme yapmamız için kâfidir.

gibi kendi aralarında bile mülk edindikleri olmuştur. Mesela; Galata'da Tomtom Mahallesi sakinelerinden Elti bint-i Behar isimindeki zimmî, Sultan Bayezit Vakfı'na yıllık 23 akçe kirası olan mukataalı mülk evini 790 kuruşa Fayrobik isimindeki müste'mene satmıştır²⁸⁰. Yine, eski Fransız elçisi Françesko, yeni Fransız elçisi olan Covan'a Galata'da Tomtom Mahallesi'ndeki Galatasarayı'nın bitişiğinde bulunan mülk evini 600.000 akçeye satmıştır²⁸¹. İlginç bir mülk satış işlemi de yine Galata'da Bereketzade Mahallesi'nde gerçekleşmiştir. Söz konusu mahallede bulunan Fransız Cemaati'ne ait olan Aya Yorgi Kilisesi, büyük yangında yanmış ve bu yangın üzerine alınan karar gereğince arsası devletin olmuştur. Devlet adına ihale ile satışa sunulan bu arsa, üzerine ev yapmak koşuluyla Riboli veled-i Martin isimindeki müste'mene 31.000 akçeye satılmıştır²⁸². Müste'menlerin sadece Galata'da değil aynı zamanda ticari faaliyetlerinin olduğu diğer Osmanlı şehirlerinde de mülk alıp sattıkları yine mahkeme kayıtlarına yansımıştır. Ankara'da, 18. Yüzyıl boyunca ya yerleşnek suretiyle ya da simsarları aracılığı ile ticari faaliyetlerde bulunan İngilizler, Felemenkler, Fransızlar ve Venediklilerin bazılarının taşınmaz edindikleri görülmektedir. Mesela; İngiliz tüccarından olan Sinor David isimli müste'men

²⁸⁰ Timur Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, C. 8, Vakıflar (1689-97), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 51-52.

²⁸¹ Timur Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, C. 1, Esnaf ve Loncalar Hristiyan ve Yahudi Cemaat İşleri Yabancılar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 779-780.

²⁸² Kuran, *a.g.e.*, C. 1, s. 832-835.

Mukaddem Mahallesi'nde müderris taifesinden olan El-Hacc Mustafa Efendi'nin evini 400 kuruşa satın alıp burada ikamet etmiştir²⁸³.

Bu örnekler müste'menlerin rahat bir şekilde taşınmaz mülk alıp-satabildiklerini göstermektedir. Ancak Osmanlı Devleti ile Batılı devletler arasında imzalanan kapitülasyon antlaşmalarında, müste'men statüsünde Osmanlı Devleti topraklarında bulunan ve özellikle ticaret ile işigal eden kişilerin mülk edinebileceklerine dair bir madde bulunmamaktadır²⁸⁴. Nitekim kapitülasyonların çoğunda, daha ziyade tüccarların Osmanlı Devleti topraklarında müste'men statüde ikametleri, ticaretlerini rahat bir şekilde yapabilmeleri, ölümleri halinde terekelerinin ilgili ülke konsolosluklarına verilmesi, denizlerde korsanlarla mücadele, ortaya

²⁸³ Jülide Akyüz, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhteva Analizi Denemesi)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s. 136-137.

²⁸⁴ Örneklerden görüldüğü üzere Fransız tebasından olanlar da taşınmaz mülk alıp-satabilmişlerdir. Cenevizliler'in ahidnamesinde taşınmaz mülk edinebileceklerine dair bilgi olmadığı gibi Fransızlarla imzalanan ahidnamelerde ve kapitülasyon maddelerinde de böyle bir izne rastlanılmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Kapitülasyonlar*, (Anonim), Mütercim: Ali Reşad-Macar İskender, Dersaadet Kanaat Matbası 1330, s. 54 vd. Mütercimler eserin bir Fransız diplomat tarafından kaleme alındığını belirtmekte fakat ismini vermemektedir. Eserde Osmanlı ile Fransa arasında imzalanan bütün kapitülasyon maddeleri mevcuttur.

çıkacak anlaşmazlık ve suçlara karşı yürütülecek mahkeme süreci ve uygulanacak hukuk gibi genel hükümler vardır²⁸⁵.

Yukarıda, müste'menlerin teoride olmadığı hâlde pratik sahada 7 Safer 1284 (13 Haziran 1867) öncesinde de taşınmaz mülk edinebildiklerinin delillerini verdik. Bütün örnekler alım-satım işlemlerinin mahkemeler tarafından da onaylandığını göstermektedir. Yani çeşitli araç ve vesileler olmaksızın müste'menlerin kendi adlarına taşınmaz mülkü edindikleri ortadadır. Ancak her ne kadar alım-satım ve edinim işlemlerinin resmiyette onaylanmasına karşılık devletin zaman zaman bu durumun önüne geçmeye çalıştığı da görülmektedir. Nitekim III. Selim zamanında, müste'men taifesinin İslâm memleketlerinde emlak ve arazi alıp-satmalarının mümkün olmadığını hâlde, bunların dükkân ve ev gibi emlak satın aldıkları ve hatta vakfettikleri belirtilerek bu durumun önüne geçilmesi, aksi takdirde suiistimalde bulunanların cezalandırılacakları belirtilmiştir²⁸⁶. Aslında bu durum bizim teori ve pratik ayırımına dikkati çekmemizi desteklemektedir. Fakat bu noktada şu soru akla gelmektedir: Madem resmiyette ve kanunen yasak, neden uygulamada mevcut ve üstelik devlet kurumları bu alım-satım işini niçin onaylıyor?

Bu soruya verilebilecek iki cevap vardır: Birincisi, her ne kadar kanunen yasak olsa da dönemsel olarak ve siyasî konjonktörün gereği devletçe bu işlemlere

²⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehdî Fraşerli, *Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Uygulanışı (İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbikât-ı Hâzırası)*, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Fahrettin Tızlak, Fakülte Kitabevi, Isparta 2008, s. 11 vd. Ayrıca bkz. Bahadır Apaydın, *Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi*, Adalet Yayınları, Ankara 2010, s. 53-73.

²⁸⁶ BOA, C.HR. Dosya no: 1182, Tarih: Evâhir-i Safer 1206/Ekim 1791.

müsaade edilmiştir. Bir nevi göz yumulmuştur. Diğer bir ifade ile padişahların şahsî tutumları ve dönemin siyasî yapısı gereğince hareket edilmiştir. İkincisi ise, bir İslâm devletinin toprağına özel müsaade ile gelen müste'menlerin uzunca müddet kalmaları neticesinde bunlara birer zimmî gibi muamele edilmiş olmasıdır. Ortaya çıkan soru için her iki cevap da kanaatimizce doğrudur. Her iki cevabın doğruluğunu Şeyhülislâm Esad Efedî'nin (Ö. 1116 / 1704) verdiği şu fetva ile teyit etmek mümkündür:

“Harbî taifesinden ticaret için istîmân ile dâr-ı İslâm'a birer ve ikişer gelip kimi beş yıl ve kimi on yıl ve kimi yirmi ve otuz yıl ve kimi dahi ziyade dâr-ı İslâm'da sakin olup arazi ve akâr, kürûm iştirâ edip ve benât-ı zimmiyye tezevvüc etmekle evlâd-ı iyâl sahipleri olup halîfetullahi Teâlâ fi'l-âlem ve zilluhû'z-zalil alâ kâffeti'l-ümem mâlikü'l-emâneti'l-kübrâ ve's-sultânu'l-bâhir vârisü'l-hilâfeti'l-uzmâ kâbiran an kâbirin kâsımu'l-kayâsıra ve kâhiru'l-kurûm sultân-ı selâtîni'l-Arab ve'l-Acem ve'r-Rûm edâmellâhu Teâlâ mülkehû ve sultânehû ve e'azze ensârahû ve a'vânehû hazretleri cenâb-ı hümayûnlarından zikr olunan taifeyi “Ya cizye kabul edip zimmet ihtiyâr edin ve yahud vilayetlerinize gidin” diye iki sene mukaddem fermân-ı âlîleri sudûr etmiş iken gitmemiş olsalar, hâlen mezbûrlar ehl-i zimmet olup anlardan dahi cizye talebi olur mu? el-Cevâb: Sultânu'l-İslâm nasarahu'l-Hayyu's-Selâm ve ezfarahu alâ 'abedeti'l-esnâm taraf-ı âlîlerinden takaddum olunduktan sonra bir sene

ikâmet etmekle ehl-i zimmet olmağı iltizâm etmiş olmağla cizyeleri alınır ve dâru'l-harbe muâvede etmekden men' olunurlar."²⁸⁷

Bu fetva, her ne kadar bir taraftan müste'menlerin uzun süre kalmalarına, arazi ve emlak satın almaları ve zimmî bir kadın ile evlenmeleri gibi etmenlere istinaden verilmiş olsa da, fetvanın aslında dönemin padişahının fermanının gereği olarak da verildiği anlaşılmaktadır. Böylece hem hukukî, hem de idarî olarak müste'menlerin taşınmaz mülk ediniminin önünün alınmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Müste'menlerin Osmanlı topraklarında 7 Safer 1284 öncesinde taşınmaz mülk alış-satışlarının hepsi, devletin resmî izni dâhilinde olmamıştır. Özellikle devletin taşınmaz edinimi konusunda kendileri ile mücadele ettiği dönemlerde ya Osmanlı tebaası adına ya da kendilerini Osmanlı tebaası göstermek suretiyle tapu siciline kaydettirmek suretiyle taşınmaz edinmişlerdir. Ayrıca zimmî kadınlarla evlenme yolu da onlar için yasağı delmenin bir yolu olmuştur. Mesela 1850 yılında Osmanlı topraklarında yaşayan bazı müste'menlerin kendilerini Osmanlı Devleti vatandaşı gibi göstererek yasak olmasına rağmen üzerlerine emlak ve akar geçirmekte oldukları devlete iletilmiştir²⁸⁸. Yine 1851 yılında Rumeli'de Tulca kazâsında bu yasağa uyulmadığı ve yabancıların Osmanlı Devleti vatandaşı gibi arazi

²⁸⁷ Düzenli, *a.g.e.*, s. 354.

²⁸⁸ BOA, *A.MKT.UM*, Dosya no: 27, Gömlek no: 76, Tarih: 17 Şevvâl 1266/26 Ağustos 1850. Oysa aynı yıl içinde Yabancılar mülk satışının yasak olduğu ve bu yasağa ülkenin her yerinde tam olarak uyulması Padişah emri olduğu yolundaki 27 Ramazan 1266/6 Ağustos 1850 tarihli Sadrazamlık buyruğu ülkeye duyurulmuştu. BOA, *A.MKT.UM*, Dosya no: 31, Gömlek no: 54, Tarih: 21 Şevvâl 1266/30 Ağustos 1850.

ve emlak satın alarak ziraat ve san'at icra ettikleri haberi alınmıştır. Bunun üzerine padişah gereğinin yapılması için bir ferman yayınlamıştır. Sadrazamlık makamı da yakında görevi başına gidecek olan Silistre Valisi Salih Paşa'nın giderken Tulca'ya da uğrayarak bu konuyu araştırmasını, gerçek durumu bildirmesini uygun bulmuştur²⁸⁹. Osmanlı Devleti bu yasa dışı mülk edinimini önlemek için öncelikle Osmanlı vatandaşlarından mülk satın almak isteyenlerin mahallî meclislere başvurmasını zorunlu hâle getirmekteydi. Bölge kayıtlarında yapılacak soruşturma sonucu gerek kendisinin gerek ailesinin gerçekten Osmanlı Devleti vatandaşı olduğunu gösterir bir belge (ilmühaber) alınması zorunlu kılınmaktaydı. Bu belge, ilgili tapu memurları tarafından görüldükten sonra hüccet ve tapu senetlerinin verilmesi ve bu usulün bundan sonra düzenli olarak uygulanması, padişah fermanı gereği idi. Padişah fermanının uygulanmasına özen gösterilmesi için ayrıca Sadrazamlık tarafından özel olarak bir emirname yayınlanmıştı. Bu emirnameyi alan vilayet valileri gereği için bölgelerindeki kaymakamlıklara durumu tebliğ etmişler ve sadaret makamına da durumu iletmişlerdi²⁹⁰.

Çeşitli zamanlarda yayınlanan irade ve fermanlarla arazi ve emlak satın almaları yasaklanmasına rağmen türlü şekillerde arazi ve emlak satın alan müste'menlerin elde ettikleri malların tekrar devlet namına alınması yoluna gidilmiştir. Mesela Aydın'ın Canikli köyündeki bir çiftlik, bir ecnebiye satılmıştı. Durumun İstanbul'a intikal etmesi üzerine gerekli soruşturmanın yapılması ve

²⁸⁹ BOA, A.AMD, Dosya no: 31, Gömlek no: 94, Tarih: 13 Zi'l-hicce 1267/9 Ekim 1851.

²⁹⁰ BOA, A.MKT.UM. (*Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet Evrakı*), Dosya no: 27, Gömlek no: 76, Tarih: 17 Şevvâl 1266/26 Ağustos 1850.

çiftliğin bu ecnebiden derhal alınması için Sadrazamlık tezkiresi yayınlanmıştı²⁹¹. Devlet, kendi vatandaşlarına koyduğu ecnebilere mülk satışı yasağını kendisi için de uygulamaktaydı. Nitekim 1858 yılında Rumeli'deki Tırhala sancağında bulunan devlet çiftliklerinin (Çiftlikât-ı hümâyûn) 10 seneliğine iltizama verilmesi sırasında kefillerin de ecnebi olmamasına özen gösterilmesini istemekteydi²⁹². Yine Yozgadlı Dominos isimli bir Gayrimüslim madencinin bir Rus tacir ile borç mukabili dükkân ve han satışı iptal edilmişti²⁹³. Aynı şekilde Rusya tebaasından Mavridi'nin Tatarpazarlı İsmail'deki alacağına karşılık rehin tuttuğu emlak, İsmail'in ölümü üzerine Hazine tarafından satın alınacak ve hazine adına bir Osmanlı vatandaşına satılacaktı. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de verilen bu karar, rehin yoluyla da olsa bir Osmanlı mülkünün bir ecnebi elinde kalmasına izin verilemeyeceğini bildirmekteydi²⁹⁴.

Osmanlı Devleti'nin müste'menlerin taşınmaz mülk edinimine karşılık mücadelesi özellikle 18. yüzyılın sonlarından itibaren artmıştır. Ancak çeşitli zamanlardaki ferman ve iradelere rağmen müste'menlerin taşınmaz mülk edinimi devam etmiştir. Bu durum 7 Safer 1284 (13 Haziran 1867) tarihli Ecâ nibin Hakk-ı İstimlâk Nizâm nâmesi'ne kadar sürmüştür. Bu nizamname neticesinde, taraf olan ve alınan kararları kabul ve imza eden devletler ile Osmanlı Devleti vatandaşları

²⁹¹ BOA, A.MKT, Dosya no: 214, Gömlek no: 71, Tarih: 29 Şa'bân 1265/20 Temmuz 1849.

²⁹² BOA, A.AMD. (*Sadaret Amedi Kalemi*), Dosya no: 82, Gömlek no: 29, Tarih: 16 Receb 1274/2 Mart 1858.

²⁹³ BOA, A.MKT. Dosya no: 16, Gömlek no: 58, Tarih: 1 Ramazan 1260/14 Eylül 1844.

²⁹⁴ BOA, A.MKT.MVL. Dosya no: 16, Gömlek no: 65, Tarih: 10 Şa'bân 1265 /1 Temmuz 1849.

arasında karşılıklı olarak arazi ve emlak satışı serbest bırakılmıştır. Nizamnamenin birinci maddesinde yabancı devletler vatandaşlarının Osmanlı Devleti'nin Hicaz toprakları dışındaki bütün topraklarında şehir ve kasabaların içinden veya dışından Osmanlı Devleti vatandaşı gibi mülk edinme haklarından yararlanacakları bildirilmekteydi. Ancak eskiden Osmanlı vatandaşı oldukları hâlde Osmanlı Devleti vatandaşlığından çıkarak başka bir devletin vatandaşlığına geçen kimseler, bu haktan yararlanamayacaklardı. Bu kimseler hakkında kanunun özel hükümleri uygulanacaktı. Nizamnamenin ikinci maddesinde ise mülk edinme hakkına sahip olan kimselerin tapu işlemleri sırasında Osmanlı vatandaşlarının ödemesi gereken bütün vergi ve harçları aynı şekilde ödemek zorunda oldukları açıklanmaktaydı. Emlak ve arazi alımı ile ilgili ortaya çıkacak hukukî anlaşmazlıkların çözümünde ise Osmanlı mahkemelerinin tek yetkili olduğu özel olarak belirtilmekteydi²⁹⁵.

7 Safer 1284 (13 Haziran 1867) tarihli kanunun birinci maddesinde belirtilen Osmanlı vatandaşı oldukları halde Osmanlı Devleti vatandaşlığından çıkarak başka bir devletin vatandaşlığına geçen kimselerin taşınmaz edinemeyeceklerine dair hükme, 25 Rebî'i'l-ahir sene 1300 / 5 Mart 1883 tarihli "Ecanibin Hakk-ı İstimlak Kanunu'nun 1. Maddesinde İstisna Olunan Eşhasın Emlak ve Arazisine Mahsus Kanun" ile düzenleme getirilmiştir. İlgili düzenlemede, Osmanlı vatandaşı olarak doğduğu ve kanunun yürürlüğe girdiği tarihten evvel yabancı devlet tabiyetine geçenler ve kanunun yürürlük tarihinden itibaren usulünce tabiyet değiştirenlerin, tabiyetine geçtikleri devletin söz konusu istimlak kanununa imza atması koşulu ile Osmanlı Devleti sınırları içinde taşınmaz edinmelerine müsaade edilmiştir. Ancak

²⁹⁵ "Teba'a-i Ecnebiyenin Emlak İstimlakine Dâ'ir Nizâmname", *Düstur*, 1. Tertib, 1. Cild, s. 230- 236.

izin almadan Osmanlı tabiiyetini terk eden şahısların Osmanlı sınırları içerisinde taşınmaz sahibi olmaları yasaklandığı gibi, ellerindeki mirî ve vakıf arazinin mahlûl olarak devlete geri dönmesi, mülk arazinin ise Osmanlı vatandaşı olan mirasçıları arasında paylaşılması hükme bağlanmıştır²⁹⁶.

7 Safer 1284 (13 Haziran 1867) tarihli nizamname müste'menlere mülk satışını serbest bırakmasına rağmen Şûrâ-yı Devlet kararı gereği bazı kısıtlamalara da gidilmiştir. Bu şartların başında Müslümanların yaşadığı bir mahallede hiç kimse mülkünü bir Gayrimüslime satamayacaktı. Ayrıca satılacak yerin hemen yakınında cami, mescid gibi bir dinî yapı veya Müslüman mezarlığı olamayacağı gibi deniz ve kara kuvvetlerine ait askeri bir tesis de olmaması gerekmektedir²⁹⁷. Yine müste'menlere satılacak olan arazinin miktarı konusunda çok açık bir hüküm olmamakla birlikte 500 dönüme kadar olan arazinin satışında bir sakınca olup olmadığı yerel yönetimlerce araştırılacak ve bir sakınca görülmezse satış işlemi yasalar çerçevesinde gerçekleştirilecekti. 500 dönümden büyük arazi için Defter-i Hakanî Nezareti'nden izin alınması gerekli idi. Ayrıca bu şekilde yabancı ülke vatandaşları tarafından satın alınan geniş topraklara yabancı ülke vatandaşlarından göçmenlerin getirtilip yerleştirilmesi yasaklanmıştır²⁹⁸.

²⁹⁶ “Ecânibin Hakk-ı İstimlâk Kânûnun Birinci Maddesinde İstisna Olunan Eşhâsın Emlâk ve Arâzisine Mahsûs Kânûn”, *Düstur* 1. Tertib 3. Cild'in zeyli, s. 96. Aslında izin almaksızın Osmanlı tabiiyetini terk eden kişilerin ıskat edileceği konusunda 1869 “Tâbiyyet-i Osmaniye Kanunu” ile de düzenleme yapılmıştır. Bkz. “Tâbi'iyet-i Osmâniye Kânûnnâmesi”, *Düstur* 1. Tertib 1. Cild, s. 16-18.

²⁹⁷ BOA, *DH.MKT.* Dosya no: 3, Gömlek no: 81, Tarih: 2 Şa'bân 1311/8 Şubat 1894.

²⁹⁸ BOA, *DH.MKT.* Dosya no: 2609, Gömlek no: 37, Tarih: 3 Şa'bân 1323/3 Ekim 1905.

7 Safer 1284 (13 Haziran 1867) tarihli Ecânibin Hakk-ı İstimlâk Nizâm-nâmesi ile Osmanlı Devleti'nde müste'menlere gerçek kişi olarak gayrimenkul sahibi olma hakkı verilmiştir. Ancak yabancı tüzel kişiler aynı haktan yararlanamamıştır. Yine, 22 Rebî'u'l-evvel 1331 / 16 Şubat 1328 tarihli "Eşhâs-ı Hükmiyenin Emvali Gayrimenkuleye Tasarrufu Hakkındaki Kanun"²⁹⁹ ile Osmanlı Devleti tebeasına ait bütün tüzel kişilere taşınmaz edinme hakkı tanınmasına rağmen bu haktan müste'menlere ait tüzel kişiler yine yararlanamamıştır. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nde zaman zaman çıkarılan münferit irade ve fermanlarla müste'menlere ait tüzel kişilere gayrimenkul edinme hakkının verildiği görülmüştür. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde müste'menlere ait tüzel kişiliklere ait taşınmazların gerçek kişiler üzerine tescil edilmesi de, söz konusu kanunun sınırlılıklarını ortadan kaldırmıştır. Özellikle müste'menlere ait olan ve fermanlarla gerçek kişiler üzerine açılan okulların taşınmazları, yine gerçek kişiler üzerine kaydedilmiştir. Mesela Antep'te Amerikalı Protestan Cemaati'ne ait 1861-1862 tarihlerinde açılan ve "Merkezi Türkiye Koleji" ismiyle bilinen yatılı-gündüzlü vakitlerde, ortaokul-lise düzeylerinde ders veren erkek mektebi, 1876-1877 tarihlerinde açılan ve Amerikan Hastanesi civarında bulunan, yatılı-gündüzlü vakitlerde olmak üzere ortaokul düzeyinde ders veren kız mektebi, Alaybeyi Caddesi üzerinde 1879 tarihinde bir ilk derece kilise mektebi ve şehir civarında Mardin Tepesi'nde 1896 tarihinde açılan yetimhanenin padişah emri ile açıldığı ve "Emlak" olarak Amerikalı Meterkolir

²⁹⁹ "Eşhâs-ı Hükmiyenin Emvâl-i Gayr-ı Menkûleye Tasarruflarına Mahsûs Kânûn-ı Muvakkat", *Düstur* 2. Tertib 5. Cild, s. 114-115.

ismine kaydedildiği, devlet arazisi statüsünde olan arsasının ise Amerikalı Doktor Kumanyaber adına kayıtlı olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır³⁰⁰.

Müste'menlerin kapitülasyonlar dairesi içinde edindikleri hak ve imtiyazlar 17 Şevvâl 1332 / 8 Eylül 1914 tarihinde "İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin (Kapitülasyon) İlğası Hakkında İrâde-i Seniyye" ile tek taraflı olarak feshedilmiştir³⁰¹. Hemen akabinde 2 Ekim 1330 / 15 Ekim 1914 tarihli "Kavânîn-i Mevcûdeden Uhûd-ı Atıkaya Müstenit Ahkâmın Lağvı Hakkındaki Kânûn" ile de bütün kanun ve nizamlarda eski anlaşmalara dayanan ve yabancılara tanınan malî, idarî ve adlî imtiyazlar feshedilmiştir³⁰². Ancak yapılan bu düzenlemeler neticesinde ortaya çıkan hukukî boşluğu doldurmak için de 21 Rebî'ü'l-âhir / 8 Mart 1915 tarihli "Memâlik-i Osmaniyyede Bulunan Ecnebilerin Hukûk ve Vezâyifi Hakkında Kânûn-ı Muvakkat" yayınlanmıştır. Bu kanun ile yabancılara ait tüm taşınmaz davalarının, Osmanlı tebaası ile ilgili olmasa dahi Osmanlı mahkemelerinde görülmesi ve Osmanlı kanunları uygulanması öngörülmüştür³⁰³. Birinci Dünya Savaşı arefesinde yapılan bu hukukî düzenlemeler Lozan Antlaşması'na kadar devam etmiştir. Lozan Antlaşması'nın ekinde yer alan "İkamet ve Salahiyeti Adliye Hakkında

³⁰⁰ BOA, *İ.MMS. (İrade Mesail-i Mühimme)*, Doya No: 177, Gömlek no: 5, Tarih: 4 Rebî'ü'l-evvel sene 1332/31 Ocak 1914.

³⁰¹ "İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin (Kapitülasyon) İlğası Hakkında İrâde-i Seniyye", *Düstur* 2. Tertib 6. Cild, s. 1273.

³⁰² "Kavânîn-i Mevcûdeden Uhûd-ı Atıkaya Müstenit Ahkâmın Lağvı Hakkındaki Kânûn" metni için bkz. Cemil Bilsel, *Lozan*, C. II, Sosyal Yayınları, İstanbul 1998, s. 67-68.

³⁰³ "Memâlik-i Osmaniyyede Bulunan Ecnebilerin Hukûk ve Vezâyifi Hakkında Kânûn-ı Muvakkat", *Düstur* 2. Tertib 7. Cild, s. 458-459.

Mukavelename” ile müste’menlerin (yabancıların) Türkiye’de taşınmaz edinimi konusu düzenlenmiştir. Mukavelenamenin konuyla ilgili üçüncü maddesinde, yabancılara Türkiye’de taşınır mallar gibi taşınmaz mal edinme ve bunlar üzerinde, mülkiyet ya da tasarruf hakkını başkalarına devretme, mübadele, bağışlama, vasiyet gibi bütün haklar tanınmıştır³⁰⁴.

Osmanlı Devleti’nde müste’menlerin mülk ediniminin yasal bir zemine oturmasının akabinde artık daha rahat bir şekilde taşınmaz edinimi başlamıştır. Artık evlenme, tabiyet değişikliği, başkası üzerine mülk edinme vs. yollar yerine doğrudan taşınmaz mülk ediniminin yolu açılmıştır. Bu sayede müzayedeler, demiryolu imtiyazları, maden işletmeciliği, şirket ortaklığı, okul ve kilise inşası gibi çok çeşitli sahalarda taşınmaz mülkü edinimi sağlanmıştır.

Netice itibariyle Osmanlı Devleti’nin daha ilk zamanlarından itibaren müste’menlere taşınmaz mülk edinimi noktasında tanıdığı hakların 7 Safer 1284 (13 Haziran 1867) tarihli Ecânibin Hakk-ı İstimlâk Nizâmnâmesi ile bir kırılma noktası teşkil ettiği aşikârdır. Yukarıda işaret edilen yasal olmayan edinimlerin zaman içerisinde yasal bir zemine oturması ile Osmanlı Devleti’nde özellikle arazi edinimi noktasında adeta bir talan süreci başlayacaktır.

³⁰⁴ “Lozan Antlaşmasına Ek İkâmet ve Salahiyet-i Adliye Hakkında Sözleşme”, *Düstur*, 3. Tertip. 5. C, s.163-179.

3. BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN VAKIF EDİNİM HAKLARI

3.1. Zimmîlerin Vakıf Kurma Hak ve Hürriyeti

Osmanlı Devleti'nde zimmîlerin vakıf edinim hak ve hürriyetleri her daim merak edilmiş ve bir o kadar da tartışılmalıdır. Vakıf haklarının ve imtiyazlarının günümüze kadar intikal eden boyutlarının da olması bu konuya olan ilgiyi canlı tutmuştur. Ancak daha ilginç eskiden tesis edilmiş olan ve günümüze kadar intikal eden bazı vakıfların mal varlıkları hakkında verilen hukukî ve idarî kararların, müphem olan bu konuya dair birtakım yanlışlıklara mahal vermesidir. Özellikle Osmanlı döneminde zimmî statüde olan ve bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşı konumundaki azınlıkların, eskiden tüzel kişilik olarak kurdukları vakıfların hukukî statüleri, mal varlıkları ve istatistikî sayıları doğru düzgün bilinmediği için sonucu tamir edilemeyecek yanlışlıklara yol açmaya açık durumdadır.

Osmanlı zamanında; kendisinden önce kurulmuş olup o güne intikal eden ve yine kendisi zamanında zimmîlerin kurmuş olduğu vakıfların hukukî temelleri tespit edilip, gerek teorik gerekse de pratik boyutları incelenecek, ardından da günümüze intikal etmelerinden evvel statülerinin ne vaziyet aldığı irdelenecektir. Bu noktada zaman ve mekân eksenli olarak değişimlerin ve farklılıkların mevcudiyeti yine zaman ve mekânın kendi şartları içerisinde sorgulanacaktır. Ancak burada hemen belirtelim ki yüzyıllar içerisinde farklılıkların ve değişimlerin olması gerçeği her daim gözetilmelidir. Aksi takdirde bugün hâlâ geçerliliğini koruyan hak ve hukukun teminini sağlayacağız düşüncesi içinde yapılacak yanlışlıklar yeni bir hak ve hukuk ihlâli anlamına gelecektir.

Zimmîlerin kurmuş olduğu vakıfları iki açıdan değerlendirmek gerekmektedir. Birincisi Osmanlı Devleti'nden önce kurulup Osmanlı dönemine intikal eden vakıf tüzel kişilikleri ve ikincisi de Osmanlı döneminde kurulan vakıflardır. Bu her iki grupta yer alan vakıfların kimisi günümüze kadar intikal etmiştir. Ancak bazıları aynen kimi Müslüman vakıflarında olduğu gibi tarihî süreç içerisinde kaybolmuştur.

Osmanlı Devleti'nin yayıldığı sahalarda umumiyetle Bizans İmparatorluğu bakiyesi topraklar olduğu düşünüldüğünde; zimmîlerin kurmuş olduğu vakıfların birçoğunun esasen Bizans döneminde kurulup Osmanlı'ya intikal eden ve Osmanlı tarafından da tüzel kişiliği kabul edilen vakıflar olduğu ve yine bu vakıfların çoğunluğunun da kilise-manastır adına kurulmuş vakıflar olduğu gözlemlenmektedir. Bizans İmparatorluğu'nda, daha imparatorluğun kurucusu Kostantinos zamanında kilise ile devletin her iki tarafa büyük kazanç sağlaması ile neticelenen ittifakı, zaman içerisinde kiliselerin ve manastırların –her ne kadar vergi ile mükellef idilerse de çoğunlukla imtiyazlar ve muafiyetlerle tahsil edilememiştir- geniş arazilere sahip olmasına yol açmıştır. Bu durum, toprak gelirleri üzerine idame edilen ve güçlü bir askerî yapıyı yine bu topraklardan elde edilen gelir ile temin eden imparatorluğu yer yer zor durumda bırakmıştır. Bunun üzerine imparator Nikhephoros Phokas (963-969), 964 yılında çıkardığı hususî bir kanun ile kilise ve manastırlar ile ruhani liderlerinin arazi edinimini ve gereksiz olarak inşa edilen yeni kilise ve manastırların kurulmasını yasaklamıştır. Ancak Phokas bir suikaste kurban gitmiş ve yerine imparator olan İonnes Çimiskes (969-976), söz konusu kanunu iptal etmiştir³⁰⁵.

³⁰⁵ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 44, 267-272. Kilise ve manastırların arazi mülkiyeti her tabakadan dine düşkün olan kişilerce yapılan bağışlarla her geçen gün büyümüştür. Ostrogorsky, *a.g.e.*

Bizans İmparatorluğu'nun yüzyıllar süren hâkimiyeti boyunca kilise ve manastırların, sahip oldukları araziler üzerindeki tahakkümleri, imparatorların kudreti ve politikasına göre zaman zaman zaafa uğrasa da her daim varlığını sürdürmüştür. İmparatorluk çürüyüp giderken İstanbul patrikliği Ortodoks dünyanın merkezi olarak kalmakta ve gerek devletin kaybettiği Anadolu ve Balkan ülkelerinde ve gerekse Kafkasya bölgesinde, Rusya ve Lutianya'da kendisine bağlı metropolitlik ve başpiskoposluklara sahip olmaktaydı. Netice itibariyle kilise, Bizans İmparatorluğu'nda daimî bir unsur olarak kalmıştır³⁰⁶.

Bizans İmparatorluğu'nun Ortadoğu'daki toprakları, İslâm fütuhâtı ile İslâm devletlerinin eline geçmiştir. Ancak kahir ekseriyeti, 1071 Malazgirt Savaşı'nın akabinde kademe kademe önce Selçuklu Devleti'nin, ardında da Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir. Bu durum 1453'te İstanbul'un fethine kadar devam etmiştir. İslâm ve Türk hâkimiyetine giren bölgelerdeki kilise ve manastırlar tüzel kişilik olarak mevcudiyetlerini korumuşlarsa da, sahip oldukları araziler üzerindeki hukukî durumları değişmiştir. Bilhassa harp ile ele geçirilen ve *Harbî Arazi* statüsündeki

s. 128-129. Tüzel kişiliklerin arazi ve taşınmaz mal ediniminin önüne geçilmesi ya da kamulaştırma şeklindeki benzer bir uygulamayı Osmanlı Devleti'nde Fatih Sultan Mehmed'in devlet yararına bazı vakıfları müsadere etmesinde görmek mümkündür. Fatih Sultan Mehmed'in müsadere ettiği vakıflar da sonraki hükümdarlar zamanında tekrar arazi ve mal varlıklarına kavuşmuştur. Gerek Bizans İmparatorluğu'nda gerekse Osmanlı Devleti'nde devletin idari ve askeri yapısını zor durumda bırakan tüzel kişiliklerle mücadele etme gereksinimini tarihin tekerrürü ve ortak ihtiyaçların ortak sonuçlar doğurması şeklinde değerlendirmek mümkündür.

³⁰⁶ Ostrogorsky, *a.g.e*, s. 449.

topraklarda artık arazilerin kuru mülkiyeti devletin olmuş, ancak tasarruf hakları yine eski sahiplerinin ellerinde kalmıştır³⁰⁷. Daha önceden arazi işleyenler arazilerini, vakfi olanlar vakıflarını işletmeye, bağış toplayanlar da bağışlarını toplamaya devam etmişlerdir³⁰⁸.

Bizans İmparatorluğu'nun adım adım İslâm ve Türk devletlerinin hâkimiyetine geçmesi ile kilise ve manastırların eskiden mevcut olan uygulama ve imtiyazlarını -arazinin rakabesinin devlete ait olması şartıyla- büyük ölçüde devam ettirdiklerini belirtmiştik. Bu kapsamda, manastır ve kiliselerin, hâkimiyeti altına girdikleri her İslâm devletinde daha önce sahip oldukları hak ve imtiyazlarını aynen koruduklarını ve bu bağlamda bir sürekliliğin olduğunu gözlemlemek mümkündür. Örneğin daha İslâm Devleti'nin ilk yıllarında, Hz. Muhammed tarafından Kudüs Rum Patrikhanesi'ne verilen birtakım hak ve imtiyazlar³⁰⁹, Hz. Ömer³¹⁰, Selahaddin

³⁰⁷ Osmanlı Devleti'nin fetih ile ulaştığı noktalarda yapılan arazi tahrirlerinde bu durum açıkça belirtilmiştir: "... ve cezîre-i mezbûrede bulunan manastır rahiblerinin yedlerinde bulunan arazileri harâc-ı mukâta'aya tahrîr ve defterleri maktû' kayd olunub lâkin kâr u kisbe kâdir ve sâhib emlâk ve arâzi zabt ider râhibler varsa şer'ân alınmak icâb ider ru'us-ı cizyeleri dahi arâzileri ile ma'ân maktû' olunmak lâzım gelüb ve ânların kâr u kisb ider rahib tâifesi olub bu tarîk ile her manastırın harâc ve arâzi ve ru'us-ı cizyesi yed-i vâhiddin maktû'an edâ olunmak kendülere enfa' olmağla...". Ayrıntılı bilgi için bkz. TKG.KK. (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi), *TTd. (Tapu Tahrir Defterleri)*, Midilli Mufassal Tahrir Defteri, nr. 2, 1 Muharrem 1121/13 Mart 1709, vr. 7b.

³⁰⁸ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi II*, Nakışlar Yayınevi, 5. Baskı, Ankara 2000, s. 488-495.

³⁰⁹ Hz. Resûl-i Ekrem tarafından sadaka ve ihsan olunan mübarek pençesiyle imzalı hattan kasıt, Hz. Muhammed'in İslâm Ülkeleri'nde gayrimüslimlere ne şekilde muamele

Eyyubî³¹¹ ve Osmanlı Devleti zamanında da Fatih Sultan Mehmed tarafından³¹² aynen verilmiştir. Şehirdeki Hristiyanların canlarına dokunulmayacağı ve cizye vermek koşuluyla himaye edilecekleri, ibadetlerinde serbest olacakları, kilise ve ibadethanelerinin korunacağı, patrikhaneye bağlı patriklerin cizye ve benzeri vergilerden muaf tutulacağı yönündeki hak ve imtiyazların³¹³ Fatih Sultan Mehmed'den sonra Kudus'ü Osmanlılar adına fetheden Yavuz Sultan Selim, Kanunî Sultan Süleyman ve diğer padişahlar tarafından da uzunca müddet tekrarlandığı,

edileceğine dair malumat veren belgedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bu belgeye istinad edilen birkaç Arapça yazılmış hatt-ı hümayûn bulunmaktadır. Bkz. BOA, *HAT.*, Dosya no: 1516, Gömlek no: 47, Tarih: 19 Cemâziye'l-evvel 1226/21 Haziran 1811.

³¹⁰ BOA, *A.DVN.KLS.d. (Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Gayrimüslimler Kalemî Kilise Defterleri)*, Defter no: 10, s. 5'de Hz. Ömer'e ait olduğu belirtilen ahdin Arapçası mevcuttur. Ancak, Rum ve Latinler arasındaki münakaşaya dair 1690 tarihli bir hükümde Rumların elindeki Hz. Ömer'e nispet eyledikleri ahdin aslı ve sıhhati olmadığı belirtilmektedir. Bkz. BOA, *A. DVNS.DVE.d.*, Defter no: 27/2, Hüküm No:46, s. 22.

³¹¹ "...Hz. Ömer Radiye Allâhu te'âla anhu hazretlerinden olan ahidnâme-i hümayûn ve merhûm melik Salahaddin zamanından beru verilen evâmir-i şerîfeleri mucebince...". Bkz. BOA, *D.PSK.d. (Bab-ı Defteri Kâmil Kepeci Tasnifi Piskoposluk Kalemî Defterleri)*, no: 2539, s. 2; Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 2606, Tarih: 22 Cemâziye'l-âhir 1171/3 Mart 1758.

³¹² BOA, *A.DVNS. KLS. d.*, Defter no: 10, s. 6

³¹³ BOA, *A.DVNS. KLS. d.*, Defter no: 8, s. 7; BOA, *A.DVNS. KLS. d.*, Defter no: 9, s. 5; BOA, *A.DVNS. KLS. d.*, Defter no:10, s. 5; BOA, *HAT.* Dosya no: 1516, Gömlek no: 47, Tarih: 19 Cemâziye'l-evvel 1226/21 Haziran 1811.

tanınan hak ve imtiyazların silsile şeklinde birbirini aynen takip ettiği görülmektedir³¹⁴.

Osmanlı Devleti'nde zimmîlere ait olan vakıflar, umumiyetle yukarıda belirttiğimiz şekilde Osmanlı öncesinde kurulmuş olup Osmanlı dönemine intikal eden türdendir. Zimmîlerin vakıf örgütlenmeleri özellikle kilise, manastır ve havra gibi ibadethaneler üzerinde yoğunlaştığı için bu sonuca varabiliriz. Zira aşağıda da göreceğimiz üzere zimmîlerin Osmanlı Devleti zamanında şahıslar adına vakıf

³¹⁴ Söz konusu müteselsil olarak verilen hak ve imtiyazların kapsamlı analizi için bkz. İhsan Satış – Muhammed Ceyhan, “Kudüs Rum Patrikhanesi”, *Belleten*, C. LXXIX, S. 285, Ankara 2015, s. 675-712. ve yine bkz. İhsan Satış – Muhammed Ceyhan, “Kudüs'teki Rum Cemaatine Ait Bir Defter: 10 Numaralı (Kamame) Kilise Defteri (13 Belge İle Birlikte)”, *Belgeler*, C. XXXII, S. 37, Ankara 2012, s. 21-56. Burada dikkat çeken husus, Kudüs'ün daha İslâm hâkimiyetine girmeden önce Hz. Muhammed zamanında, Osmanlı hâkimiyetine girmeden önce de Fatih Sultan Mehmed tarafından Kudüs Rum patrikhanesi özelinde Hristiyanlara bazı hakların ve imtiyazların tanınmasıdır. Bunun temel sebebi söz konusu patrikhanenin yetki ve hâkimiyet sahasının Kudüs ile sınırlı olmaması çok farklı ve uzak coğrafyalarda da kendine bağlı kilise, manastır ve arazilerin olması ile ilgilidir. Bu sebeple etkileri altındaki bazı yerlerin söz konusu devletlerin hâkimiyetine girmesi onların daha önceden ahid ya da ferman almalarını gerekli kılmıştır. Mesela; Heybeli Ada'daki Ayayorki Manastırı'nın Kudüs Rum Patrikhanesi'ne bağlıdır. BOA, *İ.DH.(Dahiliye Nezareti İradeleri)*, Dosya no: 1189, Gömlek no: 93063, Tarih: 21 Zil'1-hicce 1307/7 Ağustos 1890, s. 1. Yine İstanbul'daki 94 Rum Kilisesi'nden 84'ü İstanbul Rum Patrikhanesine, 3'ü Kudüs Rum Patrikhanesine ve biri Sina Başpiskoposluğuna bağlı olduğu bilinmektedir. M. Zafer Karaca, “İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri”, *Tarih ve Toplum*, XVIII/105, Eylül 1992, s. 27.

kurmaları ya da dinî müesseseler adına tüzel kişilik oluşturmaları -yasak olmamakla beraber- yaygın değildir. Nitekim aşağıda Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıt Arşivi'nde (VGMA) tespit ettiğimiz 29 Numaralı Hristiyan Evkâfi Defteri de yukarıdaki tespitimizi teyit etmektedir³¹⁵. Ayrıca bu konuda VGMA'da mevcut olup Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen sürede kurulmuş olan bütün vakıfların vakfiyelerini kapsayan 110 vakfiye defteri taranmış ve çok az miktarda zimmî vakfına ait vakfiye çıkmıştır. Toplamda 20.618 vakfiye işleminden sadece 48 tanesi zimmîlere aittir. Geriye kalan 20.570 vakfiye işleminin tamamı Müslüman vakıflarına aittir. Bu durumu yüzdelik değer ve oran olarak ifade edecek olursak: Zimmîlerin vakıf işlemleri %0.232, Müslümanların vakıf işlemleri %99.767 olur³¹⁶. Netice itibari ile Osmanlı döneminde kurulan zimmî vakıfların çoğu şahıslar adına kurulmuş olmakla birlikte bunların sayısı da çok değildir³¹⁷.

³¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tablo 1.

³¹⁶ VGMA, Defter no: 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581/1, 581/2, 582/1, 582/2, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608/1, 608/2, 609, 610, 611, 612, 613, 615, 616, 617, 618/1, 618/2, 619, 623, 624/1, 624/2, 625, 626/1, 626/2, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635/1, 635/2, 635/3, 636, 637, 638, 639, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 776, 987, 988, 989, 990, 991

³¹⁷ Söz konusu 110 defterde tespit edilen gayrimüslim vakıflarının hemen hemen tamamı 29 Numaralı Hristiyan Evkâfi Defteri'nde de toplu olarak verilmiştir. Bu sebeple aşağıda gerek kilise, manastır ve havralar adına kurulmuş olan gerekse de şahıslar adına kurulmuş olan vakıflar ayrıntılı olarak analiz edilirken 29 Numaralı Hristiyan Evkâfi Defteri'nin Tablo 1'de verdiğimiz transkripsiyonundan istifade edilmiştir.

Tablo 1 : VGMA 29 Numaralı Hristiyan Evkâfi Defteri

Sıra No	Vakfın Adı	Hayır Yeri ve Şartları	Tevliyetininin Kime Meşrût Olduğu	Vakfiyesinin Tarihi
1	Ermeni Katoliklerinden Viçin Holas	Pangaltı'nda Ermeni kilisesi hastanesine yaptığı kütüphane ve koyduğu kitaplar ve 1000 kuruş para neması bu kütüphane işlerine sarf edilecektir	Vâkıfdan sonra karısına sonra batından batına evlâd-ı ekberine sonra Ermeni milleti cemaat meclisi reisine meşrût	21 Receb 1299
2	Kürkçü Ovadis (Şamdancı Oğlu)	2000 kuruş vakfederek bununla akâr alınmasını ve kira bedelinin yarısını Karagümrük'teki Surp Ohan Osküpran Ermeni Kilisesi fakirlerinin ta'âmiyye ve mühimmâtına sarf edilmesini ve yarısının da akâr alınmak üzere mütevellî eliyle işletilmesini şart etmiştir	Mezkûr kilise mühimmâtına meşrût vakıflar mütevellîsine şart edilmiştir	17 Cemâziye'l-evvel 1266
3	Türk Katoliklerinden Abel Oğlu Andon	Bazı akâr ve nukûdunu vakfederek gelirini Kartal'da Meryem Ana Katolik Kilisesi fukarâsına şart etmiştir	Vâkıfdan sonra Ermeni Başpiskoposu'na meşrûttur	25 Receb 1274
4	Yunanlı Marya binti Zambanest	Bazı akârını vakfederek gelirlerinin Beyoğlu'nda Balık Pazarı'nda Surp Pertotson Kilisesi'ne bağlı Ermeni fakir çocuklarının ta'âmiye ve masraf-ı zarûriyelerine ve akâr tamirlerinden sonra kalan fazlanın evlâd-ı evlâdına verilmesini şart eylemiştir	Ermeni Patrikliği'ne meşrûttur	3 Ramazan 1325 (zeyli 7 Zi'l-hicce 1325)
5	Ermeni milletinden Beyoğlu'nda Sakız Ağacı Caddesi'nde Tüccar Tokatyan Dikran	Dükkan, menzil ve mağaza vakfederek gelirinden Beyoğlu'nda Balık Pazarı'nda Ermeni kilisesinin yağ ve mumuna ve bitişindeki mektebin fakir talebesine sarfına şart edilmiştir	İstanbul Patriği'ne meşrûttur	22 Şa'ban 1324
6	Beyoğlu'nda Ermeni milletinden Tahta Burunyan Akanan Efendi	Beyoğlu'nda Hüseyin Ağa Mahallesi'nde iki ev vakfederek gelirinden vergi ve tamir masrafı çıktıktan sonra kalanının Beyoğlu'nda Balık Pazarı'nda Ermeni kilisesi mektebi fakir talebelerinin masraf ve ihtiyaçlarına sarfını şart etmiştir	İstanbul Ermeni Patriği bulunan zata meşrûttur	21 Rebî'u'l-âhir 1326
7	Beyoğlu'nda Hüseyin Ağa Mahallesi'nde Yunanlı ve Ermeni milletinden Ağa Mıgırdıç Sana Saryan	Gelirini Sana Saryan adlı mektepte okuyan Ermeni fakir çocuklarının it'âm ve iksâlarına	İstanbul Ermeni Patriği bulunan zata meşrûttur	15 Safer 1328 ve 26

				Cemâziye'l-âhir 1319
8	Ermeni milletinden Horasancıyan Hacik Efendi ve kızı Aranohi	Beyoğlu'nda iki dükkân ve sâireyi müstemil menzil vakfederek Yedikule hâricinde Surp Perçik nâm Ermeni hastahanesine ve bunun sarfı müte'azzir olur ise Ermeni fakirlerine verilmesi meşrûttur	İstanbul Ermeni Patriği bulunan zata meşrûttur	21 Rebî'u'l-âhir 1326
9	Rum milletinden Sarraf Nikolaki veled-i Şahin	20 altun vakıf ve Balat'ta bir çeşme binâ ederek su getirmiştir. Paranın nemâsından çeşmenin tamirini ve su yolcuya senede 60 kuruş verilmesini şart etmiştir	Kanlı Kilise mütevellisi bulunan zata meşrûttur	1 Muharre 1331
10	Kudüs Patriği İstanbul vekili Kiyorg	Yalova'da bazı akârın Kudüs'te Mâr Yakub Kilisesi fukarâ, ruhbân, eytâm ve bî-keslerin ta'âm ve nafakalarına meşrût vakf olduğunu ikrâr etmiştir	Mezkûr manastır mütevellisine aittir	18 Muharrem 1322
11	Gedik Paşa'da Ermeni milletinden Takohi binti Artin	Nısıf masura suyunu Bostanî Ali Mahallesi'ndeki Surp ve Süryan Ermeni mektebinde yaptırdığı çeşmeye vakfetmiş mevkûfâtı yoktur	İstanbul Ermeni Patriği bulunan kimseye meşrûttur	25 Şevvâl 1325
12	Ermeni milletinden Tilyan Hacı Mardiros	10 aded Osmanlı altını vakfederek gelirinin zevcesi Takohi binti Artin'in Gedik Paşa'daki Ermeni mektebinde yaptırdığı çeşmeye vakfettiği nısıf masura suyun yollarının tamir ve termimine ve su yolcusuna senevî 40 kuruş ve fazlasınının Ermeni hastahanesi fakirlerine sarf edilmesini şart eylemiştir	İstanbul Ermeni Patriği bulunan kimseye meşrûttur	8 Rebî'u'l-evvel 1326
13	Beyoğlu'nda Ermeni tüccardan Karagözyan Hacı Kikor	Beyoğlu'nda Harubal otelini vakfederek gelirinin Yedikule Ermeni hastahanesi eytâmhanesindeki kimsesiz fakirlerin infâk ve iksâlarına sarfını şart etmiştir	İstanbul Ermeni Patriği bulunan kimseye meşrûttur	16 Şa'ban 1321
14	Üsküdar'da Karabet Kalfa	Kerpiçhane civârındaki 100 dönüm bağın kira bedelinin Beşiktaş'ta Sinan Paşa Mahallesi'ndeki Ermeni kilisesinin tamiri ve avarız ve kilise fakirleri için vakfetmiş ve bu arsada yaptığı çeşmenin tamirine şart etmiştir	Vâkıfdan sonra batından batna evlâdının ekberine sonra akrabasının ekberine sonra Ermeni patriği ve piskopos müdürlerinin re'yi ile tayin edilecek bir Ermeni ve mutemet kimseye meşrûttur	7 Safer 1233
15	Sultan Selim'de Kanlı Kilise fukarâsına meşrût Yani ve bazı arkadaşlarının müşterek vakfiyeleri	Bazı menzilleri vakfederek gelirlerinin mezkûr kilise fukarâsına sarfı meşrûttur	Abacı Kıryako'nun mütevellî olmasını ve hiyaneti halinde mezkûr kilise cemaatinin muhtarlarının mütevellî ve câbî olmasını şart etmişlerdir	25 Şa'ban 1170
16	Galata Hristiyanları'ndan Betros	Bazı akâr ve nukûdunu vakfederek gelirinden sokakta	Vâkıfdan sonra kardeşi oğluna sonra aslah-	Evâhir-i Safer

	oğlu Doka	dilenmeyen Hristiyan fakirlere ve biraderine ve kendi nesline biraderzadesine hemşiresine diğer biraderzadesine oğullarına keşişlere vâkıfın kabri kandilcisine Ergancvile Mahallesi'ndeki hastaların süknasına vakfettiği menzilin hizmetçisine suyuna ve buradaki ölüleri defneden papaza, oduna cenazeciye hastalar için mefruşat alınmasına meşruttur	ı ebnâdan tevliyeti sâlih kimse bulunmazsa nasaranın dinî umurlarında müracaat ettikleri ve Budurk tesmiye olunan zatın dilediği gibi mütevellî nasbetmesini şart kılmıştır	923
17	Terkos'a tabi Ayayorgi Karyesi'nde Barutçubaşı Ohanis veled-i Aragil	Bazı vakfettiği menzillerinin gelirini Ayayorgi Karyesi'ndeki Meryem Ana Kilisesi'ndeki Ermeni fakirlerinin ta'âmiyesine ve vâki' masraflarına şart edilmesini şart etmiştir	Vâkıfdan sonra batından batına evlâd-ı zükûrun ekberine sonra evlâd-ı inâsın batından batına ekberine sonra amcası evlâdlarının batından batına ekberine sonra Ermeni milleti patriğinin re'yi ile bir mutemed kimseye	15 Receb 1259
18	Sulu Manastır'da Ermeni Agob veled-i Asfador	1250 kuruş vakfederek gelirini Sulu Manastır Kilisesi diresolarının fakirlerinden 80 nefere sarfını şart etmiştir	Mezkûr 80 nefer zimmîden aslahının mütevellî olması şart edilmiştir	12 Rebî'u'l-evvel 1145 (zeyli 25 Cemâziye'l-âhir 1146)
19	Ermeni milletinden Selimiyeci Sürop veled-i Karabet	3.000 kuruş vakfederek gelirinin mütevellîsi bulunduğu Agop veled-i Asfador vakfiyesinde beyân olunan mezkûr kilise diresolarının fakirlerine verilmesi şarttır	Bazı şahısların mütevellî olmasını bunların inkırâzından sonra mezkûr diresolardan birinin mütevellî olmasını şart etmiştir	23 Şa'ban 1281
20	Üsküdar'da Keresteci Edirneli Agop veled-i Agyan	120.000 lira, arsa, menziller ve bostan ve bahçe vakfederek bazı mahallerde yaptığı çeşmelerin tamirine Langa ve Selâmiye'deki Ermeni mektebinde mevcut sıbyanın ta'âmiyelerine Kudüs'teki Mâr Yakop ve Ceğil kilise manastırları ve Van'daki üç ermeni kilisesi fakirlerine sarfi meşruttur.	Vâkıfdan sonra karısına sonra çocuklarının batından batına zükûr ve inâsının ekber ve erşedine sonra Selâmiye Kilisesi mütevellîlerine sonra Selâmiye Mahallesi'ndeki re'âyadan zengin doğru birisine şart etmiştir	19 Rebî'u'l-evvel 1211 ve 19 Zi'l-ka'de 1212
21	Tophane'de Sarraf Varteres	Bazı nükûd vakfederek Beyoğlu'nda Kamer Hatun Mahallesi'nde çeşme yaptırmış İstanbul'da Kızıltaş Mahallesi'nde arsa vakfetmiş ve Ağa Câmi'i kurbunda babası Agop'un mektebine mu'allim ve kalfa vazifesi tayin edilmiştir	Oğlunun kızı Takohi'ye sonra Takohi'nin evlâd-ı zükûrunun ekber ve akaline sonra inâsının ekber ve akaline ve daha bazı akrabasına bunların inkırâzından sonra mezkûr çeşmenin bulunduğu mahalle	13 Şevvâl 1216

			ahâlisinden muktedir bir zimmiye meşrûttur	
22	Çanakkale’de Yahudi milletinden Merkado Muse İlya Halyo	Yahudi Çarşısı’nda 21 kârgir dükkân vakfederek kira bedellerinden İlya, Halyo Havrası’nda revgan-ı zeytine iki müezzine iki ferraşına ve papazına havranın tamirine havra altındaki dershane ve mektebin mum ve kandiline ve İlya Mektebi’ne İstanbul ve İzmir Yahudi hastanedeki fakirlerin elbise parasına ölen fakir Yahudilerin mezarcılarına, fakir hastaların çorba, ilaç masraflarına vazifeler tahsis etmiştir	Kendinden sonra oğlu İshak’a sonra onun batnen ba’de batnin zükûr evlâdının ekber ve erşedine evlâdın inkirâzından sonra hâkim-i şer’i ma’rifeti ile Hahambaşı’nın ve on Yahudi’nin tensibi ile tayin olunacak zata meşrûttur	29 Rebî’u'l-âhir 1319
23	Ortaköy’de Sarraf Hoca Agop Can	Ortaköy’de dere içinde çeşme menzil bahçe bostan arsa ve 3000 esedî kuruş vakfederek bunların gelierlerinden çeşme su yolcusuna ve hâfiz-ı tasına ve Ortaköy’deki Ermeni mektebindeki İncil hocasına mütevellî kâtib ve câbîsine vazifeler tahsis etmiştir	Zükûr evlâdın ekberine sonra inâsının ekberine sonra kardeşi Kirkor’a sonra bunun evlâdına sonra mahalle ahalinsin ihtiyâr ettiği kimseye	15 Şa’ban 1223
24	Bursa’da Ermeni Protestan milletinden Kirkor Eznibağdi Saryan	B ursa’da dut bahçeleri arsa ve bir menzil vakfederek gelirinin Bursa’da tesis ettiği Protestan eytâmhanesindeki yetimlerin iâşe ve terbiyelerine sarfını şart etmiştir	Vâkıfdan sonra karısına sonra evlâd-ı zükûrunun ekberine sonra evlâd-ı inâsının ekberine sonra İstanbul’daki Ermeni Protestan Ruhanî Meclisi tarafından intihâb olunacak zata.	22 Şevvâl 1323
25	Edremit’te Zeytinli Karyesi’nde Sarioğlu zevcesi Rikne bint-i Nikola	Zeytinli Karyesi’ndeki zeytin bahçesi iki bakkal dükkânı ve bir kahvehâneyi müstemil ekmekçi fırının vakfederek gelirinin Yenikapı Mevlevîhanesi’ndeki dervişlerin ta’âmiyesiyle revgan-ı zeyt bahasına sarfedilerek fazlanın mütevellîye ait olmasını şart etmiştir.	Oğlu sonra bunun batnen ba’de batnin zükûr ve inâs evlâd ve ensâbına müsâvât üzere meşrûttur.	7 Safer 1301
26	Amasya’da Gümüşhacıköyü Kasabası’nda Baradoğlu nâm Meğdis Kiregos	Çay Mahallesi’nde yaptırdığı çeşme için vakfettiği üç dükkânın gelirinden çeşme ve su yolların tamirine.	Vâkıfdan sonra zükûr ve inâs evlâdını n ekber ve erşedine sonra belde keşişlerinin itimat etikleri bir zata.	15 Rebî’u'l-âhir 1277
27	Ayazmend Kazası’nda Sağıroğlu Hacı Atnaş ve İsmail oğlu İsmail	Çeşnigir toprağında üç yüz dönümlük tuzla arsası üzerindeki dört bab oda ve bazı âlâtı vakfederek gelirinin kasabadaki on beş çeşmenin masrafına şart etmişlerdir.	Vâkıflardan sonra müştereken evlâdlarının ekber ve erşedine meşrûttur.	25 Şevvâl 1224
28	Kuzguncuk’da Minas ve iki	Vâkıflar Yahudi maşadlığı karşısındaki arazide kuyu		

	arkadaşı	kazarak bir buçuk masura suyun yarımşardan bir masurasının Ohanis ve Mıgırdıç'ın icâdiyedeki evlerine yarım masurasının da Minas'ın yaptığı çeşmeye aktarılması hakkında ferman sâdir olmuş ve 1274'de ilmuhaberleri verilerek çeşmenin vakfiyetine ve müstegallâtına dair vakfiye tanzim edilememiştir.		
29	Kayserili Tütüncü Mihal veled-i Dimitri	Vakfettiği 7.500 kuruş gelirden Tatavla'daki Aya Dimitri Kilisesi fukarasına mekûlât, meşrûbât ve ilbâs ve sair levâzım-ı zarîriyelerine sarf ve fazla ile akâr alınarak kiraya verilmesi ve gelirin vakfa zam edilmesi meşrûttur.	Vâkıfdan sonra millet-i merkûme patriği ve müdürlerin re'yi ile millet-i merkûmeden tayin edilecek zata meşrûttur.	9 Muharrem 1255

3.1.1. Kilise, Manastır ve Havra Adına Kurulan Vakıflar

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Osmanlı Devleti'nde kilise, manastır ve havralar adına var olan vakıfların çoğu Osmanlı Devleti'nden önce kurulup Osmanlı Devleti'ne intikal etmiştir. Osmanlı döneminde söz konusu dinî yapılar adına kurulmuş herhangi bir vakıf tespit edilememiştir. Ancak bu dinî yapılar için şahıslar adına yapılan vakıflar mevcuttur ki bu vakfetme işlemlerine ve bunların hukukî temellerine, aşağıda şahısların kilise, manastır ve havralara yaptığı vakıflar başlığı altında değinilecektir³¹⁸.

Osmanlı öncesi kilise, manastır ve havralar adına kurulmuş olan vakıflar söz konusu olduğunda, bütün dinî müesseselerin vakıf organizasyonu içinde yer aldığı ve örgütlendiği mânâsı çıkarılmamalıdır. Zira yaptığımız araştırmalarda sadece bazı kilise, manastır ve havraların vakıf kurdukları ve işlettikleri görülmektedir. Diğer taraftan kilise, manastır ve havraların bir tüzel kişiliğinin olduğu, dinî müessese olmanın ötesinde, ait olduğu millet ve cemaatin sosyal işlerini de gören bir yapı arzettiği de yaptığımız çalışmalarda ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda aslında bütün gayrimüslim dinî yapılarının bir tüzel kişiliği olabilir, ancak hepsinin vakfi olmayabilir. Özellikle günümüzde kilise, manastır ve havra tabirleri anıldığında, onların hepsinin de vakfi mevcutmuş gibi bir algı vardır ki bu yanlıştır. Bu konuda Mora Sancağı'na ait mufassal tahrir defterleri üzerinde yaptığımız çalışma neticesinde; Anabolu, Gördes, Trapoliçe, Kalavrita, Hulumiç, Balyabadra, Arkadya kazaları ile Ayapetri Nahiyesi'nde mevcut olan toplamda 249 kilisenin hiçbirisi, vakıf

³¹⁸ Bkz. 3.1.2.4. *Şahısların Kilise, Manastır ve Havralara Yaptıkları Vakıflar* başlıklı yazı.

olarak örgütlenmemiştir. Yine bu kiliselerden sadece 29'unun bağ, bahçe, tarla, dükkân gibi taşınmazları mevcuttur. Geriye kalan 220 kilise sadece binadan ibarettir. Aynı şekilde bahsi geçen kazalarda toplamda 228 manastır vardır ve bu manastırların da hiçbiri vakıf olarak örgütlenmemiştir. Ancak manastırların hemen hemen tamamı tarla, bağ, bahçe, değirmen, dükkân, ev, zeytinlik gibi taşınmazlara sahiptir. Söz konusu 228 manastırdan sadece 11 tanesi manastır binasından ibarettir³¹⁹. Oysa Selânik'te bulunan 85 kiliseden Kirvasilo Kilisesi ve Aya Nastasya Kilisesi vakıf statüsündedir. Diğer 83 kilise ise tüzel kişilik içinde sadece kilise binası, bahçe, evler gibi taşınmazlara sahiptir. Yine Selânik'teki manastırlardan bazıları vakıf örgütlenmesi içindedir. Meselâ Selânik kazasına tabi Aynaroz Adası içindeki bütün manastır ve kiliseler vakıf statüsündedir, ancak bu durum Selânik'teki bütün manastırlar için geçerli değildir³²⁰.

Netice itibariyle kilise, manastır ve havralar adına kurulmuş olan vakıfları, genellikle Osmanlı Devleti öncesinde vakıf olarak örgütlenmiş ve Osmanlı Devleti

³¹⁹ *TKG.KK.TTd.* nr. 24, Mora Mufassal Tahrir Defteri I. Cilt (H. 1 Muharrem 1128/27 Aralık 1715) ve *TKG.KK.TTd.* Mora Mufassal Tahrir Defteri Cilt II, nr. 15, 1 Muharrem 1128/27 Aralık 1715.

³²⁰ *TKG.KK.TTd.* nr: 553, Selânik Evkâf Defteri, 13 Şa'bân 976/31 Ocak 1569, vr. 97a-107b. Aynaroz Adası'ndaki önde gelen manastırlar şunlardır: Lavros Manastırı, Karakalu Manastırı, Filotheu Manastırı, Kutlumusiu Manastırı, Stavronikita Manastırı, Pantokratoros Manastırı, Vatopedia Manastırı, Sagman Manastırı, Heliandrio Manastırı, Zografu Manastırı, Kıstmonit Manastırı, Duhyar Manastırı, Ksenofodos Manastırı, Rusiko Manastırı, Ksiropotamu Manastırı, Simonopetros Manastırı, Dionision Manastırı, Agiou Pavlu Manastırı. BOA. *A.DVN.* (*Sadaret Divan Kalemi Evrakı*), Dosya no: 9, Gömlek no: 31, Tarih: 29 Zi'l-hicce 1260/9 Ocak 1845.

zamanında da statüsü devam ettirilmiş olan vakıflar olarak düşünmek gerekmektedir. Tabii ki bu vakıflara Osmanlı Devleti zamanında bağışlama, vakfetme çerçevesinde ilaveler olmuştur. Bu konuyu aşağıda inceleyeceğiz. Diğer yandan vakıf örgütlenmesi olmasa da kilise, manastır ve havraların başta mabet binaları olmak üzere bazı taşınmazları tasarruf ettikleri ortaya çıkmaktadır.

3.1.1.1. Vakıfların Yönetimi

Kilise, manastır ve havralar adına kurulmuş olan vakıflar, söz konusu dinî yapı ve vakıf hangi cemaate ait ise, onun patrik veya metropolidi tarafından idare edilmektedir. Bütün patrik ve metropolit atama beratlarında bu durum açıkça belirtilmektedir³²¹. Bu beratlardan birinde vakıf yönetimine ilişkin şu ifadeler geçmektedir:

“...ve kadîmden kendü âyîn-i bâtlaları üzere kiliselerine müte‘allik bağ ve bahçe ve çiftlik ve değirmen ve tarla ve çayır ve büyût ve dekâkîn ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-ı müsmirelerine ve ayazma ve manastırlarına ve sâir bunun emsâli kiliseye vakf olan eşyâ ve davarlarına bundan evvel Kuds-i Şerîf patriği olanlar ne vechle zabt u tasarruf idegelmişler ise mesfûr rahib dahi ol minvâl üzere zabt u tasarruf eyleyüb kasr-ı yed iden mesfûr ve sâir ehl-i ‘örf tâifesi taraflarından ve taraf-ı âherden hiç ferd

³²¹ Patrik atamaları, yetkileri ve görevleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan Satış – Muhammed Ceyhan, The Ottoman Berats of the Greek Orthodox Patriarch of Jerusalem (1872-1931), *Journal of Holy Land and Palestine Studies*, 14 (2), s. 189-201.

vechen mine'l-vücûh ve sebebin mine'l-esbâb mâni' ve müzâhim olmayub dahl u ta'arruz kılmayalar."³²²

3.1.1.2. Vakıfların Mal Varlıkları

Kilise, manastır ve havralara ait vakıfların mal varlıkları genel itibariyle dinî yapıların kendi binalarının yanısıra dükkân, ev, bağ, bahçe, zeytinlik, çiftlik, tarla, yaylak, kışlak ve değirmenlerden oluşmaktadır. Ancak bu mal varlıklarının içinde mirî arazi statüsünde olan yerlerde sadece tasarruf hakları mevcuttur ve bu haklar silsilevî olarak ruhban sınıfına aktarılagelmiştir. Nitekim bu durum gerek kanunnamelerde³²³ ve fetvalarda³²⁴ gerekse de tahrir kayıtlarında ilgili vakıf ve tüzel kişiliğin sahip olduğu taşınmazın yanında belirtilmektedir³²⁵.

³²² BOA. A.DVNS.GMC.d. (Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Gayrimüslim Cemaatler Defterleri), Şurût-ı Milel-i Muhtelif Defteri, no: 1, Tarih: 29 Zi'l-hicce 1247/30 Mayıs 1832, s. 11-13.

³²³ TKG.KK.TTd. Midilli Mufassal Tahrir Defteri, nr. 2, 1 Muharrem 1121/13 Mart 1709, vr. 7b.

³²⁴ "Bir kâfir mezraayı bir kiliseye vakfeylese sipahi bunun vakfı caiz değildir diye ahara tapuya vermeye kadir midir? **el-Cevâb:** Kâdirdir. Düzenli, a.g.e., s. 196.

³²⁵ Mesela Selânik'te bulunan Avlanad Manastırı bir vakıf statüsünde örgütlenmiştir. Manastırın sahip olduğu yaylak, kışlak, çayır, tarla, bağ gibi taşınmazlar ile ilgili olarak şu not düşünülmüştür: "Manastır-ı mezbûrda sâkin olan ruhbânlar zirâ'at itdikleri tarlaları ve bağları ve çayırları ve kışlak ve yaylakları mürd olduklarında yine yerinde kalanlar tasarruf idüb 'öşrûn ve rüsûmların virdiklerinden sonra tarlalarına ve çayırlarına ve kışlak ve yaylaklarına ve gayriye kimesne dahl itmeye ve tapu taleb eylemeye deyü fermân olunmağın

Dinî müesseseler içinde bilhassa manastırların sahip oldukları taşınmazlar fazladır. Bunda manastırların Osmanlı Devleti öncesinde edindikleri haklar yatmaktadır. Özellikle Bizans İmparatorluğu döneminde edindikleri imtiyazlar ve mal varlıkları çoğunluktadır.

Vakıf statüsünü taşıyan manastırlardan olup kökleri Bizans İmparatorluğu'na kadar uzanan Selânik kazasına bağlı Aynaroz Adası'nda bulunan Lavros Manastırı, Karakalu Manastırı, Filotheu Manastırı, Kutlumusiu Manastırı, Stavronikita Manastırı, Pantokratoros Manastırı, Vatopedia Manastırı, Sagman Manastırı, Heliandrio Manastırı, Zografu Manastırı, Kıstmonit Manastırı, Duhyar Manastırı, Ksenofodos Manastırı, Rusiko Manastırı, Ksiropotamu Manastırı, Simonopetros Manastırı, Dionision Manastırı, Agiou Pavlu Manastırı'nın iç kısımlarında ve çevrelerinde bulunan mal varlıklarına dair istatistikî veriler ve tanıtımı kaynaklarda şu şekilde belirtilmektedir:

Aynaroz'da bulunan manastırların içindeki yapıların ve kiliselerin üzeri kurşunla kaplıdır. Önlerinde çeşme veya kuyu mevcuttur. Zeminleri mermer, direkleri mermer, şadırvanlarının üstü kurşun kaplamadır. Genellikle içindeki kiliseler üç kat, her katta da üçer kapı vardır. Manastırların içlerinde keşiş ve rahiplerin yemek yedikleri büyük yemek mahalleri vardır. Her bir manastır kapısının karşısında çeşmeler, demirci dükkânları ve seyis odaları vardır. Tersanelerinde kayıkhaneleri ve buralarda 8-10'ar kayıkları vardır. Her manastırın bağları, bahçeleri ve ağaçları vardır. Her manastırın 70-90'dan fazla katırları vardır. Aynaroz içi genellikle ormanlık sahadır ve yolları dardır. Bazı manastırlar 4 kat bazısı ise 3 kattır.

defter-i cedide kayd olundu." TKG.KK.TTd. *Selânik Evkâf Defteri*, nr: 553, 13. Şa'bân 976/31 Ocak 1569, vr. 99b.

Her bir manastırda birer çan saati bulunmaktadır. Birbirleri ile bu çan saatleri aracılığı ile anlaşmaktadırlar. Bütün manastırın içinde bulunan yapıların toplamı ise; katlarda mutfak ve tuvaletten başka oda sayısı 4439'dur. Üzeri kurşunla kaplı olan büyük ve küçük kilise sayısı 191'dir. Taş ve tuğladan yapılmış olan kulelerin sayısı 32'dir. Akar vaziyette olan çeşme sayısı 52'dir. Kuyu, pınar ve ayazma sayısı 17'dir. Değirmen sayısı 29'dur. Ekmek fırınlarının sayısı 38'dir. Bütün manastırın civarında bulunan yapıların toplamı ise şu şekildedir: Kulelerin sayısı 18'dir. Çeşmelerin sayısı tahminen 80'dir. Küçük nehir sayısı tahminen 15'dir. Hane ve konakların sayısı 1029'dur. Büyük ve küçük kilise sayısı 793'dür. Değirmen sayısı 16'dır. Yukarıda bahsedilen manastırlardan başka, dağlar içinde köylerin bitişiğinde 30'ar 35'er evi olan ve 10'ar 15'er odası olan 4 adet küçük manastır ve 2 adet büyük manastır daha vardır³²⁶. Yukarıda zikredilen manastırların çoğunun Eflak ve Boğdan'da ve sair yerlerde taşınmazları da vardır. Aynaroz Adası'nda ise; bağları, zeytin ağaçları ve bazısının kereste elde ettikleri dağları vardır. Aynaroz Adası genellikle tepelik ve bayırdır. Dağlık ve taşlık alandan ibaret bir arazisi vardır. Bu sebepten tarla ve çayırları azdır. İsimleri yazılı manastırların Aynaroz Adası'nda bina olarak kiliseleri, ormanlar içinde birkaç haneden oluşan köyleri vardır. Ev ve kilise tabir edilen yapıların sayısı 750 kadar vardır. Evlerin çevrelerinde bağlar, bahçeler ve zeytinlikleri mevcuttur. İçlerindeki 30 civarındaki keşiş bunlarla geçinirler. Manastırlara ait evlerde genellikle hizmetçiler, at bakıcıları ve tarımla uğraşanlar durur. Bunlarla birlikte kozmokus ve keşişlerin Aynaroz Adası'ndaki toplam insan sayısı 4500-5000 civarındadır. Aynaroz, Hristiyan halkın ziyaret mahalli olduğu için çeşitli yerlerden hatta Avrupa'dan insanlar gelmektedir. Adada, 60 dükkânın da

³²⁶ BOA. A.DVN.KLS.d. Defter no: 930, Tarih: 1 Receb 1237/24 Mart 1822, s. 4-9.

içinde bulunduğu Karisi/Kırısı denen mahalde devlet yöneticisi olan kaymakamın konutu vardır. Kaymakamın yanında 20 tane Müslüman zabıt vardır. Bunlar maaşlarını hazineden alırlar. Ayrıca kaymakamın 30 tane de Hristiyan zabiti vardır. Bunlar maaşlarını manastırlardan alırlar³²⁷.

Bizzat kaynaklardan aktardığımız bu bilgilerden anlaşılacağı üzere manastırların yerel güçleri ve etkileri de ortaya çıkmaktadır. Osmanlı Devleti öncesinde mevcut olan hak ve imtiyazlarını -her ne kadar mirî arazi devletin de olsa- aynen devam ettiren bu müesseselerin Osmanlı Devleti'nde olduğu kadar günümüzde de güçlerini devam ettirdikleri, Aynaroz manastırları örneğinden bilinmektedir. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin en güçlü zamanlarında dahi yerel güç kavramını sorgulamak gerekecektir.

3.1.1.3. Vakıfların Kredi-Finans Uygulamaları

Müslüman vakıfların para vakıfları şeklinde büyük bir organizasyon içinde olduklarını ve özellikle 16. yüzyılın ortalarından itibaren giderek Osmanlı vatandaşları arasında birer kredi-finans kurumu olarak çalışmışlardır. Bu durumu kilise, manastır ve havralar adına mevcut olan vakıflar için söylemek mümkün değildir. Zira gayrimüslimlerin kurduğu vakıfların genelinde böyle bir örgütlenme olmayıp birkaç örnek ile sınırlıdır. Kilise, manastır ve havralara ait vakıflar söz konusu olduğunda, kaynaklardan görüldüğü kadarıyla kredi-finans bağlamında bir yapılanma mevcut değildir. Daha ziyade dükkân, bağ, bahçe ve ev gibi taşınmazların kiraya verilmesi ile elde edilen gelirler, vakıf giderleri için ve cemaat fukarası için

³²⁷ BOA. A.DVN. Dosya no: 9, Gömlek no: 31, Tarih: 29 Zi'l-hicce 1260/9 Ocak 1845.

harcanmıştır. Mesela Kudüs Ermeni Patriği İstanbul vekili Kiyorg, Yalova'daki bazı akâarını Kudüs'te bulunan "Mâr Yakub Kilisesi" fakir, rahip, yetim ve kimsesizlerinin yeme-içme ve diğer giderlerine vakfetmiştir³²⁸.

Kilise, manastır ve havraların kredi-finans örgütlenmesinin olmadığına dair en canlı delil olarak, İstanbul Rum Cemaati Patriği Kalinkos veled-i Rafayil'in şahsî olarak Müslüman para vakfından aldığı borcu gösterebiliriz. Kalinkos Efendi, İstanbul'da Çeraği Hamza Mahallesi'nde bulunan Merhum Köse İbrahim Ağa ibn-i Ali Vakfı'ndan 3.000 guruş parayı bir sene müddetliğine 3.300 guruşa borç almıştır. Bu borç işlemine Kayseri, Edirne, Selânik, Bursa gibi yerlerin metropolitleri de kefil olmuştur³²⁹. Müslüman para vakfından kredi-finans çerçevesinde istifade eden bu patrik örneği göstermektedir ki kilise, manastır ve havraların para vakıfları şeklinde bir kredi-finans örgütlenmeleri yoktur. Buna benzer örnek çok olduğu halde zimmî dinî yapılarının para işletimine dair bir örneğe de rastlanılamamıştır.

3.1.1.4. Vakıf Taşınmazlarının Satış ve Kiralama Usulleri

Osmanlı vakıf hukukunda ve tatbikatında vâkıfın *irade beyanı* ve *vakfın lüzumuna* hükmedilmesi neticesinde kadı tarafından *vakfın tescili* yapılmaktadır. Bu tescilden sonra artık *vakfın bağlayıcılığı* başlamakta ve vâkıf da dâhil olmak üzere

³²⁸ Bkz. Tablo 1. Bu vakıf esasen kilise veya manastır adına kurulmuş bir vakıf değildir. Çok eski bir vakıf olan Mâr Yakup Kilisesi Vakfı'na sonradan yapılan bir vakıftır. Ama artık kilise vakfı çerçevesinde kiralanmış ve kira geliri değerlendirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. VGMA, Defter no: 593, s. 169.

³²⁹ Kuran, *a.g.e.*, C. 8, s. 283-286.

söz konusu vakıf işlemini bozamamakta ve vakıftan dönülememektedir. Böylece *vakfedilen malın dokunulmazlığı* başlamış olup vakfetme muamelesi kesinleşen vakıf mallar; satılamaz (satıldığında alım satım akdinin iptali ve malın istirdadı gerekir), bağışlanamaz, rehin olarak verilemez, iâre akdine konu olmaz, miras yoluyla intikâl edemez³³⁰.

Vakıf işlemi neticesinde bir vakıf bağlayıcılık kazandıktan sonra artık o vakfın mallarına dokunulmaz ve vakıf tüzel kişiliği içerisinde idaresi ve istifadesi söz konusudur. Ancak, bazı zorunlu hallerde ve şer‘î gerekçelerle bağlayıcılık konusunun esnetildiği ve vakfın şartlarında tebdîl ve tağyîr işleminin yapıldığı da malumdur. Bu bağlamda;

- a. Bir şahsın satın alarak vakfettiği bir malda başka bir şahsın şüf‘a hakkı bulunduğu ortaya çıkması
- b. Şer‘î gerekçelerle *istibdâl* muamelesinin icrası
- c. Vakıf malın tamamen yıkılması, tamirine imkân kalmaması ve benzeri şer‘î gerekçeler
- d. Vakfın bağlayıcı olmayan (gayr-i lazım) vakıflar statüsünde olması
- e. İcâreteyn ve mukâta‘alı vakıf uygulaması ile gedik gibi bazı aynî hakların olması

³³⁰ Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2. Baskı, 1996, s. 150-152. Ömer Hilmi Efendi, *İthaf-ül Ahlâf Fî Ahkâm-il Evkaf*, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1977, s. 33-37.

durumunda bir vakıf dokunulmazlığını kaybeder ve vakfın şartlarında değişim mümkün hale gelir³³¹.

Vakfedilen malda şüf'a hakkının ortaya çıkması halinde ve şefi'in talep ve davası neticesinde, vakıf feshedilip şüf'a hakkı sahibine devredilmektedir³³². Bu uygulama şer'i bir dayanak olmakla birlikte Osmanlı vakıf hukukunda çok rastlanılan bir durum değildir.

İstibdâl, Osmanlı uygulamasında belki de en çok rastlanan muameledir. İstibdâl; bir vakfın mülkle (menkul veya gayrimenkul) değiştirilmesi işlemidir³³³. İstibdâl muamelesinin icrası için ise bazı şartların mevcudiyeti ya da ortaya çıkması gerekmektedir. En başta vâkıf vakfiyesinde istibdâli şart koşmalıdır. İstibdâlin vakfiyede şart koşulduğu vakıflarda vakıf tüzel kişiliğini idare edenler vakıfları için *evlâ ve enfâ* olanı ile mülk değişimi yapabilir. Ancak bu konuda dikkat edilmesi gerekli olan husus, değişim yapılacak mülkün, vakıf malın değerinden düşük olmamasıdır. Şayet bir vakfiyede istibdâl şart koşulmamışsa ve vakıf akar gelir getirme vasfını kaybetmişse bu durumda –vâkıf vakfiyesinde istibdâli kesin olarak

³³¹ Akgündüz, *a.g.e.*, s. 170-171; Şayet bir vâkıf vakfiyenin şartlarında “ileride şartlarını kendisinin tebdil ve tağyir edebilmesini” belirtmişse bu durumda şartları değiştirebilir fakat, vakfın aslını değiştiremez. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 47. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, Bilmen Yayınevi, 1949, C. 4, s. 353-354.

³³² Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 35-36.

³³³ Berki, *a.g.e.*, s. 297; Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 149; Bilmen, *a.g.e.*, C. 4, s. 287.

yasaklamışsa bile- *rey'-i hâkim* ve *izn-i sultânî* ile istibdâl mümkün olmaktadır³³⁴. Vâkîf tarafından vakfiyede şart koşulmaması ve vakîf için istibdâlin bir zaruret olarak ortaya çıkması durumunda, olası suistimallerin önünü almak için istibdâl kararı sadece *izn-i sultânî* ile mümkün olabilmektedir. Bu konuda Ebussuûd Efendi'nin fetvası mevcuttur:

“*Vakîf akârın bey' u istibdâline müsevviğât-ı şer' iyye mevcûde iken bey' u istibdâl eylemekten kudâtı men' için mer-i şerîf vârid olmuş mudur? el-Cevâb: İhdâ ve hamsîn ve tis' i mie tarihinde vârid olmuştur. İzn-i sultânî ile amel olunmak ferman olunmuştur*”³³⁵.

Osmanlı vakîf hukukunda ve tatbikatında *izn-i sultânî* sadece istibdâl uygulaması için değil, genel olarak vakîf şartlarının tebdîl ve tağyirinde de daima kendisine müracaat edilen bir uygulamadır. Başka bir ifade ile vâkıfın vakfiyede belirtmediği ve zaruretin gerekli kıldığı hallerde, vakîf şartlarının değiştirilmesi işleminde padişahın izni aranmıştır. Mesela Celali İsyanları esnasında Ankara vakîf

³³⁴ Berki, *a.g.e.*, s. 235-239; Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 115; Bilmen, *a.g.e.*, C. 4, s. 355-357; Osmanlı tatbikatında istibdâl uygulamasına dair örnek çalışma için bkz. İbrahim Oğuz, “Osmanlı Vakıflarında İstibdal Problemi (Midilli Örneği), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 34, S. 58, s. 583-601; Osmanlı vakîf hukukunda *izn-i sultânî* uygulaması Cumhuriyet dönemine geçildiğinde Vakıflar İdare Meclisinin kararı ile umum müdürlüğe devredilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Karînâbâdîzâde Ömer Hilmi – İsmet Sungurbey, *Eski Vakıfların Temel Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Sulhi Garan Matbaası, 1978. s. 214-215

³³⁵ Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi, *Ma'rûzât*, Hazırlayan: Pehlul Düzenli, İstanbul, Klasik yayınları, 2013, s.244.

gayrimenkulleri çok zarar görmüştür. Birçok vakıf taşınmazı yanmış ve yıkılmıştır. Bunun neticesinde vakfın devamını sağlamak açısından birçok vakıf mallarında mülk istibdâline ihtiyaç duyulmuştur. Yine bazı vakıfların da akarlarının aktif ve devamlı hale gelebilmesi için *icâre-i vâhideli* kira uygulaması yerine *icâretey* veya *mukâta‘alı vakıf* uygulamasına geçilmiştir. Özellikle vakıf kira hukukunun değiştirilmesi noktasında şer‘iyye sicillerinde fazlaca *izn-i sultânî* talebi mevcuttur³³⁶.

Vakıf malın tamamen yıkılması, tamirine imkân kalmaması ve benzeri şer‘î gerekçelerin hâsıl olması durumunda ise; vakfın geride kalan varlığına göre hareket edilmektedir. Şayet vakfın kendisine ihtiyaç kalmamışsa yani *müstağn-anh* konumuna düşmüşse, söz konusu vakfın akarı hâkimin re‘yi ve emriyle ona yakın aynı cinsten olup, geliri olmayan veya olup da ihtiyacını karşılayamayan başka bir vakfa sarf olunabilir³³⁷. Ancak, vakfın hayratı durduğu halde akarına zarar gelmişse; bu durumda iki uygulamadan birine müracaat edilmektedir. Birincisi yukarıda bahsettiğimiz istibdâl uygulaması ki vakfın mülk değişimi için illaki bir mal varlığı olmalıdır. İkinci yol ise, devlet eliyle vakfın devamının sağlanması için tedbirlerin alınmasıdır³³⁸.

³³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ceyhan, “Celâlî İsyânlarının Ankara Vakıf Gayrimenkulleri...”, s. 359-376.

³³⁷ Ali Himmet Berki, “Müstağn-en‘anh Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, İstanbul, S. 7, 1968, s. 17-18.

³³⁸ Mesela; Sokullu Mehmed Paşa ile Balı Bey’in Belgrat’ta bulunan vakıf akarı, Belgrat’ın 1717-1739 tarihleri arasında Avusturya elinde kalması neticesinde haylice zarar görmüştür. Belgrat, 18 Eylül 1739 tarihinde imzalanan Belgrat Antlaşması ile tekrar Osmanlı Devleti’ne

Vakfin bağlayıcı olmayan (gayr-i lazım) vakıflar statüsünde kabul edilerek hâkim tarafından feshedilmesi halinde söz konusu vakfetme işlemine konu olan mallar mülkiyet üzere tasarruf edilebilir. Ancak vakfı gayr-i lazım ile vakıf olmasına rağmen hâkim tarafından feshedilmediği müddetçe mülkiyete konu olamaz³³⁹.

İcâreteyn ve mukâta‘alı vakıf uygulaması ile gedik gibi bazı aynî hakların olması, vakıf muamelesinin dokunulmazlığı kuralının istisnasının bekli de en ciddi olanıdır. Zira bu uygulamalar, vakfın özellikle akarındaki mülk ve tasarruflarda vakıf tüzel kişiliğinin tek taraflı karar mercii olmadığı uygulamalardır. Esasen icâreteyn, mukâta‘a ve gedik uygulamaları Osmanlı klasik döneminde de mevcut olmakla birlikte, zaman içerisinde ve dönemin iktisadi şartları bağlamında (istibdâl yoluyla) giderek kendisine müracaat zaruret halini almış ve hatta vakfiyelerde dahi şart koşulması yaygınlaşmıştır.

teslim edilmiştir. Bunun üzerine Belgrat’ın bağlı olduğu Semendire Sancağı’nda da H. 1154 / M. 1741 tarihinde yeni bir tahrir uygulanmış, yapılan tahrir neticesinde Belgrat’taki Sokullu Mehmed Paşa ve Balı Bey vakıflarının akar ve hayratının oldukça fazla miktarda zarar gördüğü ortaya çıkmıştır. Bu zararı vakıfların tek başına ve kendi öz kaynaklarından karşılaması mümkün olmamış ve hatta söz konusu vakıfların birçok ihtiyacı Belgrat hazinesi tarafından karşılanmak zorunda kalmıştır. Buna karşın söz konusu vakıfların Belgrat’atki bütün akarı devlete devredilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hatice Oruç, “18. Yüzyıl Ortalarında Bir Sancak Tahriri: H.1154/ M.1741 Tarihli Semendire Sancağı Tahriri”, *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi (21-23 Kasım 2012)*, Bildiriler C. 2, Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013, s. 681-687.

³³⁹ Ömer Hilmi Efendi, *a.g.e.*, s. 36.

Kilise, manastır ve havralara ait taşınmazların satışı da yukarıda belirttiğimiz kurallara tabiidir. Bu bağlamda vakıf statüsünün kazanılmasının ardından bir zimmî vakfi dahi olsa vakfının taşınmazlarının satışı hukuken mümkün olmadığı gibi fiiliyatta da rastlanılan bir uygulama değildir. Ancak bazı zamanlarda devletin aldığı kararlar neticesinde, cari olan hukukun dışına da çıkıldığı vakidir. Mesela, 1634 ve 1660 tarihlerinde İstanbul'da çıkan yangında yanmış olan kilise ve havraların banilerinin belirsiz olmaları hâlinde, arsalarına devlet adına el konulmuş ve müzayede usulü ile taliplerine satılmıştır. Çıkan yangınlarda yanan Yahudi Hanan Cemaati'nin Bahçekapısı dâhilinde Çelebioğlu Mahallesi'nde bulunan havrası³⁴⁰, Balat ve Fener Kapıları dâhilinde Karabaş Mahallesi'nde bulunan Aya Yani Rum Kilisesi³⁴¹, Sultan Bâyezit Mahallesi'ndeki Hızır İlyas Ermeni Kilisesi³⁴², Galata'da Balık Pazarı yakınlarında bulunan Avrufa (Efrenc taifesine ait) büyük kilise³⁴³ arsaları üzerinde tekrar kilise ve havra yapmamaları şartıyla müzayede usulü ile taliplerine satılmıştır. Söz konusu yangınlarda kilise ve manastırların arsalarına devlet adına el konulması ve satılması konusu tartışmalı bir husustur. Özellikle Eminönü'ndeki kamulaştırmalarda, bölgenin Yahudilerden temizlenmesi ve Müslümanlaştırılması şeklinde yorumlar olsa da, asıl maksadın 1597 tarihinde inşasına başlanan ve 1665 tarihinde tamamlanan Eminönü'ndeki Yeni Camii'nin etrafındaki sahanın külliye içerisine dâhil edilmesi, caminin cemaat sayısının artırılması ve Yeni Camii inşaatı için gerekli kimi ihtiyaçların karşılanması gibi

³⁴⁰ Kuran, *a.g.e.*, C. 1, s. 566-568.

³⁴¹ Kuran, *a.g.e.*, C. 1, s. 570-571.

³⁴² Kuran, *a.g.e.*, C. 1, s. 576-577.

³⁴³ Kuran, *a.g.e.*, C. 1, s. 622-624.

amaçlara matuf olduğu aşikârdır. Yapılan kamulaştırmanın yanı sıra bazı Müslüman vakıf mallarının da istibdale tabi tutularak söz konusu caminin külliyesine dâhil edilmesi, bunun en iyi kanıtıdır³⁴⁴.

Osmanlı Devleti'nde vakıf taşınmazlarının kiralınmasında yukarıda da belirttiğimiz üzere; icâre-i vâhîde, icâre-i vâhîde-i kadîme, mukâta'a ve icâreteyn usullerinden birisi tercih edilmiştir.³⁴⁵ Kilise, manastır ve havraların taşınmazlarını kiralınmasında, Müslüman vakıflarının kiralama usulüne benzer bir yolun takip edildiği görünmektedir. Kiralamalarda genellikle icare-i vâhîdeli³⁴⁶ veya icareteyn usulü ile kiralama örnekleri vardır³⁴⁷. Kiralama usulleri içinde vakıf taşınmazları üzerinde "sınırlı aynı hak" imkânı tanıyan mukâta'a uygulamasına rastlanılmaması dikkat çekicidir. Oysa Müslüman vakıfları üzerinde söz konusu hakkı yaratan

³⁴⁴ Kenan Yıldız, "Doğruluğu Tartışmalı Bir Tartışma: 1660 Yangını İstanbul'un İslâmlaşmasına Etki Etti mi?", *Osmanlı İstanbulu Sempozyumu I*, (29 Mayıs-1 Haziran 2013), bildiri metni elektronik ortamda yayınlanmıştır. Bkz. http://osmanliistanbulu.org/tr/images/osmanliistanbulu-1/12_kenan-yildiz.pdf

Erişim tarihi: 03.04.2016.

³⁴⁵ Bu tasnifi ve bilgileri yukarıda 2.1.1.2. *Satın Alma ve Kiralama Yoluyla Gayrimenkul Edinimleri* başlığı altında vermiştik. Ayrıntılı bilgi için ilgili başlığa bakınız.

³⁴⁶ Mihail veled-i Andriya, Galata yakınlarında bulunan Aya Andriya Kilisesi Vakfı'nın Sultan Bâyezid Mahallesi'nde bulunan bir evini icâre-i vâhîde ile kiralamıştır. Bkz. Kuran, *a.g.e.*, C. 1, s. 526-527.

³⁴⁷ Kudüs Ermeni Patriği İstanbul vekili Kiyorg, Yalova'daki evini vakfiye icâreteyn usulü ile kiralınmak şartı ile Kudüs Ermeni Patrikhanesi'ne tabi olan Mâr Yakup Kilisesi'ne vakfetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. VGMA, *Defter no: 593*, s. 169.

mukâta‘a uygulamasına sıkça rastlanılmaktadır ve gayrimüslimlerin bile bu haklardan istifade ettikleri görülmektedir³⁴⁸.

3.1.2. Şahıslar Adına Kurulan Zimmî Vakıfları

Osmanlı Devleti zamanında zimmîler tarafından kurulan vakıfların ve vakfetme işlemlerinin tamamına yakını, sivil vatandaşların çeşitli amaçlarla yaptıkları vakıflardan oluşmaktadır. Bu konuda yukarıda, istatistikî olarak da bilgi vermiştik³⁴⁹. Zimmîlerin kurmuş olduğu vakıfları iki başlık altında toplamak daha doğru olacaktır. Bunlardan ilki, vakıfları kendi adlarına bir tüzel kişilik olarak kurmaları, diğeri ise zaten mevcut olan kilise, manastır veya havra tüzel kişiliklerine ve vakıflarına yaptıkları vakfetme işlemidir. İkinci gruba giren vakıf sayısı daha fazladır. Osmanlı Devleti’nde gayrimüslim teba, din ve mezheplerine göre örgütlendiği için, vakıfların da her zimmînin kendi din ve mezhebine ait kilise, manastır ve havralara, o dinî yapılar etrafında çevrelenen fakir insanlara yapıldığını gözlemek mümkündür. Diğer yandan kurulan vakıfların içerisinde taşınmazlar kadar taşınırlar da, yani para vakfetme işlemleri de mevcuttur. En son olarak şunu belirtmek gerekir ki zimmîler tarafından vakfetme işlemlerinin yoğunlaştığı dönemler, daha ziyade 19. yüzyıldır. Bunun iki sebebi olsa gerek; birincisi bu yüzyılda Tanzimat ve Islahat Fermanları ile başlayan süreçte devletin tutumundaki esneklik, ikincisi de zimmîlerin zenginleşme süreci ile vakfetme işleminde paralelik

³⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. 2.1.1.2. *Satın Alma ve Kiralama Yoluyla Gayrimenkul Edinimleri* başlıklı kısım.

³⁴⁹ Bkz. 3.1. Zimmîlerin Vakıf Kurma Hak ve Hürriyeti konulu başlık.

olmasıdır. Bunlardan ilkini kırılma noktası bağlamında değerlendirmek mümkündür³⁵⁰.

Zimmîlerin gerek kendi yararlarına gerekse de kilise, manastır ve havralar adına yaptıkları vakfetme işleminde fikhî açıdan bir mahzur görülmemiş ve gerekli izinler verilmiştir. Şu fetva bu tespiti desteklemektedir:

“Zeyd-i zimmî bazı emlâkini nefisine, ba‘dehu Amr-ı zimmîye, ba‘dehu Amr’ın evlâdına, ba‘de’l-inkirâz kendinin akrabasından mevcut olanlara, ba‘de’l-inkirâz bir kenîsenin fukarâsına vakfeylese sahîh olur mu? el-Cevâb: Tescîl olundu ise olur”³⁵¹.

Bu fetva, şahısların gerek kendileri ve akrabaları yararlarına, gerekse de kilise tüzel kişiliği altında fakirlere vakfetme işleminde sakınca olmadığını göstermektedir ki bunda da vakfiyenin tescil edilmesini şart koşturmaktadır. Şayet vakfiyesi tescil edilmemiş olsa, bu durumda vakfın bağlayıcılığının olmadığı, dolayısıyla sonradan

³⁵⁰ Değerlendirmenin temel dayanakları ve karşılaştırma için bkz. Tablo 1. Tablomuzda olan ve bizim de 110 defter içinde tespit ve teyit ettiğimiz vakıflar genellikle vakfiyesi olan ve defterin tutulduğu tarihe kadar kendisini ve vakfiyesini muhafaza eden vakıflardır. Çok eskiden kurulup zaman içinde yok olan ve vakfiyesi hiç olmayan vakıflar istatistikî olarak verilmemiştir. Zaman içinde kurulup yok olan ve vakfiyesi olmayan vakıfların tespiti ancak, vakfiyelerin tescil edilip kaydedildiği şer‘iyye sicillerinin tamamının incelenmesi ile mümkün olacaktır. Bu ise bütün Osmanlı coğrafyası için tek bir çalışmada ortaya çıkarılamaz. Belki lokal çalışmalarda zamanla yok olan vakıflar da tespit edilebilir. Ama yine de bizim vakfiyelerini tespit ettiğimiz ve Tablo 1’de mevcut olan vakıfların 19. Yüzyıl’daki zimmî vakıflarının güncel hali olması çalışmamız açısından çok kıymetlidir.

³⁵¹ Düzenli, a.g.e.,s. 206.

vakfın iptalinin de mümkün olabileceği anlamı çıkmaktadır. Zira yine fetvalardaki şu ifade tescilin önemine işaret etmektedir:

“Zeyd-i zimmî bir manastır fukarâsına şu kadar akçe vakf edip teslim ile'l-mütevellî ve tescil-i şer'î ettirdikten sonra fevt olsa veresesi vakf-ı mezbûru tutmağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar”³⁵².

Osmanlı Devleti'nde zimmîlerin şahsen kurdukları vakıflara dair bir örnek olarak Rum milletinden Sarioğlu zevcesi Rukine ibnet Nikola Vakfı'nı incelediğimizde, vakfın en önemli unsurunun tescil ve bağlayıcılık olduğu anlaşılacaktır. Aşağıdaki vakfiye incelendiğinde H. 28 Teşrîn-i Evvel 1337 Edremid Mahkeme-i Şer'iyesi tarafından tescil edildiği görülür. Ayrıca vakfiye, son kısımda vakfın sıhhat ve lüzumuna kanaat getirilerek onaylanıp mütevelliye teslim edilmesinin akabinde bağlayıcılık kazanmıştır.

Rum Milleti'nden Sarioğlu zevcesi Rukine ibnet Nikola Vakfı

Hülasâ-i Vakfiyye:

Kuyûd-ı Vakfiye Numerusu:

3036

656

İşbu vakfiye Şûra-yı Evkâf'ın 7 Şubat 1338 târîhli karârına tevfiķan 8 Receb 1340 târîhinde sudûr iden irâde-i aliyye mücebince kayd olundu 28 Teşrîn-i Evvel 337 Edremid Mahkeme-i Şer'iyesi

İşbu kitâb-ı sıhhât-nisâbın bâis ve tastîr ve imlâsına bâdî oldır ki husûs-ı âti'l-beyânın mahallinde ketb ve tahrîr ve fasl u hasmı için savb-ı şer'-i enverden bi'l-iltimâs me'zûnen bi'l-hükmi irsâl olunan kâtib Mehmed Efendi Karesi vilâyet-i celîlesi dâhilinde Edremid Kazâsı

³⁵² Düzenli, a.g.e.,s. 206.

kurâsından Zeytûnlü Karyesi'nden Devlet-i Aliyye teb'asından Rum Milleti nisvânından olup şahsı Hacı Mehmed Efendi ibn Ali Efendi ve Şerîf Efendi ibn Ahmed Efendi ta'rîfleri ile mu'ârrefe olan Sarioğlu zevcesi ta'rîfleriyle mu'ârrefe olan Sarı oğlu zevcesi Rukine ibnet Nikola'nın sâkine olduğu menzile varup zeyl-i kitâbda muharreru'l-esâmi müslimîn ta'rîfleriyle vesâire huzûrlarında akd-i meclis-i şer'-i âli itdikde mezbûre Rukine Hâtun meclis-i ma'kûd-ı mezkûrda zikri âti vakfına mütevellî nasb u ta'yîn eylediği sadrî oğlu işbu bâisü'lkitâb Elkiryadi veledi Lefter mahzârında takrîr-i kelâm ve ta'bîr-i ani'lmerâm idüp karye-i merkûme hudûdu dâhilinde Şarlak nâm mahalde vâkî taraf-ı erba'ası cebel ile mahdûd sağîr ve kebîr üç yüz elli sakk zeytûn eşcârını müstemîl bir kıt'a zeytûn bağçesi ile karye-i merkûmede vâkî' etrâf-ı erba'ası meyhâneci Yorgi ve Kumanyacıoğlu Dimitri ve Babuşcu Titar kerîmesi Bermatula ve ba'zan Harralambu tarîk-i âmm ve ba'zan Rıza Bey kahvesi ile mahdûd iki bâb bakkal dükkânlarını ve bir kahvehâneyi müstemîl bir bâb itmekçi fırını vakfı-ı sahîh ile vakf ve habs idüp;

Şöyle şart ve ta'yîn ve tebyîn-i kuyûd eyledim ki sâlifü'z-zikr eşcâr ve dükkân ve kahvehâne ve fırın-ı mahdûd ve mezkûrât mu'tâd üzere i'mâr ve timar olunup hâsıl olan semerât ve gallâtından Der-Sa'âdet'de Yenikapu Mevlevihânesi'nde sâkin dervişânın ta'âmiyeleri için senevî beher kıyyesi dört yüz dirhem i'tibâriyle yirmi kıyye revgan-ı zeyt virilüp fazlası cihet-i tevliyet olarak oğlum mütevellî merkûm Elkobâdîmi'ye âit ve meşrûta ola ve ba'dehu oğlum merkûm mütevellî merkûm Elkobâdîmi'nin evlâd ve evlâd-ı evlâdını batnen ba'de batnin zükûr ve

inâsı musavat üzere vakf-ı merkûma mütevellî olup fazla-i merkûme beynlerinde cihet-i tevliyet olarak seviyyen iktisâm oluna eğerçi murûr-ı eyyâm ve kürûr-ı a 'vâmla şart-ı mekzûr icrâ olunmak müte 'azzir olur ise galle-i merkûme mutlakâ millet fukarâsına sarf oluna deyu ta 'yîn-i şurût idüp mâru'l-beyân eşcâr ve dekâkin ve firun mahdûd-ı mezkûreleri mütevellî-i merkûme teslîm ve ol dahî vakfiyet üzere tesellüm ve emsâli misillü tasarruf eyledi didikde gıbbe't-tasdîki'l-mu'teber vâkife-i merkûme vakf-ı mezkûrâtdan rucû' ile mâru'l-beyân eşcâr ve dekâkin ve firun-ı mezkûrları mülkûme istirdâd iderîm deyu [nizâ'a] mütesaddi' mütevellî-i merkûm dahî redd ve teslîmden imtinâ' ile kâtib-i mûmâ-ileyh huzûrunda kemâ hüve'l-mestûr fi'l-kütübi'l-fikhiyye müterâfi'ân ve her biri fasl u hasma tâlibân olduklarında kâtib-i mûmâ-ileyh dahî âlimen bi'l-hilâfi alâ kavli men-yerâhu mine'l-eimmeti'l-müctehidîn vakf-ı merkûmun evvelen sıhahtine ve sâniyen lüzûmuna hükm-i sahîh-i şer'î ve kazâ-yı sarîh-i mer'î eyleyerek vâki'-i hâli kâtib-i mûmâ-ileyh mahallinde ketb ve tahrîr ve ma'ân meb'ûs ümenâ-yı şer'le meclis-i şer'e gelüp alâ vukû'ihî inhâ ve takrîr ve hükm-i merkûm nezdimizde tenfîz ol vechile vakf-ı merkûm sahîh ve lâzım ve mütehattim oldu. Cerâ zâlike ve hurrîre fi'l-yevmi's-sâbi' min-saferi'l-hayr li-sene ihdâ ve selâse mie ve elf.

Şuhûdu'l-----Hâl:

-Kâtib-i bidâyet el-Hâcc Hâfız Mehmed Efendi

-Kâtib-i İstintak Şerîf Efendi".³⁵³

³⁵³ VGMA, Defter no: 609, s. 163.

3.1.2.1. Şahısların Kendi Yararlarına Kurdukları Vakıflar

Zimmîlerin kendi adlarına kurdukları vakıfların içerisinde, sadece kendilerinin ve ailelerinin yararını düşünerek kurdukları vakfa rastlanılmamıştır. Gerek Tablo 1, gerekse de zimmî vakıflarının vakfiyeleri ile fetvâlar incelendiğinde, kurulan vakıfların şartlarında; vâkıflar kendi ailesi ve akrabalarının istifadesini ve nihayetinde tâbi oldukları cemaat fukarası veya dinî müesseselerin yararına sunulmasını istemektedirler. Bu durum, Müslüman vakıfları ile karşılaştırıldığında, Müslümanların bazılarının sadece aile vakıfları şeklinde kurdukları vakıfları sayesinde mallarını ve mülklerini evlatlarına ebedî olarak aktarma imkânı sağlarken gayrimüslimlerin böyle bir olanağı yoktur. Bu sebeple zimmîlerin özellikle taşınmaz mallarını, vakıfların bağlayıcı ve koruyuculuğu şemsiyesi altına dâhil edemedikleri hükmü çıkarılabilir.

3.1.2.2. Şahısların Kilise, Manastır ve Havralar Yararına Yaptıkları Vakıflar

Zimmîlerin şahsî olarak kurdukları vakıf müesseselerinde veya yaptıkları vakfetme işlemlerindeki şartlarda, daha ziyade akar konumundaki vakıf malın gelirinin kilise, manastır ve havralardaki din görevlilerinin masraf ve ihtiyaçlarına, mensup oldukları dinin fakir ve fukaralarına, kimsesiz çocuklarına, mektep çocuklarına, hastanelerdeki kimsesizlere sarfedildiği gözlenmektedir³⁵⁴. Bu durum, vakfın ruhu ile doğru orantılıdır. Zira vakıfta nihâî olarak dinî, hayrî ve içtimaî bir

³⁵⁴ Bkz. Tablo 1'deki şartlar kısmı.

gaye esastır ve zimmîlerin yaptıkları vakıflarda devletin ancak bu doğrultuda vakfetme işlemlerini onayladığı hükmü çıkarılabilir.

Zimmîlerin kilise, manastır ve havralar adına yaptıkları vakfetme işleminin doğru tahlil edilmesinin günümüz vakıf hukuku açısından da faydalı olacağı kanaatindeyiz. Zimmîlerin kurmuş olduğu vakıf konusunun başında da ifade ettiğimiz gibi, tüzel kişilikler adına oluşturulan vakıfları, aslında Osmanlı Devleti öncesinde var olan ve devlet tarafından mevcudiyeti kabul edilen vakıflardır. Gerek vakıf statüsünde olsun gerekse de bu statüyü almamış olsun, bu tüzel kişiliklerin bütün mal varlıkları da bu kapsamda, yani önceden var olan hakların devam etmesi şeklinde değerlendirilmelidir. Osmanlı Devleti zamanında oluşturulan vakıfların hemen hemen tamamının ise şahıslar tarafından olduğunu yine yukarıda belirtmiştik. Bu çerçevede dikkat etmemiz gereken diğer bir husus da şahısların kendi mensup oldukları dinî müesseseler adına yaptığı vakıfların ne şekilde olduğu ve hukukî durumunun ne olacağı meselesidir. Bu kapsamda fetvalar, vakfiyeler ve şer'iyeye sicilleri incelendiğinde, dinî müesseseler adına yapılan vakfetme işleminde vakıf konusu olan şey, sadece vakfedilen taşınmazın menfaatidir. Diğer bir ifade ile rakabesi, şahıs adına kurulan vakfın olmasına karşılık geliri dinî müesseseye vakfedilebilir. Bu durumu bir örnek üzerinde izah edecek olursak, Ermeni milletinden Terkos'a tabi Ayayorgi Karyesi'nde Barutçubaşı Ohanis veled-i Aragil isimli şahıs, vakfettiği menzillerinin gelirinin Ayayorgi Karyesi'ndeki Meryem Ana Kilisesi'ndeki Ermeni fakirlerinin yeme-içme ve diğer masraflarına harcanmasını şart koşmuştur. Bu vakfetme işleminde evlerin rakabesinin kilise tüzel kişiliğine geçtiği anlamı çıkarılmamalıdır. Evin rakabesi Barutçubaşı Ohanis veled-i Aragil'in

kendi adına kurduğu vakfındır. Sadece gelirini kilise fukaralarına sarfediyor³⁵⁵. Zaten fetvalarda da dinî müesseseler adına yapılan vakfetme işleminde taşınmaz malların doğrudan kilise, manastır ve havraların tüzel kişiliğinin mülkiyetine geçmesine izin verilmemiştir. Mesela Ebussud Efendi'nin şu fetvasından bu hükmü çıkarmak mükündür:

*“Zeyd-i zimmî mülk evini kiliseye, ba‘dehu kilise harab oldukda fukaraya vakf edip, hâkim dahi mezkûr evin vakfiyetini kabul edip hüccet vermek şer‘an caiz olur mu? el-Cevâb: Kiliseye vakf bâtıldır, amma sâkinlerine vakf edip onlardan sonra sair fukaraya şart etmek şer‘îdir”*³⁵⁶.

Şayet kilisenin tüzel kişiliğine vakfedilen bir taşınmaz varsa, vâkıfın evlatları sonradan söz konusu taşınmazı miras ve mülk olarak kendi uhdelerine alma hakkına sahip olmuşlardır.

“Zeyd-i zimmî mülk menziline bir kenîseye vakf eylese vakf-ı mezbûr bâtul olur mu? el-Cevâb: Olur”.

“Bu sûrette zeyt fevt oldukda vereseşi vakfın butlânına binâen ol menzili mirâsa idhâl murad ettiklerinde, ol kenîsenin rahipleri “Zeyd kenîsemize

³⁵⁵ Bkz. Tablo 1.

³⁵⁶ Bkz. Düzenli, *a.g.e.*, s. 208. Bu konuda hükümlerde de fetva ve fermanlara uyulması istenmektedir. Mesela; Malkaradaki kiliseye vakfedilen çiftlikler ile ilgili olarak fetva ve hüküm-ı şeriflere göre hareket edilmesi konusunda yetkililer uyarılmıştır. Bkz. BOA, *A.DVN.MHM.d. (Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi Defterleri)*, Defter no: 7, hüküm no: 2133, Tarih: Gurre-i Rebî‘ûl-âhir 976/23 Eylül 1568.

*vakfeyledi” diye ol menzile müdahaleye kâdir olurlar mı? el-Cevâb:
Olmazlar”³⁵⁷.*

Bu fetvaları analiz ettiğimizde şu hükme varılabilir: Kilise, manastır ve havraların mensuplarına, onların fakirlerine, ihtiyaç sahiplerine vakıf sahihtir, lâkin vakfedilen taşınmazın rakabesi, mülkiyeti dinî müessesenin tüzel kişiliğine geçmez, yalnızca vâkıfın adına oluşturulan vakıf tüzel kişiliğinde kalır. Bundaki maksadın, dinî müesseselerin her geçen gün artan bir şekilde taşınmaza sahip olmalarının önünün alınması olarak düşünülebilir. Bizans döneminde özellikle manastırların bağış ve vakıflarla büyüdüleri, böylece yerel bir güç olarak tezahür ettikleri düşünüldüğünde, Osmanlı Devleti’nin sadece İslâm hukukunun bir gereği olarak değil, aynı zamanda devletin otoritesini sarsacak bir gücün büyümesine engel olmak için de bu şekilde hareket ettiği söylenebilir. Bu sebeple Osmanlı Devleti zamanında zimmîlerin dinî müesseselere yaptıkları ve günümüze azınlık vakıfları olarak intikal eden vakıflarda, bu hukukî gerçekliğin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

3.1.2.3. Şahısların Kredi Kaynağı Olarak Kurdukları Vakıflar

Zimmîlerin şahıs olarak kurmuş olduğu vakıfların içinde, müslümanların para vakıflarına benzer bir şekilde kurulup işleyen vakıflar hemen hemen yok denecek kadar azdır. Bazı kişilerin para vakfedip, paranın işletilmesi (nemalandırılması) ile elde edilecek gelirin hayır yoluna sarfını istediklerine dair örnekler vardır. Mesela Sulu Manastır’da Ermeni Agob veled-i Asfador, 1.250 kuruş vakfederek gelirini Sulu

³⁵⁷ Bkz. Düzenli, *a.g.e.*, s. 208.

Manastır Kilisesi fakirlerinden 80 nefere sarfını şart etmiştir³⁵⁸. Bunun dışında bazı zimmîlerin esnaf teşekkülleri adına kredi-finans uygulaması bağlamında vakıf kurdukları da malûmdur. Bursa'da 18. yüzyılda, çilingir esnafının iaşesi için Ermeni Hristiyanları vakfı, kökçü esnafı için Ermeni Hristiyanları vakfı, kuyumcu esnafı için Hristiyan kuyumcular vakfı, kürkçü esnafına mühimmat temini için Hristiyan kürkçüler vakfı gibi vakıflar teşekkül etmiştir³⁵⁹. Tamamen zimmî esnafın kendi örgütlerinin ihtiyacı ve devamını sağlamak maksadıyla oluşturulmuş olan bu tür kredi-finans kurumu şeklindeki vakıflara, rağmen yine de zimmîlerin kurdukları bu tür vakıfların sayısı çok azdır. Nitekim 17. yüzyıl İstanbul'unda vakıfların büyük ölçüde Müslümanların kontrolünde olduğu ve bunların 1/3'ten fazlasının para vakfı olduğu anlaşılmaktadır³⁶⁰.

3.1.2.4. Şahısların Kurduğu Vakıfların Mal Varlıkları ve İdaresi

Şahısların vakfettikleri mal varlıkları menkul veya gayrimenkul mal statüsündedir. Bu kapsamda ev, dükkân, bağ, bahçe, fırın, para, kitap gibi taşınır ve taşınmaz mallar vakfedilmiştir. Bu bağlamda vakfedilen malların hepsinin mülk olması esastır. Ancak zimmîlerin vakfettikleri mallar içerisinde rakabesi devlete, geliri ve tasarruf hakkı kendilerine olan mal yoktur.³⁶¹ Bu bağlamda zimmîlerin

³⁵⁸ Bunun gibi yine başkaca örnekler de mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Tablo 1.

³⁵⁹ Karataş, *a.g.e.*, s. 200.

³⁶⁰ Timur Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, C. 5, Vakıflar (1689-97), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 11-12.

³⁶¹ Bkz. Tablo 1.

kurdukları vakıflar içerisinde gayr-ı sahîh olarak adlandırılan bir vakıf türü yoktur. Kurulan vakıfların tamamı sahîh statüsündedir.

Şahısların kurduğu vakıfların idaresi hususunda ise ya vâkıfın kendisi, soyundan gelenler ve akrabaları ya da vâkıfın ait olduğu cemaatin papaz, metropolit ve patrikleri mütevellî olmuşlardır. İdarecilerin kimler olacağı ve nasıl bir silsile takip edileceği ise vakfiyede belirtilmiştir. Mesela Terkos'a tabi Ayayorgi Karyesi'nde Barutçubaşı Ohanis veled-i Aragil, kurduğu vakfın mütevellîsi olarak önce kendisini sonra batından batına evlâd-ı zükûrun ekberine, sonra evlâd-ı inâsın batından batına ekberine, sonra amcası evlâdlarının batından batına ekberine, sonra Ermeni milleti patriğinin onayı ile bir mutemed kimseye devredilmesini şart koşmuştur.³⁶²

3. 2. Günümüze İntikal Eden Zimmî Vakıfları

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Azınlık hakları bağlamında intikal eden ve 22 Rebî'u'l-evvel 1331 / 16 Şubat 1328 tarihli "Eşhâs-ı Hükmiyenin Emvali Gayrimenkuleye Tasarrufu Hakkındaki Kanun" ile tüzel kişiliği kabul edilmiş olup, 3 Haziran 1935 tarihli 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'nda (1936 Beyannamesi) ile de azınlıkların beyannameleri ile de (bu beyanname vakfiye senedi kabul edilmiştir) Türkiye Cumhuriyeti tarafından tescil edilen vakıflar şu şekildedir³⁶³:

³⁶² Bkz. Tablo 1.

³⁶³ Alkan bu rakam 161 olarak vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Alkan, *a.g.m.*, s. 99.

Tablo 4 : VGMA'da Günümüzde Kayıtlı Olan Gayrimüslim Vakıflarının Listesi
(27.11.2014 tarihli sistem sorgusu neticesindeki veriler)

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ VAKIF KURUCU LİSTELERİ				
DİNİ	KURUCUNUN ADI	KURUCUNUN LAKABI	MESLEĞİ	TOPLAM
Hristiyan (Rum/Ortodoks)	Kilementos bin Baryam	Rum, Baryamoğlu	Ashab-1 Hayr'dan	8
	Nikolaki Efendi veledi Şahin	Sarrafi	Sarrafi	
	Limon Veled-i Yani	-	Ashab-1 Hayr'dan	
	Rum Ortodoks Kilisesi Vakfı	-	Ashab-1 Hayr'dan	
	Mois veledi Blaş	-	Ashab-1 Hayr'dan	
	Yanaki veledi Tim Timarosko	-	Ashab-1 Hayr'dan	
	Corcaki veledi Kiryako	-	Ashab-1 Hayr'dan	
	Yanaki veledi Bahar Nikola	-	Ashab-1 Hayr'dan	
Hristiyan (Rum/Katolik)	-	-	-	0
Hristiyan (Rum)	Hayım Baruh Efendi Veled-i Yako	-	Efendi	2
	Mihal Veledi Dimitri Veledi Yani	Kayserili Duhani	Ashab-1 Hayr'dan	
Hristiyan (Ermeni/Ortodoks)	Hacik Efendi Veled-i Ohannes	Horasancıyan	Tüccar	5
	Kivork Abkiyos Efendi	-	Ashab-1 Hayr'dan	
	Mıgırdıç Ağa Sanasaryan	Rusya Tebasından, Ermeni Milletinden	Ashab-1 Hayr'dan	
	Daniel	-	Ashab-1 Hayr'dan	
	Santuhanat Hanım binti Agop (Santuhat Hanım)	-	Hanım	
Hristiyan (Ermeni/Katolik)	Mikail (Mikail veled-i Andon veled-i Kirkor, Mikail bin Şöhret)	Kılıcıoğlu, Kirkor Veledi Andon	Ashab-1 Hayr'dan	1
Hristiyan (Ermeni/Protestan)	Bedros (Mısır veledi Bedros)	Mısıroğlu (Ermeni Milletinden Miseroğlu)	Ashab-1 Hayr'dan	1
Hristiyan (Ermeni/Gregory)	Ormanyan Mağakya	Ermeni Patriği	Ashab	2
	Ormanyan Mağakya Efendi Veledi Andon Efendi	Ermeni Patriği	Ashab	

<i>Hristiyan (Bulgar Ekzarhlığı)</i>	-	-	-	0
<i>Hristiyan (Gürcü/Katolik)</i>	-	-	-	0
<i>Hristiyan (Keldani/Katolik)</i>	-	-	-	0
<i>Hristiyan (Maruni/Katolik)</i>	-	-	-	0
<i>Hristiyan (Süryani Kadim)</i>	-	-	-	0
<i>Hristiyan (Süryani/Katolik)</i>	-	-	-	0
<i>Hristiyan (Süryani/Protestan)</i>	-	-	-	0
<i>Hristiyan (Türk/Protestan)</i>	-	-	-	0
<i>Musevi (Karai)</i>	Eskinazi (Musevi Cemaati) Eskisaray Mescidi	-	Ashab-1 Hayr'dan	3
	Serkiz Veled-i Manok	Arzuoğlu, Hacı	Avrupa Tüccarı	
	Nesim Lui Bayraklı Efendi Veledi Musa	-	Efendi	
<i>Musevi (Mezheb belirtilmemiş)</i>	Bünyamin veledi Musı	Edirne Cemaatinden, Kurde	Ashab-1 Hayr'dan	6
	Saide Hatun binti Mehmed Efendi	Müftüzade, Şerif, es-Seyyid	Şerife	
	Payo Bohor Maya	-	Ashab-1 Hayr'dan	
	Bünyamin	-	Ashab-1 Hayr'dan	
	İzzet Paşa	-	Paşa	
	Yusuf Piçito	-	Ashab-1 Hayr'dan	
<i>Musevi (Safaradin)</i>	İlya Hilyo Veledi Semoil	-	Ashab-1 Hayr'dan	1
<i>Hristiyan (Mezheb belirtilmemiş)</i>	Agob veled-i Asvador	-	Ashab-1 Hayr'dan	70
	Agopcan veled-i Kiğvork	Hoca, Sarraf	Sarraf	
	Ahmed Efendi	Rumi		
	Andon veled-i İstefan (Abel Oğlu Andon)	-	Ashab-1 Hayr'dan	
	Atnaş	Sağiroğlu, Acı	Ashab-1 Hayr'dan	
	Marinos Veledi Manol	-	Rahib	
	Kiryako Veledi Nikola	-	Rahib	
	Dayakim Veledi Todoro	-	Rahib	
	Hanne Veledi Nikola	Avrupa Tüccarından	Avrupa Tüccarı	
	Duka veledi Petros	-	Ashab-1 Hayr'dan	
	Dikran Efendi veled-i	Barun Tokadyan	Kumaş	

Atam		Tüccarı
Dimitri Bahadur veled-i Andon	-	Ashab-1 Hayr'dan
Magdis Kiregos (Miğdis)	Baradoğlu	Ashab-1 Hayr'dan
Maria bin Zanyanist	Banker Tanaş Zevcesi	
Mardiros Efendi veled-i Ohannes	Ermeni Milletinden, Hacı	
İlya Veledi Abraham Veledi İlya	Hoca	Ashab-1 Hayr'dan
İlya Veledi Turmuş	Hacı	Ashab-1 Hayr'dan
Karabet veled-i Kirhor	Kalfa	
Kostandi veled-i Anderniko	-	
Kirkor Efendi veledi Ohannes	Karagözyan, Heci, Tüccar	
Kirkor veled-i Artin	-	Ashab-1 Hayr'dan
Kirkor Efendi veled-i Bağdırsar	Bağdırsaryan	Efendi
Nakohi binti Artin	Haçi Mardiros Zevcesi	
Ohannes veledi Arakel	-	
Panayut Veledi Nikola	Lelenferoğlu Aci	
Kostandi veledi Yorgaki	Lelenferoğlu Aci	
Yamandı Veledi Dimitri	Lelenferoğlu Aci	
Serupe Veled-i Karabit	-	Ashab-1 Hayr'dan
Serandi veledi Taraniko (Seyoserandi)	Mekteb-i Tıbbiye Muallimlerinde n	Muallim-Öğretmen
Rikne binti Nikola	-	Ashab-1 Hayr'dan
Vartros veledi Asador (Varteres)	Sarraff	Sarraff
Viçin Holas Efendi Veledi Bedros	Sabık Encümen-i Muhacirin Reisi	Encümen-i Muhacirin Reisi
Kiryako veledi Sinan	Aci	
Dimitri veledi Margirat	Aci	
Fotu veledi Paskal	Aci	
Mihal veledi Şahin	Aci	
Safer Veledi Kiryako	Aci	
Acıyan Veledi Şahin	Aci	
Sonilya binti Vasıl	Aci	
Loka Veledi Yorgi	Aci	
Mitrhan Hosik Efendi Veledi Cebraill Gülyan	Cebrailloğlu	Ashab-1 Hayr'dan
Şöhret veledi Kirkor	-	Ashab-1

(Mikail)		Hayr'dan
Tahta Burunyan Akanan Efendi Veled-i Danyel (Akaman Efendi)	Tahta Burunyan	Sarraff
Agob veledi Ağya veledi Sarapyun	Edirneli, Keresteci	Keresteci
Makdisi Babek Veledi Kirkor	Mütevelli, Barovoğlu	Mütevelli
Anasyanisi veledi Hasina	-	Ashab-1 Hayr'dan
Biruyani veledi Panayot	-	Ashab-1 Hayr'dan
Papatanaş veledi Yorgu	-	Ashab-1 Hayr'dan
Papanikola veledi Yorgo	-	Ashab-1 Hayr'dan
Hristo veledi Kasafi	-	Ashab-1 Hayr'dan
Nikola veledi Papauyorgi	-	Ashab-1 Hayr'dan
Kostandi veledi Yani	-	Ashab-1 Hayr'dan
Papa İstemaki veledi Papa Deşmo	-	Ashab-1 Hayr'dan
Papa Dimitri veledi Papa Yorgi	-	Ashab-1 Hayr'dan
Papa İstimaki	-	Ashab-1 Hayr'dan
Papa Adami veledi Kostanti	-	Ashab-1 Hayr'dan
Kostanti veledi Pinayor	-	Ashab-1 Hayr'dan
Papa Azerya veledi Panovit	-	Ashab-1 Hayr'dan
Noloni veledi Niko	-	Ashab-1 Hayr'dan
Yorgaki veledi Bermeki	-	Ashab-1 Hayr'dan
Anagonu veledi Zarabit	-	Ashab-1 Hayr'dan
Baba Yorgi ve Hristo	-	Ashab-1 Hayr'dan
Yorgo Manaki	-	Ashab-1 Hayr'dan
Abdullah bin Abdullah	Hacı	Ashab-1 Hayr'dan
Cebrail Veledi Antoniyos	-	Ashab-1 Hayr'dan
Hantanat Hatun binti Betpüs	Ermeni Milletinden, Hecce	Hatun
Kamiça Oğlu Yorgi	-	Ashab-1 Hayr'dan
Minas	-	Ashab-1 Hayr'dan

	Ohanes	-	Ashab-ı Hayr'dan	
	Papa Meşeli Veled-i Papayani	Rahip	Rahib	
GENEL TOPLAM				99

3. 3. Kilise, Manastır ve Havraların İnşaa ve Tamiri

Osmanlı Devleti'nin fethettiği yerlerde eski kilise, manastır ve havraların mevcudiyetini kabul ettiği, ancak yenilerinin inşasına izin vermediği yönündeki yaygın görüşün³⁶⁴ aksine, kaynaklara teorik ve pratik boyutuyla baktığımızla zimmîlerin dinî yapıları inşa ve tamirlerine etmelerine müsaade edildiği görülmektedir. Bu konuda kaynaklardan elde edilen verilerin doğru analiz edilmesi önem arz etmektedir. Bazen bir dinî yapıyı konu alan ferman kaydı sanki bütün Osmanlı Devleti tarihi boyunca uygulanan bir gerçeklikmiş gibi telakki edilmektedir. Oysa verilen fermanların, fetvaların ve alınan kararların genel geçer bir hukukî kural olup olmadığı, padişah veya dönemine has bir uygulama olup olmayacağı irdelenmelidir.

Zimmîlere ait dinî yapılar için genel teâmül, ihtiyacın olmaması hâlinde onların mümkün mertebe yeni bir kilise, manastır ve havra inşa etmemeleri yönündedir. Kadimden olanların olduğu gibi kabulü ve ihtiyaç olmadıkça yenilerinin inşasına izin verilmemesi istenmektedir. Fetvalar incelendiğinde; zimmîlerin ihtiyaçları hâlinde ve Müslümanların da içinde yaşadığı mahallede olmaması,

³⁶⁴ Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Ed: By. WC. Hickman, Translated from the German by Ralph Manheim, Princeton University 1987, s. 436.

yakınında cami bulunmaması gibi koşulların sağlanması şartıyla, yeni inşa ve tamire izin verilmiştir. Bu konuda verilen bazı fetvalar şu şekildedir:

*“Ahalisi zimmîler olan bir cezîrede kefereden bir taife izn-i sultânî ile sâkin oldukları cezîre-i mezbûrede kenîse ihdâs etmek murâd eyleseler şer‘ân men‘ olunurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar”.*³⁶⁵

*“Ahalisi Müslim ile kefare olup içinde câmi‘-i şerîf olan bir karyede kefereden birkaç kimesneler ol karyede sonradan bir kenîse ihdâs ettiklerinde karye-i mezbûrede olan Müslümanlar kefereyi binâdan men‘ etmeyip sükût eyleseler sükût eyleyenlere ne lâzım olur? el-Cevâb: Âsim Olurlar. Abdurrahman”.*³⁶⁶

Fetvalarda belirtilen şartların taşınmaması hâlinde ve izinsiz inşa edilmesi durumunda o dinî yapının yıkılması yoluna gidilmektedir. Mesela İstanbul’da Seydiömer Mahallesi Mescidi yanında sonradan yapılmış olan kilise yıktırılmıştır.³⁶⁷

İhtiyacın olduğu ve şartları taşıdığı tespit edilen kilise, manastır ve havraların:

1. Tamir talebi
2. Kilisenin bulunduğu yerdeki kadı ve diğer görevlilerce (mimar, bostancıbaşı vs.) yapılacak keşif
3. Kilisenin eni, boyu ve yüksekliğinin ölçülüp yükseltilmeksizin ve genişletilmeksizin tamiri hususunda şeyhülislâmdan fetva alınması

³⁶⁵ Bkz. Düzenli, *a.g.e.*, s. 72.

³⁶⁶ Bkz. Düzenli, *a.g.e.*, s. 72.

³⁶⁷ BOA, A. *DVN.MHM.* Defter no: 6, hüküm no: 282, Tarih: 24 Rebî‘ûl-evvel 972/30 Ekim 1564.

4. Bu fetva üzerine padişahca verilecek emir
5. Tamirden sonra keşif yapılması gerekmektedir.

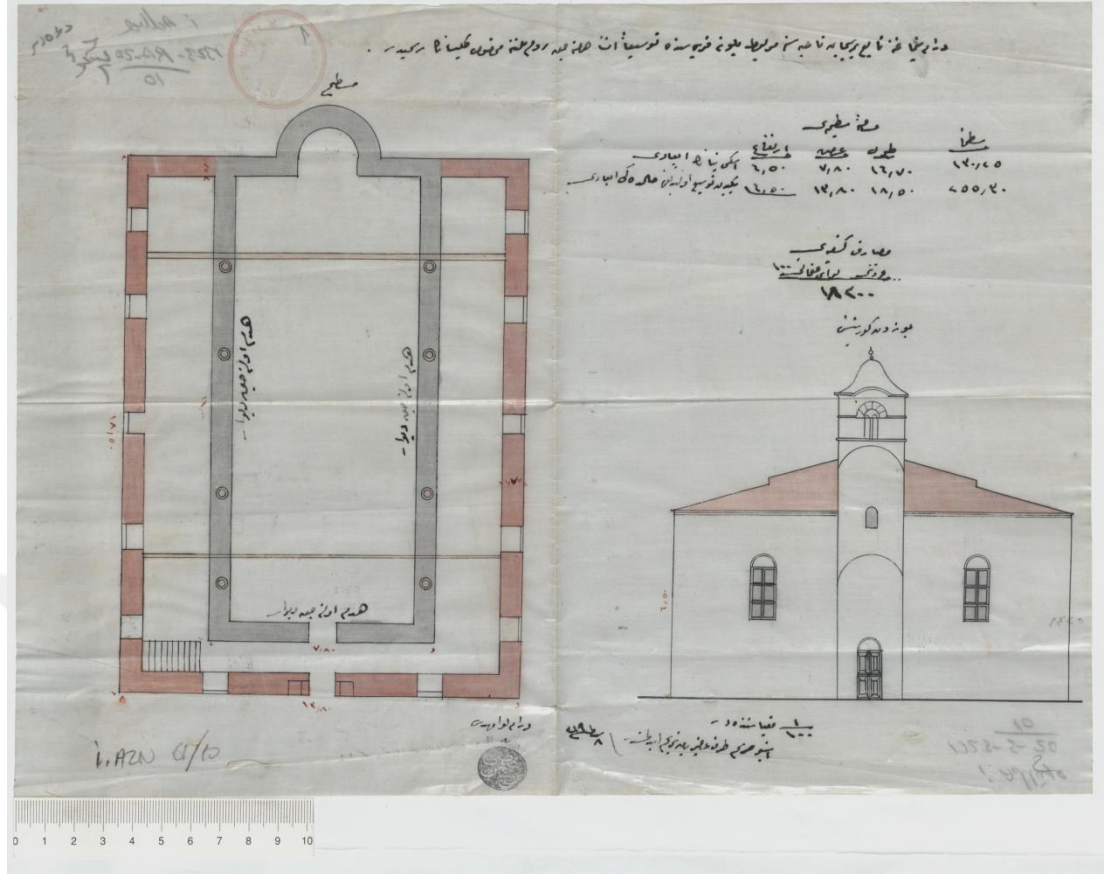
Bu gibi aşamalardan sonra tamirine müsaade edilmiştir.³⁶⁸

Bu prosüdüren her daim mevcut olduğunu düşünmemek gerekmektedir. Her ne kadar tamire dair genel teamül bu şekilde ise de izn-i sultânînin mahiyeti önemlidir. Bahsi geçen prosüdüren daha ziyade klasik sistem dâhilinde, 19. yüzyılda Tanzimat ve Islahat Fermanları ile başlayan sürecin ise ayrı düşünülmesi gerekmektedir. Zira bu süreçte daha da esnek bir durum ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıldaki tamir uygulamalarına bir örnek verecek olur isek; Drama Kazası'na bağlı Pürsıçan Nâhiyesi'nde Plevne Köyü'nde bulunan 561 kişilik Rum Cemaati'ne yeterli gelmeyen kilisenin eski ölçülerine uyulmaksızın her iki yanından 3'er metre ve ön tarafından uzunlamasına 2 metre genişletilmesi talep edilmektedir. Bu yeni ilavelerle beraber kilisenin yeni binasının, 18,5 metre uzunlukta, 13 metre 80 santimetre genişlikte ve 6,5 metre yükseklikte olacağı ön görülmektedir.³⁶⁹

Söz konusu kilisenin eski ve yeni ölçütleri şu şekildedir:

³⁶⁸ Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 293.

³⁶⁹ BOA, *İ.AZN. (İrade Adliye ve Mezâhib)*, Dosya no: 61, Gömlek no: 10, Tarih: 26 Muharrem 1323/23 Mart 1905.

I.AZN.00061.00010.002

19. yüzyıldan önce yeni kilise, manastır ve havra inşası ihtiyaç hâlinde yasak olmamakla beraber neredeyse hiç yok denecek düzeyde iken, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile başlayan süreçte, yeni dinî yapıların inşası ve tamiri noktasında bir patlama yaşanmaktadır. H. 1304-1317 / M. 1887-1900 tarihleri arasında toplam 292 adet gayrimüslim yapısına (yabancı ve zimmîlere ait kilise, manastır, havra, mektep, hastahana, aşevi vs.) tamir, yeni inşa ve genişletme faaliyetleri çerçevesinde izin verilmiştir.³⁷⁰ Ancak son dönem izinlerinde ilginç olan durum, söz konusu yapılardan bazılarının mîrî arazi üzerine inşasına izin verilmiş olmasıdır. Mesela Erzurum-Erzincan civarında bulunan Keskin Kazâsı'nda Güzkurd Köyü'nde Ermeni Katolik Cemaati'ne ait kilisenin harab olması üzerine, eski kilisenin hemen yanında bulunan

³⁷⁰ BOA, A.DVNS.KLS.d, no: 3. Tarih: 1304-1317/1887-1900.

mîrî araziye yeni bir kilise inşasına izin verilmiştir.³⁷¹ Yine Sakız Adası'nda Frenk Mahallesi'de Yahudi çocukları için Kapudan-ı Esbak Merhum Gazi Piyale Paşa Vakfı'ndan 400 arşınlık arsa üzerine bir adet ilk derece mektebi yapılmasına izin verilmiştir.³⁷²

Netice olarak diyebiliriz ki zimmîlerin kilise, manastır, havra, mektep gibi dinî ve eğitim amaçlı yapılarına Osmanlı Devleti'nin tarihi boyunca ihtiyaca binaen ve izn-i sultanî ile müsaade edilmiştir. Lakin dönemsel olarak 19. yüzyılda Tanzimat ile başlayan süreci bir kırılma olarak telakki etmek gerekmektedir. 19. yüzyıl öncesinde tamir ve yeni inşa noktasında daha sıkı bir durum varken, Tanzimat ile başlayan süreçte ise izinler konusunda hiçbir kısıtlama ve zorluk gözükmemektedir.

3. 4. Ruhsatsız Olarak İnşaa Edilen Kilise, Manastır, Havra ve Mektepler

Osmanlı Devleti'nin uzun soluklu ömrü boyunca her ne kadar kilise, manastır, havra ve mektep gibi her tür dinî ve eğitim amaçlı yeni bir bina yapılması izne tabi olsa da maalesef izinsiz olarak yapılanlar da mevcuttur. Bu konuda devletin 20. Yüzyılın başlarında söz konusu yapıları teftişi neticesinde ruhsatı olmayan yapıların sayısı aşağıda verilmiştir. Bu ruhsatsız yapıların içerisinde kimisi çok eski tarihlerde yapılmış, kimisinin yapıldığı tarih bile belli değil ve kimisi de 19. yüzyıl içerisinde yapılmıştır. Özellikle mekteplerin neredeyse tamamı 19. yüzyıl

³⁷¹ BOA, A.DVNS.KLS.d, no: 3. Tarih: 1304-1317/1887-1900, s. 203.

³⁷² BOA, A.DVNS.KLS.d, no: 3. Tarih: 1304-1317/1887-1900, s. 106.

ortalarından itibaren kaçak olarak yapılmış ya da tamir görmüştür³⁷³. Yukarıda devletin izin verdiği yapıların da bu sayılara ilave edilmesi neticesinde ortaya çok büyük bir yekün çıkacaktır.

Tablo 2 : Ruhsatsız Olduğu Tespit Edilen Dinî Yapılar

Bulunduğu Yer	Aded
Edirne Vilâyeti	104
Erzurum Vilâyeti	269
İşkodra Vilâyeti	124
Adana Vilâyeti	50
Ankara Vilâyeti	30
Aydın Vilâyeti	419

³⁷³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde *Sadaret Defterleri* içerisinde gayrimüslim *Cemaatlere Ait Defterle* grubunda tespit ettiğimiz 72 adet defterin tamamında aynı istatistikî veriler ve bilgiler mevcuttur. Defterlerin hiç birisinde tutulduğu tarih belirtilmemiştir. Dolayısıyla defterlerin tarihine ilişkin bilgiyi ancak kaçak yapının inşasına dair verilen tarihlerden çıkarıyoruz. Bu bağlamda “şu tarihten on yıl evvel” gibi ifadeler defterimizin tarihlendirilmesi açısından önemlidir. Bu çerçevede ilk defterin tarihinin H. 1307/1889'dan itibaren tutulmuş olması muhtemeldir. “*Dâhil-i vilâyet ve livâda hükümet-i seniyyeden ruhsat-ı resmîye istihsâl itmeksizin doğrudan doğruya yahud hânedan tahvilen ne kadar kilise/mekteb yapılmıştır ve mahal ve mevki'leri neresidir ve yapanlar kimlerdir tâbi'iyet ve milliyetleri nedir ve kaç seneden berü te'sîs kılınmıştır iş'ârı hakkında bâ-irâde-i seniyye ta'mîmen vilâyât ile mustakillen idâre olunan mutasarrıflıklara yazılan telgrafnâme-i sâmiye cevâben vârid olan telgraflar ile muharrerâtın hülâsa cedvelidir*”. BOA, A..d. (*Sadaret Defterleri*), Defter no: 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 60, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269.

Basra Vilâyeti	2
Bağdad Vilâyeti	34
Bingazi Vilâyeti	2
Beyrut Vilâyeti	300
Biga Mutasarrıflığı	15
Cezâir-i Bahr-ı Sefîd Vilâyeti	759
Çatalca Mutasarrıflığı	21
Haleb Vilâyeti	40
Hüdavendigâr Vilâyeti	98
Diyarbakir Vilâyeti	184
Zor Mutasarrıflığı	2
Selânik Vilâyeti	193
Suriye Vilâyeti	186
Sivas Vilâyeti	123
Trablusgarb Vilâyeti	3
Trabzon Vilâyeti	687
Kudüs-ı Şerîf Mutasarrıflığı	8
Kastamonu Vilâyeti	33
Kosova Vilâyeti	74
Konya Vilâyeti	77
Mamuratülaziz Vilâyeti	85
Manastır Vilâyeti	677
Musul Vilâyeti	5
Van Vilâyeti	460
Yanya Vilâyeti	3153
Girid Vilâyeti	5
Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı	750
Şhreamaneti	78
GENEL TOPLAM	9050

Tablo 3 : Ruhsatsız Olduğu Tespit Edilen Mektepler

Bulunduğu Yer	Aded
Edirne Vilâyeti	219
Erzurum Vilâyeti	187
İşkodra Vilâyeti	10
Adana Vilâyeti	55
Ankara Vilâyeti	26
Aydın Vilâyeti	259
Bitlis Vilâyeti	0
Basra Vilâyeti	0

Bağdad Vilâyeti	16
Bingazi Vilâyeti	2
Beyrut Vilâyeti	138
Biga Mutasarrıflığı	17
Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı	300
Cezâir-i Bahr-ı Sefîd Vilâyeti	91
Çatalca Mutasarrıflığı	33
Haleb Vilâyeti	47
Hüdavendigâr Vilâyeti	102
Diyarbakir Vilâyeti	61
Zor Mutasarrıflığı	2
Selânik Vilâyeti	582
Suriye Vilâyeti	148
Sivas Vilâyeti	154
Trablusgarb Vilâyeti	5
Trabzon Vilâyeti	424
Kudüs-ı Şerîf Mutasarrıflığı	16
Kastamonu Vilâyeti	23
Kosova Vilâyeti	143
Konya Vilâyeti	49
Girit Vilâyeti	288
Mamuratülaziz Vilâyeti	132
Manastır Vilâyeti	483
Musul Vilâyeti	7
Van Vilâyeti	53
Yanya Vilâyeti	494
Şhreamaneti	134
İzmit Mutasarrıflığı	0
GENEL TOPLAM	4700

Ruhsatsız olarak inşa edilen, tamir edilen veya haneden çevrilen yukarıda tablolarda istatistikî bilgilerini verdiğimiz dinî ve eğitim yapılarının kimisine zaman içerisinde ruhsat verilmiştir. Mesela Dedeoğaç Kazası'nda bulunan Aziz Nikola Kilisesi bahçesinde kaçak olarak yapılan mektep ve metropolit evlerine 11 Cemâziye'l-âhir 1324 / 2 Ağustos 1906 tarihinde ruhsat verilmiştir.³⁷⁴ Yine yukarıda

³⁷⁴ BOA, A.DVNS.KLS.d, no: 3. Tarih: 1304-1317/1887-1900, s. 260.

tamir planını verdiğimiz Drama Kazası'na bağlı Pürsıçan Nâhiyesi'nde Plevne Köyü'nde bulunan Rum kilisesinin de ilk başta kaçak olarak yapıldığı ve sonradan ruhsata bağlandığı belirtilmektedir.³⁷⁵

3. 5. Müste'menlerin Vakıf Kurma Hak ve Hürriyeti

Osmanlı Devleti'nde zimmîlerin vakıf kurabildiklerine yukarıda işaret etmiştik. Müste'menler söz konusu olduğunda Osmanlı Devleti sınırları içinde onların vakıf kuramayacakları kanaati ve bilgisi hâkimdir. Araştırmalarımız neticesinde Galata şer'iyeye sicilleri içerisinde Ceneviz tebaasından birisinin vakfetme işlemi yapabildiği ortaya çıkmıştır. Oysa kapitülasyon anlaşmaları uyarınca Ceneviz tebaasının vakıf kurup kuramayacaklarına dair bir madde olmamakla beraber³⁷⁶ uygulamada böyle vakıf kurulduğu tespit edilmiştir. Tespiti yapılan 10

³⁷⁵ BOA, İ.AZN., Dosya no: 61, Gömlek no: 10, Tarih: 26 Muharrem 1323/23 Mart 1905.

³⁷⁶ Osmanlı Devleti, 1683 tarihinde Viyana kuşatmasında müttefiklere Cenevizlilerin de yardım etmesinin ardında 1699 tarihindeki bütün müttefik devletler gibi Cenevizlilere de yeni ahidnameler vererek ticarî ilişkileri yeniden gözden geçirmiştir. Bu kapsamda 1712 tarihinde yeni bir ahidname vermiştir. Ahidnamenin kaydı için bkz. BOA, A.DVN.DVE.d, Defter no:108, Tarih: 1124-1127/1712-1715, s. 4-9. Esasen Cenevizliler ile Osmanlı Devleti arasındaki ticari ilişkiler daha Orhan Bey zamanında başlamış ve sonraki padişahlar döneminde devam etmiştir. Özellikle II. Mehmed zamanında Venediklilere olduğu gibi kendilerine serbest ticaret yapabilmeleri için bir ahidname verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut H.Şakiroğlu, "Fatih Sultan Mehmet'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XIV/25, Ankara 1981, s.211. Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız araştırmalarda sadece yukarıda künye bilgisini verdiğimiz ahidname

Rebî'ü'l-evvel 1081 / 28 Temmuz 1670 tarihli vakfiyenin birebir çevirisi şu şekildedir:

“İşbu kitâb-ı sedâd ve intisâbın tahrîr ve inşâ ve tasvîr ve imlâsına bâ'is ve bâdî oldur ki ümerâ-i millet-i Mesîhiyye ve 'uzemâ-i tâ'ife-i 'İseviyye'den olub hâlâ 'atebe-i 'aliyye-i hâkâniyyede mukîm olan Cenevizlü tâ'ifesinin elçileri olan Sina Baldo Visako nâm müste'men hutimet 'avâkıbuhu bi'l-hayr mahfel-i şer'-i kavîm-i vâcibü'l-tekrîmde li-ehli'd-da'vâ ve't-tescîl ve'l-emri'l-itmâm ve't-tekmîl Mütevellî nasb ve ta'yîn eylediği Lorneço veled-i Kinvofer nâm tercümân muvâcehesinde ikrâr ve takrîr-i kelâm idüb silk-i milk-i sahîhimde münselik olub Mahmiye-i Galata hâricinde Tomdom Memi Mahallesi'nde vâki' bir tarafı yine benim mülküm ve bir tarafı Dilaver Ağa mülkü ve bir tarafı Hesker Voldi nâm tabîb mülkü ve taraf-ı râbi'i tarik-i 'âmm ile mahdûd üç bâb fevkânî ve üç bâb tahtânî odaları ve köşkü ve bi'r-i mâ' ve muhavvata ve cendiye? ve kenîfi müştemil mülk menzilimi vakf-ı sahîh-i lâzım ile vakf u habs idüb şöyle şart ve ta'yîn eyledim ki menzil-i merkûmda Kuds-ı Şerîf'den gelen ve Kuds-ı Şerîf'e gitmeğe teveccüh iden ihsân-ı âfer-bahtân her ne mikdâr olursa olsun mâdâm ki bu yolda da mütemekkin ve sâkinlerdir menzil-i mezkûrda sâkinler olub tasarruflarına kimesne mâni' ve merâhim olmayub ilâ yevmi'l-kıyâm bu neseke üzere 'amel oluna deyü mütevellî-i merkûm Lorneço'ya teslîm

kaydına ulaşılmıştır. Daha öncesinde ve sonrasında verilen ahidnamelere ulaşılamamıştır. Fakat verilen imtiyazların genellikle silsilevi olarak büyük oranda tekrarlandığı düşünüldüğünde söz konusu ahidname de değerlendirme yapmamız için kâfidir.

eyledim ol dahî fârigân-ı 'ani's-şevâgil kabz ve tasarruf idüb sâ'ir evkâfda mütevelliler tasarrufu gibi tasarruf eyledi didikde mütevellî-i merkûm dahi vâkıf-ı mezbûru cemî'-i kelimât-ı meşrûhasında ve vakfiyet üzere menzil-i merkûma vaz'-ı yedi musırr ve mu'arref olduktan sonra vâkıf-ı mezbûr da 'vâya mutasaddî olub vakf-ı 'akâr 'inde'l-imâmi'l-A'zâm gerçi sahîh ve lâkin menzele-i 'âriyetde olmağla gayr-ı lâzım olmağla rücû' meşrû' olduğuna mutalli' olduğum hüccetle vakfımdan rücû' eyledim mütevellî-i merkûmun kasr-ı yedine tenbîh olunması matlûbumdur didikde mütevellî-i merkûm dahî cevâbında fi'l-vâki' imâm-ı ma'hûd-ı rahmet-pezîri'l-vedûd hazretleri katında hâl bast olunan minvâl üzeredir lâkin Fâzıl-ı Hemedânî Ebu Yusuf eş-şehîr bi'l-imâmi's-sânî hazretleri katında vâkıf-ı mücerred vakfiyet dimeğle ve imâm-ı sâlis Muhammed bin el-Hasan Eş-şeybânî hazretleri katında teslîm-i ile'l-mütevellî eylemeğle vakf-ı sahîh lâzım olur deyü redd ve teslîmden imtinâ ve i'lâ-yı kitâbî-i tevkî'-i müstetâbî ile muvakkî' olan hâkim-i nâfizü'l-hikmeti müterâfi'ân ve fasl u hasma tâlibân oldukda hâkim-i müşârun ileyh lâ-zâle'l-hakku câriyâyîn beyne yedeyhu hazretleri temhîd-i mebânî-i vakfî evlâ ve enfâ görüb umûr-ı evkâfda fukahâ-i Hanefiyyeden sâdır olan hilâf ve ihtilâfa 'âlim olduğu hâlde vakf-ı mezbûrun sıhhatine ve lüzûmuna hükm-ı şer'î idüb min-ba'd naks u nakzına mahâl ve tağyîr ve tebdîli mümteni 'u'l-ihtimâl oldu. Cerâ zâlike ve hurrîre fi'l-yevmi'l-'âşir min-Rebî'Î'l-evvel li-sene ihdâ ve semânîn ve elf.

Şuhûdü'l-----Hâl

- *Mehmed Beşe ibn-i Osman*
- *Ali Beşe ibn-i Receb*
- *Hüseyin Beşe ibn-i Ramazan*
- *Ahmed Beşe ibn-i Ali*
- *Şaban Beşe ibn-i Abdi, Çukadâr*
- *İsmail Beşe ibn-i Ahmed*
- *Şaban Beşe ibn-i Abdunnebi*
- *Ömer Beşe ibn-i Elvasıl*
- *Mustafa Çelebi ibn-i Receb*
- *Ve gayruhum mine'l-huzzâr*,³⁷⁷

Vakfiye incelendiğinde, bir Müslüman vakfiyesinde olan hamdele ve salvele kısımları hariç bütün hukukî unsurlar mevcuttur. Vakfiyenin özellikle sonunda bulunan ve İmâmeynin görüşlerinin yer aldığı kısımlarda, vakfin bir Müslüman vakfi

³⁷⁷ Bu vakfiyenin orijinali tarafımıza İspanya Elçiliği'nden gelmiştir. Suretinin tespiti noktasında Galata şer'iyeye sicilleri üzerinde yaptığımız çalışma neticesinde ilgili vakfiyenin sicil nüshasına rastlanılamamıştır. Bu bağlamda vakfiyenin tespiti için vakfiyenin tarihinin tekabül ettiği İstanbul Müftülüğü Meşihat Aşivi'nde bulunan *Galata Şer'iyeye Sicilleri* 105, 106, 107, 108, 109 nolu defterler incelenmiştir. Vakfiyenin söz konusu defterler dışında başka bir defterde olması da muhtemeldir. Ancak vakfiyenin tarihinin uyduğu bütün defterler incelenmiştir. Bir ihtimal vakfiyenin içinde yer aldığı defterin günümüze ulaşmamış olabileceğidir. Vakfiyenin orijinali için bkz. EK 7.

gibi fikhî temellere oturtulduğu ve en nihayetinde lüzum ve sıhhatine hükmedilerek mütevellîye teslim edildiği görölmektedir.

Teoride olmadığı hâlde pratikte karşımıza çıkan bu örneği; muhtelif yerlerde ifade ettiğimiz üzere dönemin şartları ve padişahın özel izni kapsamında değerlendirmek gerekir. Çalışmamız boyunca bu örnek dışında başka müste'men vakfına da rastlanılmamıştır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti topraklarında, değişen dünya konjonktöründe her daim birbirlerini ekonomik olarak besleyen ve destekleyen zimmîler ve müste'menlerin mülk ve vakıf edinimi, zaman ve mekân olarak bir bütün içerisinde değerlendirilmiştir. Bu bağlamda 18. Yüzyıl merkeze alınarak ve mekân sınırlamasına gidilmeksizin, Osmanlı klasik düzeninde ve Tanzimat ile başlayan süreç itibariyle gayrimüslimlerin mülk ve vakıf ediniminin aldığı boyutlar sebep-sonuç ilişkisi içinde incelenmiştir. Neticede ise çalışmamızdan üç sonuç ortaya çıkmıştır:

Birincisi gayrimüslimlerin mülk ve vakıf ediniminde tarihî ve hukukî açıdan bir *süreklilik* mevcuttur. Osmanlı Devleti, zimmîlerin vakıf ve mülke dair hak ve imtiyazları noktasında kendisinden önce var olanları İslâm hukukunun da bir gereği olarak devralmış ve devam ettirmiştir. Nitekim Hristiyanlar için kutsal olan Kudüs'teki Kamame Kilisesi'nin mal, mülk ve imtiyazlarına dair haklarının Hz. Muhammed'den başlayarak, Hz. Ömer, Selahaddin Eyyübî, Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve diğer Osmanlı padişahları zamanında aynısı ile devam etmesi süreklilik kavramı ile açıklanabilir. Bu uygulamaların sadece Kudüs ile sınırlı olmadığı aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin fetihlerinin ulaştığı bütün coğrafyalarda da sürdürüldüğü görülmektedir. Özellikle devletin neşet ettiği ve yayıldığı coğrafyalar düşünüldüğünde Bizans İmparatorluğu'ndan alınan toprakların çoğunlukta olması; bilhassa kilise, manastır ve havra gibi dinî müesseselerin vakıf ve mal varlıklarını Bizans'tan devraldığını ve devam ettirdiğini göstermektedir. Mesela; Ayanoroz yarımadasındaki manastır ve kiliselerin Bizans İmparatorluğu'ndan beri var olan vakıf ve imtiyazları aynen korunmuş ve kabul görmüştür. Ancak burada

hemen belirtmeliyiz ki tarıma elverişli olan bütün topraklar mîrî olarak addedilmiş ve mülkiyeti tamamen devlete tahsis edilmiştir. Bu topraklar üzerinde eskiden var olan mülkiyet haklarının iptal edildiğini fakat kullanım haklarının önceki sahiplerinde kaldığını görmekteyiz.

Osmanlı Devleti'nde kilise, manastır ve havralar adına var olan vakıfların hemen hemen tamamı Osmanlı öncesinde kurulmuş olup Osmanlı'ya intikal etmişlerdir. Osmanlı zamanında bizzat dinî yapılar adına kurulan bir vakıf söz konusu değildir. Bu uygulama İslam hukukunun gereği ve devletin uyguladığı politikalar ile ilgilidir. Gerek İslâm hukuku gerekse de Osmanlı politikası gayrimüslimlerin ihtiyaçlarının ötesine geçip ve büyüüp yayılmacı bir gaye ile çalışmalarına müsaade etmemiştir. Bu çerçevede yeni dinî yapılar adına yeni vakıf kurmak kadar yeni kilise yapmak da çok zordur. Eskinin kabulü ve devamı benimsenmişse de yeninin inşası ve ihdası yasaktır. Ancak şahısların kendi adlarına vakıf kurmaları ya da kilise, manastır ve havra fukaraları adına vakfetme işleminde bulunmaları ve hatta esnaf örgütü olarak vakıf kurmalarına müsaade etmiştir. Buradaki maksat ise millet sistemi içerisinde örgütlediği zimmîlerin sosyal dayanışmalarının sağlanmasıdır. Şahısların kilise tüzel kişiliğine olan vakfetme işlemlerinde ise vakfedilen şey taşınmazın rakabesi değil menfaatidir. Bu durum fetvalarda özellikle belirtilmiştir ki gaye yine dinî yapıların büyümelerini ve yayılmacı olmalarını engellemektir.

İkincisi Osmanlı Devleti zamanında tesis edilen bazı antlaşmalara ve hukukî kaidelere rağmen uygulamada farklılıklarla karşılaşmıştır. Bilhassa müste'menlerin mülk ve vakıf edinimini bu zeminde değerlendirebiliriz. Bu farklılık, genelde Osmanlı hukuku için özelde ise müste'menlerin mülk ve vakıf edinimi noktasında

teorik ve pratik farkların olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Kapitülasyonlar ile tanınan hakların dışında izn-i sultanî ile mülk ve vakıf edinimine ilişkin olarak kimi hak ve imtiyazların tanındığı görülmektedir. Esasen bu durumu güç ve güçsüzlük ekseninde düşünmek gerekmektedir. Diğer bir söylemle kitabiyatta ve tatbikatta ortaya çıkan farklılıkların; devletin gücünün zirvede olduğu veya tamamen güçten düştüğü zamanlarda ortaya çıkması ilginçtir. Ancak gönüllülük ve dayatma ikileminde ortaya çıkan yasal olan ile uygulama farklılıkları zamanla kanunî bir zemine oturacaktır ki bu da devletin güçten tamamen düştüğü zamana denk gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin fetihlerle büyüdüğü ve gücünün zirvede olduğu zamanlarda kapitülasyonlar ile müste'menlere birçok hak ve imtiyazlar tanınmıştır. Çoğunlukla ticari ilişkileri canlı tutmak ve bu durumdan ortak istifade etmek prensibini taşıyan kapitülasyonlar zaman içerisinde devletin güçten düşmesine paralel olarak, hem farklı milletlere de tanınmış hem de içeriği Osmanlı aleyhine genişletilmiştir. Ancak bütün kapitülasyon maddelerinde müste'menlerin vakıf ve mülk edinimi konusunda bir hüküm yoktur. Mesela; Fransa ve Ceneviz ile imzalanan ve zamanla yenilenen-geliştirilen kapitülasyon maddelerinde ilgili devlet tebasının Osmanlı Devleti sınırları içerisinde mülk ve vakıf edinebileceğine dair bir madde yazılmamıştır. Fakat Ceneviz elçisi olan Sina Baldo Visako 10 Rebî'u'l-evvel 1081 / 28 Temmuz 1670 tarihinde Galata'da bir vakıf kurmuştur. Yine, antlaşmalarda ve kapitülasyon maddelerinde olmamasına ve hatta yasak olmasına rağmen müste'menler 7 Safer 1284 (13 Haziran 1867) tarihli *Ecânibin Hakk-ı İstimlâk Nizâmnâmesi*'nin düzenlenmesinden önce de taşınmaz mülk alıp satabilmişler ve kiralayıp devredebilmişlerdir. Bu durumda diyebiliriz ki söz konusu nizamname, müste'menlerin taşınmaz mülk ediniminde aslında uygulamada var olanların yasal

bir zemine oturmasıdır. Bu bakımdan müste'menlerin mülk ve vakıf edinimini teorik ve pratik farklılığı bağlamında değerlendirmemiz gerekir.

Üçüncü olarak ise, gayrimüslimlerin mülk ve vakıf ediniminde Tanzimat ve Isalhat Fermanları ile başlayan sürecin hem zimmîler, hem de müste'menler için birer *kırılma noktası* olduğu söylenebilir. Bu fermanlardan sonra yapılan yasal düzenlemeler ile eskiden sadece izn-i sultanî ile lokal olarak verilen kimi hakların ve imtiyazların genelleştiğini ve hukukî bir zemine oturduğunu gözlemlemek mümkündür. Özellikle müste'menlerin taşınmaz edinimlerinin 7 Safer 1284 (13 Haziran 1867) tarihli *Ecânibin Hakk-ı İstimlâk Nizâmnâmesi* ile yasallaşması sayesinde, bunlar Osmanlı topraklarında rahat bir şekilde taşınmaz mülkü alıp satmaya başlamışlardır. Hatta kurdukları banka ve şirketler sayesinde de borç-mülk ilişkisi bağlamında haylice taşınmaz edinmişlerdir. Ancak 19. Yüzyıldaki hukukî düzenlemelerde müste'menlerin tüzel kişilik olarak taşınmaz edinimlerine ve vakıf kurabilmelerine dair izin verilmemiştir. Nitekim 22 Rebî'u'l-evvel 1331 / 16 Şubat 1328 tarihli "Eşhası Hükmiyenin Emvali Gayrimenkuleye Tasarrufu Hakkındaki Kanun" ile bütün Osmanlı tebaası için tüzel kişilik olarak taşınmaz edinimi ve vakıf kurması kabul edilirken müste'menler ilgili kanundan istifade edememiştir. Buna rağmen müste'menlerin 19. Yüzyıl ortalarından itibaren bütün Osmanlı topraklarında yürüttükleri misyonerlik faaliyetleri kapsamında kurdukları okul, hastane sair kuruluşlar gerçek kişiler adına kaydedilmiş ve onların vakıf ya da tüzel kişilik olarak örgütlenmelerine müsaade edilmemiştir.

19. Yüzyıldaki hukukî düzenlemeler sayesinde zimmîlerin rahat bir şekilde - izinli olmak kaydıyla- yeni kiliseler, havralar, mektepler inşa edebildikleri ve eskilerini tamir edip genişletebildikleri görülmektedir. Bu açıdan devletin, Tanzimat

ve Islahat fermanlarının ruhuna uygun bir şekilde hareket ettiği görölmektedir. Hatta mîrî arazi ve Müslüman vakfına ait arazi üzerine dahi yeni kilise, havra ve okullar inşa edilmiştir. Oysa klasik düzen içerisinde yenilerini yapmak bir tarafa eskilerinin tamiri dahi çok ciddi prosüdüre tabii idi ve kolaylıkla izin verilmezdi. Ancak zimmîler; yeni kilise, havra ve mektep inşasında o kadar ileri gitmişlerdir ki 9.050 dinî yapının, 4.700 de mektebin ruhsatsız olduğu bizzat devlet tarafından tespit edilmiştir. Bunlardan kimisi çok eski yapılar olup ruhsatları kaybetmişlerken kimisi ise sonradan kaçak olarak inşa edilmiştir. Dolayısıyla hepsini kaçak inşaa olarak addedemeyiz.

19. yüzyıldaki hukukî düzenlemeler neticesinde gerek zimmîlerin gerekse de müste'menlerin taşınmaz ediniminde ciddi girişimleri olmuştur. Her iki grubunda özellikle gerçek kişilik olarak taşınmaz edinimleri hayli artmıştır. Tüzel kişilik olarak ise; bir taraftan eski müesseselerini rahat bir şekilde tamir ettirirken diğer yandan yenilerini inşa edebilmişlerdir. Ancak zimmîlerin ve müste'menlerin tüzel kişilik olarak edindikleri taşınmazları vakıf statüsüne dönüştürdükleri veya yeni bir vakıf kurduklarına dair örnekler yok denecek kadar azdır. Sosyal düzenin müdavemeti açısından devletin çok önem verdiği bu alanda mülklerin değerlendirilmemiş olmasını artık eskisi gibi devletin gayrimüslim dinî yapıların büyümesini ve güçlenmesini engellemesi şeklinde değerlendiremeyiz. Zira gerek gerçek kişilik olarak gerekse de tüzel kişilik olarak (müste'menler tüzel kişilik olarak edinmiyor) çok ciddi oranlarda taşınmaz edindikleri ve bunun yasal güvence altında olduğu halde vakfa dönüştürülmesi noktasında devletin bir itirazının olması mümkün değildir. Zaten dönemin siyasi konjonktörü de bunu gerektirmekteydi. Artık müdahaleci bir Avrupa karşısında isteneni yapan Osmanlı Devleti söz konusudur.

Gayrimüslimlerin taşınmazları vakıf örgütlenmesine pek dâhil etmemesini sermaye ve kapitalin birey merkezli bir dünyayı ortaya çıkarması ile değerlendirebiliriz. Nitekim Osmanlı sarraf ve banekerlerinin çoğunun servetlerini ve sermayelerini vakfa dönüştürmemiş olması bunun açık kanıtıdır. Zimmîlerin şahıs olarak vakıf kurmaları önünde hiçbir engel yokken çok az miktarda sarraf ve banker vakıf kurmuştur.

Netice itibariyle Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin mülk ve vakıf edinimi hususu; devletin uzun soluklu ömründe yaşanan değişim ve dönüşümler göz önüne alınarak değerlendirildiğinde ancak anlam bulacaktır. Bu bağlamda zaman ve mekânın ayrı ayrı gözetilmesi, güç ve güçsüzlük ikileminin yarattığı etkilerin hesaba katılması ve nihayet dünya konjonktöründe yaşanan gelişmelerin ışığında konunun irdelenmesi doğru olacaktır. Bu kıstaslar merkeze alınarak yaptığımız araştırmanın neticesinde; Osmanlı Devleti'nde müste'men ve zimmîlerin mülk edinimlerinde tek tip bir uygulama olmadığı, hukuken var olan ile uygulamada farklılıkların olduğu, eskinin sürdürülmesi yönünde bir anlayış olsa da zaman içerisinde değişimlerin ve dönüşümlerin yaşandığı tespit edilmiş ve nihayet çalışmamızın neticesinde *süreklilik, teori-pratik ve kırılma noktası* kavramları ortaya çıkmıştır. Gayrimüslimlerin mülk ve vakıf edinimi konusunda ileride yapılacak çalışmalarda bu noktalara dikkat edilmesinin, yapılacak değerlendirmeler ve çıkarsamalar için doğru olacağı kanaatindeyiz. Ayrıca günümüz hukukunda dahi geçerliliği olan gayrimüslimlerin mülk ve vakıf edinimi meselesinde yanlış kararların verilmemesi için tarihî gerçekliklerin daima göz önünde tutulmasının faydalı olacağı muhakkaktır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A..d. (Sadaret Defterleri): 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 60, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269.

A.AMD. (Sadaret Amedi Kalemî): 82/29

A.DVN. (Sadaret Divân Kalemî Evrâkı): 9/31

A.DVN.KLS.d. (Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümâyûn Gayrimüslimler Kalemî Kilise Defterleri): 3, 8, 9, 10, 930

A.DVN.MHM. (Sadaret Divân Mühimme Evrâkı): 11/28; 7 A/71

A.DVN.MHM.d. (Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemî Defterleri): 6, 7

A.DVNS.AHK.ME.d. (Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Maraş Ahkâm Defterleri), Defter no: 3

A.DVNS.AHKA.d. (Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Anadolu Ahkâm Defterleri), Defter no: 2

A.DVNS.DVE.d. (Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Düvel-i Ecnebiye Defterleri): 27/2; 108

A.DVNS.GMC.d. (Bâb-ı Asafî Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Gayrimüslim Cemaatler Defterleri): 1

A.MKT. (Sadaret Mektubî Kalemi Evrâkı): 16/58; 92/51; 205/83; 214/71; 16/58

A.MKT.MHM. (Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrâkı): 76/96

*A.MKT.MVL. (Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrâkı): 48/30; 16/65; 33/90;
16/65*

A.MKT.NZD. (Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir Evrâkı): 73/53

A.MKT.UM. (Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Evrâkı): 27/76

AE.SABH.I. (Ali Emirî Abdülhamid I): 290/19493; 280/18778; 137/9225

AE.SMHD.I. (Ali Emirî Mahmud I): 149/11088

*BEO (Bâb-ı Âlî Evrak Odası Evrâkı): 2893/216911; 2133/159932; 286/21439;
3923/294183*

C..ADL. (Cevdet Adliye): 94/5617

C..DH.. (Cevdet Dahiliye): 13/612

C..EV.. (Cevdet Evkaf): 468/23697

C..HR.. (Cevdet Hariciye): 28/1400; 1182

C..ML.. (Cevdet Maliye): 253/10440

*D.BŞM.SHM.d. (Bâb-ı Defteri Başmuhâsebe Esham Kalemi Defterleri), Defter no:
19519*

D.PSK.d. (Bâb-ı Defteri Kâmil Kepeci Tasnifi Piskoposluk Kalemi Defterleri): 2539

DH.İ.UM. (Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrâkı): 26/1-02

DH.MKT. (Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi): 2578/133; 3/81; 2609/37

HAT. (Hatt-ı Hümayûn): 752/35527; 1516/47

HR.MKT. (Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrâkı): 44/41

İ. DH. (Dahiliye Nezareti İradeleri): 1189/93063; 280/18778; 137/9225

İ.AZN. (İrade Adliye ve Mezâhib): 61/10

İ.MMS. (İrade Mesail-i Mühimme): 117/5

ML.VRD.TMT.d.. (Maliye Varidat Muhasebesi Defterleri): 2102

MV. (Meclis-i Vükela Mazbataları): 245/6

MVL. (Meclis-i Vâlâ Evrâkı): 1060/44; 27/69

ŞD. (Şûrâ-yı Devlet Evrâkı): 1207/36; 1246/10

2. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (TKG.KK.)

Tapu Tahrir Defterleri (TTd.): Midilli Mufassal Tahrir Defteri, nr. 2; Mora Mufassal Tahrir Defteri Cilt I, nr 24; Mora Mufassal Tahrir Defteri Cilt II, nr 15; Selânik Evkâf Defteri nr: 553.

3. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGM Defterleri, no: 29, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581/1, 581/2, 582/1, 582/2, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608/1, 608/2, 609, 610, 611, 612, 613, 615, 616, 617, 618/1, 618/2, 619, 623, 624/1, 624/2, 625, 626/1, 626/2, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635/1, 635/2, 635/3, 636, 637, 638, 639, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651,

730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745,
746, 747, 748, 776, 987, 988, 989, 990, 991.

Adalar Şer'iyeye Sicilleri, Defter no: 22, 37, 111, 154.

4. Milli Kütüphane Başkanlığı Mikrofilm Arşivi

Konya Şer'iyeye Sicilleri, Defter no: 42

Adana Şer'iyeye Sicilleri, Defter no: 72

5. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi

Galata Şer'iyeye Sicilleri, Defter no: 105, 106, 107, 108, 109

6. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi

Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, Belge No: 665-6179, 15 Cemâziye'l-âhir 1259 /
12 Haziran 1843; 1104-4709 12 Muharrem 1272/24 Eylül 1855; 1193-3555 20
Şaban 1273/15 Nisan 1857; 1353-3575 15 Rebî'û'l-evvel 1277/1 Ekim 1860;
1378-3585 6 Şa'bân 1277/17 Şubat 1861; 2606, 22 Cemâziye'l-âhir 1171/3 Mart
1758; 3031, Evâhir-i Safer 1240; 342, 24 Safer 1276.

B. Basılı Resmi Yayınlar

Düstur, 1. Tertip, 1. Cild, Sayfa: 268-269.

Düstur, 1. Tertip, Mütemmim, Sayfa: 74-75.

Düstur, 1. Tertip, 1. Cild, Sayfa: 230- 236.

Düstur, 1. Tertip 1. Cild, Sayfa: 16-18.

Düstur 1. Tertib 3. Cild'in zeyli, s. 96.

Düstur 2. Tertib 5. Cild, s. 114-115.

Düstur 2. Tertib 6. Cild, s. 1273.

Düstur 2. Tertib 7. Cild, s. 458-459.

Düstur, 3. Tertip. 5. C, s.163-179.

Takvîm-i Vekâyi', numro: 468 = 4 Şa'bân 1268.

Takvîm-i Vekâyi', numro: 445 = 29 Cemâziye'l-âhir 1267.

C. Araştırma ve İnceleme Eserleri

ADIYEKE, Nuri, "İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı*, S. 4, İstanbul 1999, s. 255 vd.

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali – KÖKER, Levent, *Tanrı Devletinden Kral – Devlete*, İmge Kitapevi Yay., 3. Baskı, Ankara, 2001.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2. Baskı, 1996.

AKTAŞ, Ümit, *Osmanlı Çağı ve Sonrası*, Anka Yayınları, İstanbul 2006.

AKYILDIZ, Ali, "Sarraflık", *DİA*, İstanbul 2009, C. 36, s. 163-165.

AKYILMAZ, Gül, "Osmanlı Devleti'nde Zimmîlerin Siyasi ve İdari Hakları ve Tanzimat ve İslahat Fermanlarının Getirdiği Yenilikler", *Dünden Bugüne Türk*

Ermeni İlişkileri, Ed: İdris Bal-Mustafa Cufalı, Nobel Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2003, s. 91-104.

AKYILMAZ, Gül, “Osmanlı Hukuku’ndaki Düzenlemeler Çerçevesinde Yabancı Ülke Vatandaşlığına Geçen Ermenilerin Gayrimenkullerinin Hukuki Statüsü”, *Yeni Türkiye*, S. 60, s. 1-43.

AKYÜZ, Jülide, *Ankara’nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara (Şer’iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhteva Analizi Denemesi)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003

ALANDAĞLI, Murat, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancıların Mülk Edinmeleri (1830-1914)*, Helke Yayınları, Ankara 2015

Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-Hukkâm Şerhu Mecelleti’l-Ahkam*, C. 1., Osmanlıca Aslından Çeviren: Raşid Gündoğdu-Osman Erdem, Osmanlı Yayınevi, İstanbul (baskı tarihi yok).

ALKAN, Mustafa, “Azınlık Vakıfları (Tarihî Arka Planı, Hukukî Yapısı ve İç Analizi)”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 2, S. 4, Yaz 2009, s. 93-111

ALTUĞ, Yılmaz, *Yabancıların Arazi İktisâbı Meselesi*, Yenilik Basımevi, 2. Baskı, İstanbul 1963.

APAYDIN, Bahadır, *Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi*, Adalet Yayınları, Ankara 2010.

ATASAĞUN, Yusuf Sami, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 188-1939*, Kenan Basımevi, İstanbul 1939.

AYBAKAN, Bilal, “Selem”, *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 402-405.

AYDIN, Bilgin – GÜNALAN, Rıfat, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008, s. 110.7

AYDIN, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, 8. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul 2010.

AYLA, Hülya Tuba, *Roma Hukuku'nda Mülkiyet Hakkının Tarihçesi ve Çağdaş Hukuk Sistemlerine Etkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Özel Hukuk (Roma Özel Hukuku) Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

BABİNGER, Franz, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Ed: By. WC. Hickman, Translated from the German by Ralph Manheim, Princeton University 1987.

BAĞIŞ, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayrî Müslimler Kapitülasyonlar – Avrupa Tüccarları – Beratlı Tüccarlar – Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi, Ankara 1983.

BARAKAN, Ömer Lûtfi, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meselesi”, *Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler) I*, İstanbul 1980

BARAKAN, Ömer Lûtfi, “Timar”, *İA.*, C. 12/1, Eskişehir 1997.

BARAKAN, Ömer Lûtfi, “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri”, *Belleten*, C. XXXIV, S. 133-136, TTK. Basımevi, Ankara 1970.

BARAKAN, Ömer Lûtfi, “Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller I: Mâlikâne-Divânî Sistemi”, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler*, C. 2, Yayına

- Hazırlayan: Hüseyin Özdeğer, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 1174-1242.
- BARKEY, Karen, *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı, *Mithat Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, Ziraat Bankası Yayınları, Ankara 1964.
- BAYRAKTAR, Kaya, *Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu, Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Moratoryum İlanındaki Yeri (1863-1875)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.
- BAYRAM, Selahattin, "Taşınmaz Mallar Hakkında Yeni Kültepe Vesikaları", *Bulleten*, C.LV, S. 213, Ankara, Ağustos 1991, s. 305.
- BELDİCEANU, Nicoara, *XIV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara 1985.
- BERKİ, Ali Himmet, "Müstağn-en'anh Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, İstanbul, S. 7, 1968, s. 17-18.
- BERKİ, Ali Himmet, *Vakıflar*, Birinci Kitap, 2. Baskı, Aydınlık Basımevi, İstanbul 1946, s. 18.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, Bilmen Yayınevi, 1949, C. 4, s. 353-354.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, C. 6., Bilmen Yayınevi, İstanbul 1949.
- BİLSEL, Cemil, *Lozan*, C. II, Sosyal Yayınları, İstanbul 1998.

- BOZKURT, Gülnihal, “İslâm Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüsü”, *9 Eylül Hukuk Fakültesi Dergisi, Kudret Ayiter’e Armağan*, C. 3, S. 1-4, s. 115-155.
- BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, Ankara 1996.
- BÖLÜKBAŞI, Ömerül Faruk, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darphâne-i Âmire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.
- CEYHAN, Muhammed, “Celâlî İsyanlarının Ankara Vakıf Gayrimenkulleri Üzerinde Yarattığı Tahribatın Tespiti (Şer‘iyye Sicilleri Işığında)”, *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu (25-26 Kasım 2011)*, Bildiriler, C. 1, Ankara, Matser Basım Yayın, 2012, s. 359-376.
- CEYHAN, Muhammed, *H.1249-1253 (M. 1833-1837) Tarihli Şer‘iyye Sicili’nin Transkripsiyonu ve Tahlili (Midilli Adası)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.
- CHALLAYE, Felicien, *Mülkiyetin Tarihi*, Çev: Turgut Altuğ, Remzi Kitapevi, İstanbul 1944.
- CİN, Halil – AKYILMAZ, Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yayınları, 5. Baskı, Konya 2013.
- CİN, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve bu Düzenin Bozulması*, Yenügün Matbaası, Ankara 1978.
- ÇAKIR, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul 2003.

ÇELEBİCAN, Özcan Karadeniz, “Çağdaş Mülkiyet Anlayışı Dolayısıyla Roma Mülkiyetinin Yeniden Değerlendirilmesi Zorunluluğu”, *Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi*, C XIII, S 3, Ankara, 1975.

DE MORTİNO, Stefano, *Hititler*, Dost Kitapevi Yay., (Çev. Erendiz Özbayoğlu), Ankara 2006.

DE SOTO, Hernando, *Sermayenin Sırrı Kapitalizm Batıda Zaferler Kazanırken Diğer Yerlerde Neden Başarısız?* Çev: Murat Aygen, Liman Kitapları, Ankara 2005, s. 47-74.

DEMİR, Fahri, *İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı*, İlmî Yayınlar, 1. Baskı, İstanbul 1981.

DEMİR, Ömer - ACAR, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Adres Yayınları, 6. Baskı, Ankara 2005.

DEMİRCİ, Mustafa, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.

DİKİCİ, Mehmet, *Feodalizm, Mülkiyet ve Türk Toprak Sistemi*, Hür Efe Yay., İzmir, 1996.

DÖNDÜREN, Hamdi, *İslâm Hukukuna Göre Alım – Satımda Kâr Hadleri*, Bursa İlahiyat Fakültesi Yayınları, Balıkesir 1984.

DÖNMEZ, İbrahim Kâfi, “Murâbaha”, *DİA*, C. 31. İstanbul 2009, s.148-152.

DÜZENLİ, Pehlul, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015.

Ebü’ülâ Mardin, *Toprak Hukuku Dersleri*, Stad Matbaası, İstanbul 1947.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2004.

EL-MEVDÛDÎ, Ebu'l-A'lâ, *İslâm'da Toprak Mülkiyeti*, Ter: Mehmet Yaşar Şahin, İrfan Yayınevi, İstanbul 1972

ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.

ERDOĞAN, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Yayınları, İstanbul 2013.

ERDOST, Muzaffer İlhan, *Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri Asya Biçimi ve Feodalizm*, Onur Yay. Ankara, 1989.

ERKUT, Sedat – REYHAN, Esmâ, “Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler”, *Acta Turcica*, “Kültürümüzde Toprak”, (Ed. Emine Gürsoy Naskali - Hilal Oytun Altun), S. I, Yıl IV, Ocak 2012, s.81.

ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1996.

FAROQHI, Suraiya, “Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Âyânından Müridzâde Hacı Mehmed Ağa'nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri”, *Osmanlıda Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed: Çağlar Keyder – Faruk Tabak, Çev: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, 2. Baskı, s. 85-90

FAYDA, Mustafa, “Zimmî”, *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, s. 428-434

FENDOĞLU, Hasan Tahsin, *Anayasal Derinlik*, Yetkin Yayınları, Ankara 2012.

FENDOĞLU, Hasan Tahsin, *Osmanlı Hukukunda Temel Hak ve Özgürlükler İçerisinde Mülkiyet Kavram ve Olgusu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992.

GENÇ, Mehmet, “İltizam”, *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 154.

GENÇ, Mehmet, “Mâlikâne”, *DİA*, C. 27, Ankara 2003.

GENÇ, Mehmet, “Mukataa”, *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 129.

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. Ötüken Neşriyat, 3. Baskı, İstanbul 2003.

GÜL, Abdulkadir – GÖKÇEN, Salim, *Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnebîler Meselesi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2010.

GÜNERİ, Hasan, “Azınlık Vakıflarının İncelenmesi”, *Vakıflar Dergisi*, S. X, Ankara 197, s. 77-108.

GÜRİZ, Adnan, *Teorik Açıdan Mülkiyet Sorunu*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1969.

HACAK, Hasan, “Mâl”, *DİA*, C. 27, İstanbul 2003, s. 461-465.

HACAK, Hasan, “Milk”, *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 62-64.

HACAK, Hasan, “Mülkiyet”, *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 543-548.

HATIPLER, Mustafa, *Osmanlı Toprak Rejimi ve Tarihsel Süreç İçinde Kooperatifçiliğimiz*, Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Tekirdağ, 2010.

HUBERMAN, Leo, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, Çev: Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Saltanat Verâseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", *AÜSBFD.*, C. XIV, S I, Ankara 1959, s. 83.

İNALCIK, Halil, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: Çağlar Keyder-Faruk Tabak, Çev: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1998, s. 15-34.

İNALCIK, Halil, "XV. Asır Osmanlı Maliyesine Dair Kaynaklar", *Tarih Vesikaları*, C.1, S. 16, İstanbul 1955, s. 133-134.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çev: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2004.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1998.

Kapitülasyonlar, (Anonim), Mütercim: Ali Reşad-Macar İskender, Dersaadet Kanaat Matbası 1330

KARACA, M. Zafer, "İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri", *Tarih ve Toplum*, XVIII/105, Eylül 1992, s. 25-31.

KARAKAŞ, Mehmet, *1860-1923 Tarihleri Arasında Osmanlı Döneminde Türk Bankacılık Tarihi*, Marmara Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

KARAMAN, Hayrettin, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

- KARAMAN, Hayrettin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, C. 3, İz Yayıncılık, 5. Baskı, İstanbul 2009.
- KARATAŞ, Ali İhsan, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı – Bursa Örneği-*, Gökkuşbe Yayınları, İstanbul 2009.
- Karînbâdîzâde Ömer Hilmi – SUNGURBEY, İsmet, *Eski Vakıfların Temel Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Sulhi Garan Matbaası, 1978.
- KAYA, Süleyman, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi Temin Yöntemleri”, *İslâm Hukuku Açısından Tarihten Günümüze Kredi ve Finans Yöntemleri*, Ensar Yayınları, İstanbul 2011, s. 34-35.
- KAYA, Süleyman, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.
- KAZGAN, Haydar, *Galata Bankerleri*, C. I, Orion Yayınları, Ankara 2005.
- KENANOĞLU, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2012.
- KEYDER, Çağlar, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, ”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: Çağlar Keyder-Faruk Tabak, Çev: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 1-14.
- Koçibey Risalesi*, Yayına Hazırlayan: Yılmaz Kurt, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.
- KONAN, Belkis, *Osmanlı Devletinde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu*, Irmak Yayıncılık, Ankara 2010.

- KOYUNCU, Nuran, “Osmanlı Devleti’nde Sarrafların Mültezimlere Kefaleti”, *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, (21-22 Aralık 2012 İstanbul), Ed: Prof. Dr. Fethi Gedikli, XII LEVHA Yayınları, İstanbul 2014, s. 361-371.
- KURAN, Timur, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, C. 8, Vakıflar (1689-97), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.
- KURAN, Timur, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, C. 1, Esnaf ve Loncalar Hristiyan ve Yahudi Cemaat İşleri Yabancılar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.
- KURAN, Timur, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul’unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, C. 5, Vakıflar (1689-97), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.
- KURT Yılmaz, “Osmanlı Devletinde Yahudilerin Filistin’de Toprak Edinmesi” *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi (21-23 Kasım 2012)*, Bildiriler C. 1, Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013, s. 95-104.
- KURT Yılmaz, “Osmanlı Toprak Yönetimi”, *Osmanlı*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 59-65.
- LE GOLF, Jacques, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, Çev: Hanife Güven-Uğur Güven, Dokuz Eylül Yay. İzmir 1999.
- Mehdî Fraşerli, *Osmanlı Devleti’nde Kapitülasyonların Uygulanışı (İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbîkât-ı Hâzırası)*, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Fahrettin Tızlak, Fakülte Kitabevi, Isparta 2008.

NİCOL, Donald M., *Bizansın Son Yüzyılları*, Çev: Bilge Umar, Tarih Vakfı Yürt Yayınları, 2. Baskı, İstnanbul 2003.

OĞUZ, Gülser, *Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2013

OĞUZ, İbrahim, “Osmanlı Vakıflarında İstibdal Problemi (Midilli Örneği)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 34, S. 58, s. 583-601

OKANDAN, Recai Galib, “Hammurabi Mecellesi”, *İÜHF.*, C XVII, S. 1-2, İstanbul 1951, s. 286-299.

ORUÇ, Hatice, “18. Yüzyıl Ortalarında Bir Sancak Tahriri: H.1154/ M.1741 Tarihli Semendire Sancağı Tahriri”, *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi (21-23 Kasım 2012)*, Bildiriler C. 2, Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013, s. 681-687.

OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeye Çeviren: Fikret İşıltan, TTK Yayınları, 8. Baskı, Ankara 2015.

ÖKSÜZ, Hüseyin, “Eski Mısır’da Toprak Mülkiyeti ve Kadastro Hizmeti”, *Harita ve Kadastro Mühendisliği Jeoinformasyon ve Arazi Yönetimi Dergisi*, S. 61, Ankara 1988, s. 35.

ÖKSÜZ, Hüseyin, “Mezepotamya Uygarlıklarında Toprak Mülkiyeti ve Kadastro Hizmeti”, *Harita ve Kadastro Mühendisliği Jeoinformasyon ve Arazi Yönetimi Dergisi*, S. 58, Ankara 1988, s. 19-20.

- Ömer Hilmi Efendi, *İthaf-ül Ahlâf Fî Ahkâm-il Evkaf*, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1977.
- ÖZCAN, Koray – KARAĞÜZ, Güngör, “Hitit Çağı Toprak-İnsan İlişkileri”, VII. *Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, C. II, Çorum, 2008, s. 584-585.
- ÖZCAN, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK Yayınları, Ankara 2003.
- ÖZDABAKOĞLU, Raci, *Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Bankacılığa Giriş*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992.
- ÖZEL, Ahmet, “Gayri Müslim”, *DİA*, C. 13, İstanbul 1996, s. 418-427.
- ÖZEL, Ahmet, “Müste'men”, *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 140-413.
- ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- ÖZTÜRK, Nazif, “Son Gelişmeler Işığında Azınlık Vakıfları” *Türk Yurdu Dergisi*, Kasım 2002, C. 22, S. 183, s. 28-39.
- ÖZTÜRK, Nazif, *Azınlık Vakıfları*, Afşar Matbaacılık, Ankara 2003.
- ÖZTÜRK, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, TDV Yayınları, Ankara 1995.
- ÖZVAR, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi İstanbul 2003.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I-III. MEB Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2004.

PAMUK, Şevket, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, K Kitaplığı, 5. Baskı, İstanbul 1999.

PAMUK, Şevket, *Seçme Eserleri I: Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.

RAŞİD, Vasfî, *Toprak Hukuku Dersleri*, İstiklal Matbaacılık ve Gazetecilik Kollektif Ortaklığı, Ankara 1953.

REYHAN, Cenk, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel-Sosyolojik Bir Çözümleme*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.

REYHAN, Esmâ, "Hititlerde Toprak Tahsisi", *III. Uluslar arası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Yayına Hazırlayanlar: Sedat Alp-Aygül Süel, Çorum 16-22 Eylül 1996, Ankara 1998, s. 481-488.

SATIŞ, İhsan – CEYHAN, Muhammed, "Kudüs Rum Patrikhanesi", *Bellekten*, C. LXXIX, S. 285, Ankara 2015, s. 675-712.

SATIŞ, İhsan – CEYHAN, Muhammed, "Kudüs'teki Rum Cemaatine Ait Bir Defter: 10 Numaralı (Kamame) Kilise Defteri (13 Belge İle Birlikte)", *Belgeler*, C. XXXII, S. 37, Ankara 2012, s. 21-56.

SATIŞ, İhsan – CEYHAN, The Ottoman Berats of the Greek Orthodox Patriarch of Jerusalem (1872-1931), *Journal of Holy Land and Palestine Studies*, 14 (2), s. 189-201.

SÈE, Henri, *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, Çev: Turgut Erim, Yöneliş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2000.

SEİDER, G. L., *Bizans Siyasal Düşüncesi*, Çev: Mete Tunçay, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1980.

ŞAKİROĞLU, Mahmut H., “Fatih Sultan Mehmet’in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XIV/25, Ankara 1981, s. 211-224.

Şemseddin Sâmi, *Kamus-ı Türkî*, Çağrı yayınları, İstanbul 2013.

Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi, *Ma'rûzât*, Hazırlayan: Pehlul Düzenli, İstanbul, Klasik yayınları, 2013

TAŞ, İlknur, “Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C I, S I, 2008, s. 78.

TOPRAK, Zafer, “Osmanlı Devleti’nde Para ve Bankacılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1985, s. 760-761.

TOSUN, Mebrure, “Hammurabi’nin Toprak Kanunları”, *AÜDTCFD.*, C 21, S 3-4, Ankara 1963, s. 136-140.

TUNCER, Hadiye, *Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları*, Gürsoy Basımevi, Ankara, 1962.

TURAN, Osman, “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku Mîrî Topraklar ve Hususî Mülkiyet Şekilleri”. *Belleten*, C. XII, S. 47, Ankara 1948, s. 549-574.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 2002.

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi II*, Nakışlar Yayınevi, 5. Baskı, Ankara 2000.

Türkiye Bilimler Akademisi Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü Sosyal Bilimler, TÜBA Yayınları, Ankara 2011, s. 311.

ÜÇÖK, Çoşkun, “Osmanlı Devleti Teşkilatında Tımarlar”, *AÜHFD.*, C. 1, S. 4, Ankara 1943, s. 535.

VEİNSTEİN, Gilles, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, Editörler: Çağlar Keyder-Faruk Tabak, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çev: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 35-56.

VENNESSON, Pascal, “Vaka İncelemeleri ve Süreç Takibi: Kuramlar ve Pratikler”, *Sosyal Bilimlerde Yaklaşımlar ve Metodolojiler Çoğulcu Bir Perspektif*, Editörler: Donetalla della Porta – Michael Keating, Çev: Sabri Gürses, Küre Yayınları İstanbul 2015, s. 271-290.

YAMAN, Ahmet, “Zimmî”, *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, s. 434-438.

YARAN, Rahmi, *İslâm Hukukuna Göre Hukukî İşlemler ve Hükümleri (Eşya Hukuku ve Borçlar Hukuku)*, TDV Yayınları, Ankara 2011

YENİÇERİ, Celal, “Cehbez”, *DİA*, İstanbul 1993, C. 7, s. 222-223.

YILDIZ, Kenan, “Doğruluğu Tartışmalı Bir Tartışma: 1660 Yangını İstanbul’un İslâmlaşmasına Etki Etti mi?”, *Osmanlı İstanbulu Sempozyumu I*, (29 Mayıs-1 Haziran 2013), bildiri metni elektronik ortamda yayınlanmıştır. Bkz. http://osmanliistanbulu.org/tr/images/osmanliistanbulu-1/12_kenan-yildiz.pdf

Erişim tarihi: 03.04.2016.

D. Elektronik Kaynaklar

[http://www.ziraat.com.tr/tr/Bankamiz/Hakkimizda/Pages/BankamizTarihcesi.a](http://www.ziraat.com.tr/tr/Bankamiz/Hakkimizda/Pages/BankamizTarihcesi.aspx)

spx, Erişim Tarihi 2014.

EKLER

EK 1 : Sarrâfân Nizâm-nâmesi

[Kaynak: *Külliyât-ı Kavânîn*, C 3, nr: 3031 = Evâhir-i Safer 1240]

Sarrâfân Nizâmı Hakkında İrâde-i Seniyyeyi Mübelliğ Evâhir-i Safer sene 1240

Târîhli 'İlm u Haber

Eyâlât ve elviyede olan iltizâmâtın vülât ve mutasarrıfın taraflarına ihâlesi tahsîsine dâir şerâit ve nizâmın vaz'ı mücerred virilen bedelâtdan fazla kalan semerât ve hâsılât misüllü menâfi' ile temettu' ve iktisâb kudretleri emînesine mebnî olub hîn-i iltizâmda sarrâf ta'ahhüdünün meşrûtiyeti dahî asl-ı bedelât-ı mukarreresinin vakt ü zamanıyla hazâin-i 'âmire'ye ve sâir ashâbına teslîm ve te'diyesi maksûdundan 'ibâret idüğinden fîmâ-ba'd sarrâfların ta'ahhüdüyle iltizâm olunan mukâta'ât emvâlinin vakt-i taksîdleri hulûlünde mugâyir-i ta'ahhüd bir gün geçürülmeyerek müte'ahid olan sarrâfdan bi'l-icbâr tahsîli icâb ideceğine binâen işbu iltizâmâtı der-'uhde iden vülât ve mutasarrıfın ve mültezimîn-i sâire dahî der-'uhde eyledikleri mukâta'âtdan her birinin bedel-i iltizâmlarını vakt ü zamanıyla ve nihâyet senesi âherine değîn ta'ahhüd itdirdiği sarrâf tarafına tamamen te'diye ve teslîm ve akçe gönderdikçe kangı mukâta'âtın bedel-i iltizâmına mahsûb olduğunu sarrâf tarafına iş'âr ve terkîm ve'l-hâsıl der-'uhde eyledikleri iltizâmâtın emvâlini kendülerine mâl ittihâz idüb de gerek kendü umûrlarına ve gerek Devlet-i 'Aliyye me'mûriyetine sarf itdim dimelerine i'tibâr olunmayacağına mebnî hemân zimmetleri olan emvâl-i emîriye ve bedel-i iltizâmât her ne ise senesi içinde tekmîlen irsâl ve tetmîm idüb eğer sene-i âherine kadar kûsûr kalmayacak olur ise ol sarrâf Bâb-ı 'Âlî'ye benim ta'ahhüd itdiğim filân mukâta'anın asl-ı bedel-i iltizâmı gelmedi deyü bâ-'arz u hâl

inhâ ve istid'â eyledikde Darbhâne-i 'Âmire'ye havâle olunarak fi'l-hakîka ol mukâta'anın asl-ı bedel-i iltizâmından kalan sarrâfın filân vezîrde ve yahud mültezimde asl-ı mâl-ı mukâta'a olarak şu kadar alacağı mütehakkîkdir deyü i'lâm olunur ise ber-mûceb-i i'lâm fâiziyle berâber tahsîliyün kat'iyen tenbîh zımında makâm-ı sadâretten mektûb virülüb îcâb eylediği hâlde mübâşir dahî tesyâr ve yine tereddüd olunur ise devletçe ısrâr ve icbâr olunub nihâyet gerek vüzerâ ve gerek sâirînin kudretleri olub da te'diye deyü ne de mûmâtala'aları tahakkuk ider ise müsâdere ve 'uhdesinde mukâta'a var ise def' ve fûrûht olarak beher hâl alıvirilmesi sûretinin istihsâl olunması ve vâli ve mutasarrıfları hasbe'l-maslaha me'mûriyet mahallerinde bulunan eyâlât ve elviyenin iltizâmâtı mütesellimleri ma'rifetiyle zabt u idâre olunmakta olduğundan ba'de-ez-în mütesellimleri işbu iltizâmâtdan paşaları tarafına 'âid olan fakat semerât akçeleri kendülerine gönderirler ise de sarrâf tarafına gelecek asl-ı emvâl-i iltizâmâtın bir akçesini paşalar tarafına virmeyüb ta'ahhüd iden sarrâf tarafına tamamca irsâl eylemesi ve vüzerâ dahî semerâtlarından mâ'adâ iltizâmât emvâlini mütesellimlerden istemeyüb eğer ister ve mütesellim dahî virir ise lede't-tebeyyün mu'ahez ve tahsîl kılınması ve iltizâmât nizâmı vaz'ında bedel-i iltizâm-ı sâbıkına zamm mâddesi kat'iyen memnû' ve bi'd-def'ât tenbîhât-ı seniyye ile mü'ekked iken refte refte ba'zen ricâ ve şefâ'at ve ba'zen dahî tebeddülâtda kapu kedhüdâsı ve sarrâflar beyninde selefden halefe devr olunan iltizâmât defterlerine zamm ve 'ilâve misüllü nâ-marzî keyfiyet vukû'ıyla ekser iltizâmâtın bedelleri derece-i tahammüllerinden aşub bu mâdde vülât ve mutasarrıfın taraflarına mü'eddî zarar u ziyân olarak ba'de-ez-în külliye önü kesilmediği hâlde bütün bütün durgunluk vireceği mürûrî ve müstebân olduğuna binâen bundan sonra iltizâmât bedellerine bir akçe ve bir habbe zamm olunmayub kapu kedhüdaları tarafına her

kim zamm ricâsına tasaddî ider ise derhâl Bâb-1 ‘Âlî’ye ihbâr ile mü’ahéz olunmak ve kapu kedhüdâları dahî Bâb-1 ‘Âlî’ye bunu haber virmeyüb de ricâ ve şefâ‘at diyerek paşalarına yazar veyahud tebeddülâtda defter karıştırlar ise ‘itâba müstehak olmak üzere cümlesine mü’ekked tenbîh ve tehdîd olunması ve sarrâfların müte‘ahhid oldukları emvâl-i mukâta‘anın taksît ve ta‘ahhüdleri vakti bir gün geçirilmeyerek bi-eyyi hâlin mersûmlardan tahsîli îcâb ideceği misüllü vülât ve mutasarrıfının mu‘tâd-1 kadîm olan mansıb-1 câizeleri dahî Bâb-1 ‘Âliyye’den virilecek pusula mücebince hıdmetlerinde olan sarrâflarından bilâ-tereddüd ahz u tahsîl olunub müşâr ve mûmâ ileyhim taraflarından mersûmlara irsâl ve te’diyesinde ta‘vîk ve ıgmâz olduğı sûretde Bâb-1 ‘Âlî’ye bi’l-inhâ bâlâda muharrer asl-1 bedel-i iltizâm misüllü işbu câizeye virilen akçe dahî mahallerinden bi’l-ısrâr tahsîl itdirilmek lâzım gelüb kûsûr kendü istedikleri mücevherât ve eşyâ-yı sâire bahâsıçün cebren ve kerhen akçe virmelerine karışılmaması ve sarrâfların müşterilerinde fevt veyahut müsâdere vukû‘unda muhallefâtları cânib-i mirîden ba‘de’z-zabt iddi‘â eyledikleri matlûbları sene be sene hesâbları rû’yet olunarak hesâbı görülmemiş bir sene içinde fevt oldukları halde mevti senesinin güzeşte hesâbı rû’yetine mahal kalmayacağından tahvîl ve senede rabt olunmuş hesâbları asl-1 bedel-i iltizâmıdan veyâhud buna mûmâsil medfû‘ât-1 sahîhalarından ne mikdâr alacakları olduğı ba‘de’t-tebeyün sâir ashâb duyûnu hakkında ber-nehc-i şer‘-i şerîf ne-vechle mu‘âmele lâzım gelür ise sarrâfı hakkında dahî öylece usûl-1 hakkâniyet icrâ-birle matlûb-1 sahîhi emvâl-i mirîye ve bedel-i iltizâmâtdan dolayı ise ol mültezimin nükûd ve emvâlinden veyâhud bakayâ ve zimemât-1 sahîhasından sâir emvâl-i mîriye misüllü ikdâmen tahsîline Darbhâne-i ‘Âmire tarafından dikkat ve her hâlde mağdûriyetden vikâyet kılınması ve müşteriyle sarrâf beyinde nizâ‘ hâsıl olub Darbhâne-i

‘Âmire’ye havâle ile lede’r-rü’ye emvâl-i mîriyye ve mukâta‘ât bedel-i iltizâmından dolayı olan hesâblarının içinde kefilleme ve ikrâmiyye misüllü şeylerden sarf-ı nazar-birle mu‘tâd olan sahîh güzeşte matlûbları Darbhâne-i-‘Âmire nâzırı ve diğer hâzır bulunan me’mûrlar muvâcehelerinde şehâdet ve evvelcesinde rabt olunduktan sonra bir daha i‘âde ve tekrâr rü’yet-i muhâsebe iddi‘âsı tecvîz olunmaması ve sarrâf tebdîli iktizâ eyledikde sarrâf-ı sâbıkın muhâsbesi ber-mu‘tâd beynlerinde rü’yet ve hesâbda nizâ‘ vukû‘ı takdîrinde Darbhane-i-‘Âmire’ye havâle olunarak bâlâda muharrer usûl üzere hesâbları rü’yet ve kat‘ olunub hilâfına ruhsat ve cevâz gösterilmemesi husûsları sarrâfları bu def‘a vâki‘ olan istid‘â ve istirhâmlarına mebnî bi’l-müzâkere nizâma rabt ve tevsîk olunarak bundan böyle ‘ale’ d-devâm mer‘î ve düstûru’l-‘amel tutulmak üzere Dîvân-ı Hümâyûn ve Baş Muhâsebe kalemlerine ve Darbhane-i-‘Âmire’ye kayd ile bundan böyle ‘ale’ d-devâm icrâsına bi’l-ittifâk ihtimâm ve dikkât olunmak lâzım geleceği hâk-i pây-ı kimyâ-sây-ı cenâb-ı şehinşâhîye lede’l-‘arz değeri olub şimdiye dek karâr bulmuş iltizâmâtın artmamasına ne sûretle ihtimâm elzem ise ‘ale’ d-devâm takayyüd ve ihtimâm olunması ve devletçe ta‘yîn-i şahs iderek sarrâf bulmak vükelânın vazîfesinden hâric olmağla hîn-i lüzûmunda darphane tarafından filâna bir sarrâf lâzım olduğu loncaya havâle olunub sarrâf esnafı bilâ-garaz kimi intihâb iderler ise ol sarrâf ta‘yîn kılınması ve beyân olunan şerâit dîvân kalemine ve Baş Muhâsebe’ye ve Darphane’ye kayd olunub müceb ve muktezâlarının icrâsına dikkat-birle hilâfi hareket ve vüzerâyâ şey’i îcab ider hâlât tecvîz olunmaması husûsuna irâde-i seniyye ta‘alluk idüb ol bâbda şeref-bahş-ı sahîfe sūdûr olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn-ı şâhâne mücebince nizâm-ı mezkûr Dîvân-ı Hümâyûn kalemine ve Baş

Muhâsebe'ye 'ilm u haberi i'tâ olunmağla Darbhâne-i 'Âmire'ye dahî işbu 'ilm u haber kâimesi virildi.

Evâhir-i Safer sene 1240.

EK 2: Sarrâfân Hakkında Nizâmnâme

[Kaynak: *Takvîm-i Vekâyi* , Tertib-i Evvel, 29 Cemâziye'l-âhir 1267, no: 445, s. 2-3]

Emvâl-i hazîne-i celîlenin muhâfazasıyla berâber sarrâfânca dâd u sitede icâb-ı hakkâniyetden olan usûl-ı lâzîmenin icrâsı zımında mecâlis-i 'âliyyede bi'l-müzâkere müte'allik ve isâbetrîz-i sunûh ve sūdûr buyurulan emr u irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî muktezâ-yı celîli üzere mu'ahharen neşr olunan nizâmnâmenin sûretidir.

Altmış yedi senesi ibtidâsından i'tibâren sarrâfândan biri müte'ahhid olduğu mâl-i mîrîyi vakt ve taksîtden on gün mürûruna kadar nakd ü havâle vechile def'aten veyahud ceste ceste teslim eylediği hâlde o müddetde güzeşte taleb olunmayub fakat bu on günün hitâmından sonra taksîti duhûl itmiş olan mâlî mehil-i mezkûrun hitâmından i'tibâren bir aya kadar te'diye idemez ise bu bir ayda kisede beşer yüz ve ândan sonra ikinci ayda biner akçe güzeşte alınub ikinci ayın hitâmında da kâmilen viremediği sûretde sarrâfândan kangısı olur ise olsun bilâ-istisnâ ol sarrâfın zâtına müflis nazarıyla bakılarak emvâl-i hazîneyi muhâfazaten ba'de-ez-în hazînece ta'ahhüdü mu'teber olmamak üzere odası kapatılarak kendüsünün ikâmet eylediği bir hânesinden başka 'uhdesinde bulunan ve müte'allikâtı üzerine sanî'aten geçürdiği tebeyyün iden emvâl ve emlâki bi'l-müzâyede satdırılıb ve eğer hânesi iki veyahud daha ziyâde olur ise kendüsiyle familyasının ikâmetine kâfi ve hâline münâsib olan ve kıymeti kalîl bulunan hânesi familyasının pek muhtâc olduğu levâzım-ı zarûriyye-i beyyinesiyle berâber bırakılarak kûsûr-ı emvâl ve emlâk-i mevcûde ve meşhûdesi fûrûht itdirilüb esmânından bekâya ve zimemât-ı sahîhasından deyn-i mîrisinin istihsâline bakılacaktır bu cihetle ba'de-ez-în bir sarrâfân ve müte'ahhid olduğu akçeyi eyyâm-ı mev'ûdasında te'diye idemeyeceğini 'aklı kesdiği anda maslahat

gecikmemek için yevm-i mev'ûdunu beklemeyerek esbâb-ı i'tizâriyesini beyân ile Bâb-ı 'Âlî'ye 'arz u hâl takdîm idüb keyfiyeti derhâl mâliye hazînesinde ba'zı me'mûrîn-i mevcûde ve mu'teberân sarrâfândan müretteb olan komisyona havâle olunarak orada dahî uzadılmayub beş on gün nihâyet bir ay zarfında ol sarrâfın hakkında mu'âmele-i iflâsiye icrâsı lâzım geleceği veyahud sekteli olub ba'zı alacaklarının tahsîli iktizâ ideceği mezkûr komisyon tarafından bâ-mazbata ifâde olunub ifâde-i vâkı'a iktizâsınca o sarrâfa müflis denilecek ise de deyn-i mîrîsi emvâl ve emlâkından ve zimemât-ı sahîhasından tahsîl ve istifâ ve eğer sekteli denilür ise ânın dahî uzun uzadı maslahat sürüncemede kalmamak için müddet-i mu'ayyene olan yetmiş günden başka göstereceği matlûbât-ı sahîhasının bulunduğu mevki'in ba'd-ı mesâfesine ve sehûlet ve rehâvet-i tahsîliyyesine nazaran nihâyet yüz yirmi gün daha mehîl virilerek o müddetde emvâl ve emlâk-i mevcûde ve mültezim zimmetinde zuhûr idecek matlûbât-ı sahîhasından deynini tesviye itmesi lâzım geleceğinden bu müddetde dahî borcunu viremez ise artık ol vakit hakkında mu'âmele-i iflâsiye icrâ kılınacaktır. Sarrâfların bend-i evvelde muharrer yetmiş gün eyyâm-ı müsâ'adenin inkızâsından evvel îfâ-yı deyn itmeleri ve maslahatlarında sekte olarak vaktiyle te'diye idemeyeceklerini 'akılları kesdiği hâlde kezâlik bend-i mezkûrda muharrer olduğu vechle bâ-'arz-ı hâl beyân-ı hâl birle işlerini komisyona havâle itdirmeleri lâzımeden olub içlerinden bu kâ'ideye ri'âyet itmeyüb de müddet-i mukarrerinin inkızâsından sonra i'lân-ı ma'zerete kalkanları olur ise o makûlelerin ifâdesine kat'iyen kulak asılmayub ve haklarında sekteli takma icrâsı mukarrer olan sûret cârî tutulmayub nizâmına tatbîken itmeleri için kendülerine 'âdetâ müflis nazarıyla bakılacak ve müflis hakkında terettîb iden mu'âmelât icrâ kılınacaktır. Hazîne-i celîle envâlini müte'ahhid olduğu sarrâfândan aramak lâzım geleceğinden

bunların şunda bunda olan alacaklarından havâle ile îfâ-yı deyne kalıkışacak oldukları hâlde kabul olunmayacaktır ya'ni ta'ahhüd itmiş olduğu mâlî mülteziminden tahsîl idüb mukâbilinde âher mahalde olan alacağını gösterdiği sûreti kabul olunmayub kendüsünden tahsîl itdirilecektir. Müte'ahhid olduğu emvâl-i hazîneyi tekâsiti hulûlünden i'tibâren yetmiş gün mürûruna kadar te'diye itmeyen sarrâfâna olunacak mu'âmelâtın bu makûlelerin alacağını tesviye itmeyen mültezim ve sâir her nev' müşterileri hakkında dahî icrâsı usûl-ı hakkâniyyet îcâbından olub el-hâsıl sarrâfânın gerek geçmiş senelerden ve gerek bundan böyle hasbe't-ta'ahhüd iltizâmât bedelâtından zimmetlerini te'diye ve îfâda ve mültezimîn zimmetlerinde olan alacaklarını ahz u istihsâlde ve iltizâmın gayri ahz u i'tâlarından dahî altmış yedi senesinden i'tibâren müceddeden vukû' bulacak muhâsebeleri rü'yet-i tahvîle rabt olunacak alacakları hakkında işbu nizâmnamenin hükmü kâmilen icrâ olunub fakat iltizâmâtın gayri ahz u i'tâlarından altmış yedi senesinden evvel olan alacakları için bir güne münâza'alari zuhûrunda hesâbları hazîne-i hâssada nizâm-ı kadîmi vechile ber-vech-i hakkâniyyet rü'yet ve tesviye olunması mukarrer olmağla bir sarrâf matlûbat-ı vâkı'asını selb-i emniyet iderek Bâb-ı 'Âli'ye 'arz-ı hâl takdîmiyle iddi'â eylediği hâlde umûr-ı hazîneye müteferri' ise kezâlik zikr olunan komisyona ve sâir mevâd-ı 'âdiye ve hukûkiyeye dâir olduğu takdîrde Darbhâne-i 'Âmire'ye havâle olunub orada keyfiyeti tedkîk olunduktan sonra bir emniyet-i kaviye ile terâzi-i tarafeyn hâsıl olduğu hâlde münâsib taksîte rabt olunub ve tahsîl olunacak matlûbatı var ise ânın dahî sarrâflar haklarında icrâ olunacağı misüllü bulunduğu mahallin mesâfesine ve cihet-i tahsîliyyesine göre dört ay müddet mehil virilüb ol bâbda takdîm kılınacak mazbataya nazaran o müddetde dahî deyni te'diye idemeyenler olur ise sarrâflara olunacak mu'âmele bi-'aynihi o makûle müşterileri haklarında dahî icrâ

olunacak ya'ni familyasıyla ikâmetine kâfi ve hâline münâsib olan ve kıymetce ehven bulunan bir hânesi familyasının pek muhtâc olduğu levâzım-ı zarûriyye-i beyyinesiyle berâber terk olunub kûsûr-ı emvâl ve emlâk-ı mevcûde ve meşhûdesi bi'l-müzâyede satılmak ve hâl-i iflâsda bulunacak gerek sarrâf ve gerek müşterisinin vakten mine'l-evkât si'a-i hâli hâsıl olur ise hazîneye ve şuna buna olan duyûnundan kûsûr zimmeti kalmış olduğu hâlde kendüsünden tahsîl olunarak o misüllü si'a-i hâli tebeyyün idüb duyûn-ı vâkı'asını kâmilen te'diye idüb sarrâfın istediği hâlde ta'ahhüdü mu'teber olmak ve mültezim olub hazînece mu'teber kefil gösterebildiği sûretde iltizâm alması câiz olmak üzere mu'âmele-i münâvebe icrâ ve müşterilerin dahî sarrâflarından selb-i emniyet iderek matlûbâtını iddi'â idenler olduğu sûretde sarrâfların alacak iddi'â eyledikleri müşterileri hakkında olacak mu'âmele kezâlik bi-'aynihi o makûle sarrâflar hakkında dahî ifâ olunacaktır. Hâl-i iflâsda bulunacak gerek sarrâf ve gerek müşterinin kendüsüne terk olunacak yalnız hânesi ol hâline elverişli derecede olmayub da zî-kıymet ise ma'delet ve hakkâniyyet-i kâmile bulunmak üzere satdırılıub hâne-i münâsib ve cesbân-ı diğere bir hânecek aldırılarak satılacak kıymetli değerli hânesi esmânından hâsıl olacak fazla-i menâfi' dahî deyne mahsûb olunacaktır.

29 Cemâziye'l-âhir 1267

EK 3: “Sarrâfân Hakkında Mer‘î Olan Nizâmın Zeyli”

[Kaynak: *Külliyyât-ı Kavânîn*, C 7, nr: 342 = 24 Safer 1276]

Birinci Mâdde: Sarrâfânın mültezimîn ve tüccâr ve sünûf-ı sâireden olan müşterileriyle ahz u i‘tâdan dolayı vukû‘bulan de‘âvî münâza‘atlarından fakat ticârete müte‘allik olanların mahkeme-i ticâretde ve mâ‘adâsı cârî ve mer‘î olan nizâmlarına tevfikân iltizâmâta dâir ise müte‘allikan hazîne-i celîle-i mâliyyeden ve sarrâfça ‘âdi ‘ahz u i‘tâya mütedâir olduğı hâlde hazîne-i hâssa-i şâhânedede fasl u rü‘yet olunacaktır.

İkinci Mâdde: Sarrâfânın mültezim ve sâir müşterileri üzerine nizâmen mahkûmun-bih olan kâffe-i matlûbâtları olub da cânib-i hükûmetden i‘tâ olunan mazbata ve i‘lâm ve ‘ilm u haber misüllü evrâk-ı hükmiyye târihinden i‘tibâren re’sü’l-mâl hükmünde bulunacağı cihetle ol târihden i‘tibâren güzeştesi işleyecektir.

Üçüncü Mâdde: Sarrâfânın o misüllü mahkûmun-bih olan ve senedâta merbût bulunan matlûblarına dâir müşterileriyle münâza‘aları esnâsında ve hasbe’l-îcâb medyûnun mahpûsiyeti müddetde mürûr iden zamanın güzeştesi tenzîl olunmayub te’diye-i deyn idecekleri güne kadar usulü veçhile bi’l-hesâb re’sü’l-mâlıyla berâber kâmilen ahz u tahsîl kılınacaktır.

Dördüncü Mâdde: Sarrâfânın vefâtı vukû‘bulan her nev‘ müşterilerinin zimmetlerinde bulunan matlûbları dahî hîn-i vefâtlarına kadar îcâb iden güzeştesiyle berâber istihsâl olunacaktır ve bâlâda zikr olunan meclis ve mahkemelerde fasl olunamayan mesâlih ve de‘âvîleri meclis-i vâlâya havâle ile orada fasl u rü‘yet olunacaktır.

Fî 24 Safer sene 1276

EK 4 : Murâbaha Hakkında Fermân-ı Hümâyûn

[Kaynak: *Takvîm-i Vekâyi* , numro: 468 = 4 Şa‘bân 1268]

Taşralar ahâlisinin bu yüzden dahî vikâyesi zımında bu def‘a murâbaha mâddesine dâ‘ir Meclis-i Vâlâ kararı ve şeref-sunûh ve sudûr buyurulan emr u fermân-ı me‘âlî-‘üvân-ı cenâb-ı cihânbânî muktezâ-yı celîli üzere bi‘t-tasdîr memâlik-i mahrûseti‘l-mesâlik-i hazret-i pâdişâhîye neşr ve i‘lân kılınan emr-i ‘âlî sûretidir.

Anadolu ve Rum İli taraflarında bulunan murâbahacılar ve sâir zengin kimesnelere şuna buna ve husûsuyla ashâb-ı emlâk ve çiftlikâta ve ehl-i zirâ‘at ve rençberlere fâhiş ve ziyâde güzeşte ile akçe verdiklerinden ve güzeştenin güzeştesini işletdiklerinden bunların muhâsebeleri görülerek ve güzeşmeleri senevî yüzde sekizden hesâb olunarak fâhiş ve ziyâde güzeşmeler tenzîl kılınmak ve îcâbına göre bir seneden beş seneye kadar münâsib tekâsîte ve yeniden senedâta rabt olunmak husûsları nizâm-ı ‘umûmî ittihâz olunarak geçenlerde bütün memâlik-i mahrûsemde evâmîr-i ‘aliyyem neşr ve i‘lân olunmuş ise de bu def‘a istihbâr ve tahkîk olduğuna göre nizâm-ı mezkûrun icrâsında ba‘zı mürettebe-i su‘ûbet ve müşkilât görüldüğünden bunun ta‘dîli îcâb ederek keyfiyet mu‘ahharan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyyemde bi‘l-etrâf tezekkür ve mütâlâ‘a olunub şöyle ki mâl-ı eytâm ve evkâfın idânesi usûl-ı meşrû‘a tahtında olduğu gibi Der-sa‘âdetim sarrâflarının dahî nizâm-ı mahsûsu olduğundan bunlar kemâgân usûl ve nizâm-ı mukarreri vechle rü‘yet ve icrâ olunmak üzere bundan böyle ehl-i kurâ ve harâsetden ve ahâli-i sâireden her kim olur ise olsun murâbahacılarından idâne ve istidâne itdikleri akçelerin güzeştesi kebsesi beş ya‘ni senevî yüzde on iki gurûş üzerine hesâb olunması ve Berâtlı Hayriye ve Avrupa tüccârıyla Düvel-i Ecnebiyye tebe‘asından bulunanlar ekseri ba‘zı mukâvele üzerine akçe ikrâz etmiş olacaklarından bunların nizâmından

evvel olan mukâvele ve senedlerine i'tibâr ile ânâ tatbîkân hesâbları görülüb bundan sonra olacak mukâvelelerine bakılmayarak 'ale'l-'umûm cümlesinin güzeşteleri yüzde on iki gurûş hesâbıyla olması ve evkâf ve eytâm akçeleri ber-vech-i muharrer müstesnâ olduğundan bunların güzeşteleri yine usûl-ı kadîmesi vechle altı gurûş bir rub'dan tesviye kılınması ve bundan mukaddem bâ-devr-i şer'î kebsesini altı gurûş bir rub' hesâbıyla idâne etmiş olan murâbahacıların yedlerinde olan temessükleri târîhinden ve böyle olmayub da fâhiş güzeşte ile virmiş bulunanların ibtidâ akçe verdikleri târîhden i'tibâren muhâsibelerine bakılıb kebsesi beş ya'ni senevî yüzde on iki gurûş hesâbıyla tesviye olunarak ziyâdesinin tenzîl olunması ve ashâb-ı iktidârdan olmayan ve fukarâdan bulunanların deynleri terâzi-i tarafeyn ile bir seneden beş seneye kadar tekâsît-i münâsibeye ve yeniden senedâta rabt ile tesviye olunub ashâb-ı servet ve iktidârdan bulunanlar zuhûr eden deynlerini tekâsîte rabt itmeğe kalkışmaları dâinlerine gadrı mûcib olacağından bunların dahî münâsib mehl ile ve dâinlerinin rızâsıyla tesviyesine bakılması ve işbu nizâmdan mukaddem devr-i şer'î ile idâne olunmuş veyahud mu'tedil fâiz ya'ni yüzde on iki hesâbıyla alınub virilmiş bulunan akçenin muhâsibesi i'âde olunmayub bi'l-farz bunlardan muhâsibeleri i'âde olunmuşlar bulunur ise anların hâl-i sâbıkına ircâ'ıyla on iki hesâbından ziyâde fâhiş güzeşte ile alınmış akçe bulunduğu takdîrde bu makûlelerin işbu nizâma tatbîkan yüzde on iki hesâbıyla muhâsibeleri rü'yet ve tesviye etdirilmesi husûsları nizâm-ı 'umûmî olarak tensîb olunmuş ve keyfiyet taraf-ı eşref-i pâdişâhâneme dahî 'arz ile lede'l-istîzân nizâm-ı mezkûrun icrâsı husûsuna irâde-i seniyye-i mülûkânem ta'allukuyla emr-i hümâyûn-ı şâhânem sunûh ve sudûr eylemiş ve muktezâ-yı münîfi üzere sâir memâlik-i mahrûseme evâmir-i 'aliyyem tasdîr ve tesyîr kılınmış olmağla siz ki müşâr ve mûmâ ileyhimsiz size dahi Dîvân-ı

Hûmâyûnumdan işbu emr-i celîlü'l-kadrim ısdâr ve tesyâr olundu vusûlünde keyfiyet-i irâde-i seniyyem zîr-i idârenizde bulunan bi'l-cümle mahallere i'lân ve işâ'at ve kâffe-i mehâkim-i şer'ıyyeye ve mecâlis-i memleket cerîdelerine kayd ve sebt olunarak ehl-i kurâ ve harâsetden ve ahâli-i sâireden murâbahacılarla ahz u i'tâsı olanların muhâsebe-i lâzımleri hasebice rü'yet-birle bâlâda muharrer nizâmın hilâfi bir mahâlde bir güne harekete irâ'a ruhsat olunmaması ve dâin ile medyûnun rü'yet-i muhâsebeleri ve güzeşte ve tekâsîte rabtı husûslarında zinhâr ve zinhâr tarafeyne cebr ve gadr mu'âmelesi vukû'a getürülmeyerek ve nizâm-ı mezkûr evvelki gibi sû-i istimâl olunmayarak her hâlde hüsn-ı icrâsı esbâb-ı kavıyyesinin istihsâli irâde-i kâtı'a-i mülûkânem muktezâsından olduğu ma'lûmunuz oldukda ânâ göre 'amel ve harekete ve mukaddem ki emr-i şerîfimde beyân olunduğu üzere idâne ve istidâne husûsu dâin-i medyûn beyninde hod be-hod icrâ olunmayub meclis-i memleket ma'rifetiyle ikrâz ve istikrâz etdirilmesine ve senedlerinin tanzîmine hasebîce dikkat ve nezâret olunub nizâmından sonra her kim olur ise olsun meclis-i memlekete haber vermeksizin hafîce ikrâz ve istikrâza ve hilâf-ı nizâm senevî yüzde on ikiden ziyâde güzeşte ahz u i'tâsına cür'et edenler olur ise te'dîbât-ı lâzımelerinin icrâsıçün ism ve şöhretlerinin bâ-mazbata ve i'lâm Der-sa'âdetime inhâ ve iş'ârına sarf-ı vus' ve makderet eyleyesiz.

EK 5 : 16 Şevvâl 1280/25 Mart 1864 Tarihli Murâbaha Nizâmnâmesi

[Kaynak: *Düstur*, I. Tertip, I. Cilt, Sayfa: 268-269]

(Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânedede Cârî Olan Murâbaha Mâddesi İçün Altmış Sekiz Târîhinde Yapılan Nizâmın Ta'dîliyle bu Kere Müceddeden Kararlaştırılan Ba'zı Usûl ve Kâ'ideyi Mutazammın Lâyihadır)

Birinci Mâdde: Devr-i şer'î ile idâne ve istidâne olunan mâl-ı eytâmın ve kuyruklu ta'bîr olunan senedi hâmil olan sarrâfânın ikrâz eyledikleri akçenin fâizleri hakkında mevzû' olan nizâmât-ı bi'l-istisnâ sâir şunun bunun ikrâz eyledikleri akçelerin güzeştesi şehriye yüzde biri tecâvüz itmemesi altmış sekiz senesinde neşr olunan nizâm îcâbindan olarak bundan ziyâde fâiz işletdirilmek devletçe memnû'dur.

İkinci Mâdde: Dâin ile medyûn beyninde yapılmış olan senedde hadd-ı nizâmîsinden ziyâde fâiz mukâvelesi münderic olduğu sûretde işbu mukâvele mehâkim-i ticâretde mu'tebere tutulmayub hadd-ı mezkûra tenzîl idilecektir ve fakat bâlâda zikr olunan murâbaha nizâmının memâlik-i mahrûsede neşri târîhi olan bin iki yüz altmış sekiz senesinden mukaddem vukû' bulan istikrâzâtta yüzde birden ziyâde fâiz mukâvele olunmuş olduğu taktîrde târîh-i mezkûra kadar mukâvele ve senedde mu'ayyen olan güzeşte tamamıyla hesâb olunacak ve ol târîhden sonrası mikdâr-ı nizâmîsine tenzîl kılınacaktır.

Üçüncü Mâdde: Hadd-ı nizâmîsinden ziyâde güzeştenin mikdârı deyn senesinde musarrah olmayarak re's-i mâla zamm olunub da medyûn tarafından delâil-i makbûle ya'ni sened veya mektûb veyahud mu'teber defter ibrâz ile veyahuddâine yemîn teklîfi ile ziyâde güzeştenin re's-i mâla zamm olunmuş olduğu 'inde'l-muhâkeme sâbit olur ise ol hâlde mâdde-i âtiyyenin ahkâmına tevfikkan mu'âmele idilecektir.

Dördüncü Mâdde: Deyni mütezammın sened ve medyûn beyrinde cereyân eden muhâsebeden neş'et etmiş ise muhâsebe-i mezkûrenin bed'i târîhinden ve eğer mezkûr sened tecdîd-i deyn mülâsesiyle ya'nî akdemce medyûnun diğeri senedi olup da inkızâ-yı va'dede ziyâde güzeste zammıyla müceddeden tanzîm olunmuş ise ol hâlde 'atîk sened târîhinden i'tibâren yürüdülmüş olan fâizden mikdâr-ı fâhişinin nihâyet on seneliği tenzîl olunarak kûsûrunun tahsiline hükm olunacaktır ve fakat işbu on sene müddet murâbaha fermânının târîh-i neşri olan bin iki yüz altmış sekiz senesini tecâvüz idemeyecektir ve eğer hesâb olunan işbu on senelik mikdâr-ı fâhiş re's-i mâl ile nizâmen kabûl ve tasdîk olunan fâiz mikdârından fazla zuhûr eder ise işbu fazlanındâinden istirdâdı câiz olmayacaktır. Hattadâinin yine ol medyûndan cihet-i sâireden dolayı diğeri matlûbu olsa dahî işbu fazla ol matlûba mahsûb olunamayacaktır.

Beşinci Mâdde: Dâin ile medyûn beyrinde bi't-terâzi hesâbı kat' olunub re'sü'l-mâl ve güzestesini kâmilten te'diye olunmuş olan deyn için hadd-ı nizâmîsinden ziyâde güzeste alınub virilmiş olsa dahî i'âde-i hesâbıyla güzestesinin tenzîli câiz olmayacaktır.

Altıncı Mâdde: Güzesteden başka ahâlden subaşılık 'âidâtı nâmıyla ve nâm-ı âherle akçe alınmak kat'iyen memnû' olduğundan böyle şeyler alınmış olduğu tebeyyün ider ise hükûmetce kabul olunmayacağı gibi ba'd-ez-în hazına cür'et edenlerin haklarında kânûnen icrâ-yı cezâ kılınacaktır.

Fî 16 Şevvâl 1280

EK 6 : 9 Receb Sene 304/3 Nisan 1887 Tarihli Murâbaha Nizâmnâmesi

[Kaynak: *Düstur*, I. Tertip, Mütemmim, Sayfa: 74-75]

(*Murâbaha Nizâmnâmesi*)

Birinci Mâdde: İşbu nizâmnâmenin târîh-i neşrinden i'tibâren her nev' medâyinât-ı 'âdiyye ve ticâriyye fâizinin hadd-ı a'zamı senevî yüzde dokuz olarak ta'yîn kılınmıştır.

İkinci Mâdde: İşbu nizâmnâmenin târîh-i neşrinden mukaddem senevî yüzde on iki hesâbıyla 'akd edilmiş olan fâiz mukâveleleri işbu nizâmın i'lânı gününe kadar mer'î ve mu'teberdir.

Üçüncü Mâdde: Dâin ile medyûn beyinde hadd-ı nizâmîsinden ziyâde fâiz mukâvelesi vâki' olduğu ya sendde musarrah olmasıyla veyahud re'sü'l-mâla zamm olduğu isbât edilmesiyle tebeyyün eyler ise fâizin mikdârı senevî yüzde dokuza tenzîl edilir.

Dördüncü Mâdde: İkrâzât fâizi her kaç sene mürûr eder ise etsin nihâyet re'sü'l-mâl mikdârını tecâvüz etmeyecektir. Re'sü'l-mâlî tecâvüz eden fâizi hükm etmekden bi'l-cümle hükkâm memnû'dur.

Beşinci Mâdde: İkrâzâta fâiz-i mürekkeb yürüdülmese câ'iz değildir ancak evvela meblağ-ı müstakraza mahsûben üç sene zarfında medyûn tarafından akçe teslim olunmamış bulunduğu sâniyen üç senede işlemiş bulunan fâizinin re'sü'l-mâla zammı için dâin ve medyûn beyinde ittfâk hâsıl olduğu hâlde yalnız üç senelik için fâiz-i mürekkeb yürüdülebilir. Ticâret kânûnu hükmünce beyne't-tüccâr hesâb-ı câriden neş'et eden fâiz-i mürekkeb mu'âmelâtı bundan müstesnâdır.

Altıncı Mâdde: Dâin ile medyûn beyninde mu‘âmele-i ikrâz ve istikrâz devâm itdikçe ister nakl-i hesâb idilmiş olsun ve ister deyn senedi tecdîd ve tebdîl kılınmış bulunsun fâhiş fâizin hadd-ı nizâmîsine tenzîli iddi‘âsı mesmû‘dur fakat kâmilen te’diye-i deyn idilmiş ve dâin ve medyûn beyninde kat‘-ı mu‘âmele kılınmış ise fâhiş fâizin istirdâdı iddi‘âsı mesmû‘ olmaz.

Yedinci Mâdde: Fî 16 Şevvâl sene 1280 târîhli Murâbaha Nizâmnâmesi işbu nizâmnâmenin i‘lânı târîhinden i‘tibâren mefsûhdur.

Sekizinci Mâdde: ‘Adliye Nezâreti işbu nizâmnâmenin icrâsına me’ mûrdur.

Fî 9 Receb Sene 304 ve fî 22 Mart sene 303.

 مملوك من آل الروم مستوفى
 المصنف
 ص ١٠

انا كبرياء انتسابي وانشاء وتصوير واملات باعش وبادي اولاد كذا اولاد
 ملاعتيد علي خاقانده مقيم اولاد جنف لوطا تفتت ارا الحماوي ولاسن بالارد وسبق انا
 محفل روح قويم واجباتك بده لال ارضي على التبعي الا الاما والكتايب تفتت
 ولهم سنده اقرار وتغير كذا اولاد وسيل اطار صميمه تاسدا اولاد
 بنم اكم وجر طر لا ورا غاملي وجر طر سدا اولاد وطر نا طيب بلدي وطر اوعط
 وارج باحتنا في اوطر لوي وكوشكي وبيضا وجر طر وجر طر كيني شتار
 وطبر لادوب شتوتل شوط وعتاين ايلار كمنه لرح قمره قاسوش
 او عتاهر عتاد اولاد لوسق مادامه بياره ده تفتت كذا اولاد
 اولين بلديم القيا بونسق اوزر عكل اولاد بونسق حرقه لوجوب ايلار اولاد
 قيص وقيص اولاد وبقا فاره متولي ارضي في ايلدي بياره لوسق
 جميع كلمات مشروحه سنده ووقتيه في زره مندره في موضع
 تصدق اولاد في عقار عند الاما الاعظم كرجص واذن عتاده او
 اولاد غنم اولاد وجر طر وقرن جميع الملام متولي حرقه لوسق
 دجوه ايلار في الواقع اماره من عمير اولاد وجر طر وقته في ايلار
 ابرو من ايلار بالامان ايلار ايلار قاسره واقف محمد وقصه في ايلار
 تسليم المتولي ايلار ووقف لوزم اولاد بوردو سدا اولاد
 مائة فاذ لاله ايلار اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد
 اسراوقا فاره فقرا حقيقيا حقا اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد
 زبير نقص ونقص بقره وقره لوسق الاحتمال اولاد اولاد اولاد
 سدا اولاد وشماس والاف

محمد ايلار
 علي ايلار
 حنين ايلار
 محمد ايلار
 محمد ايلار
 محمد ايلار
 محمد ايلار

ÖZET

Ceyhan, Muhammed, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Mülk ve Vakıf Edinimi (18. Yüzyıl), Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Yılmaz Kurt, 245 s.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin mülk ve vakıf edinimi meselesinin doğru bilinmesi, mülk ve vakıf konularının günümüze intikal eden hukukî boyutları olması sebebiyle Türkiye Cumhuriyeti Devleti açısından da fayda sağlayacaktır. Bilhassa tarihî süreç içerisinde yaşanan değişim ve dönüşümlerin iyi bilinmesi, bugün hukuken verilen hatalı kararların önünün alınmasına katkıda bulunacaktır. Bu düşünce ile yapılan bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin mülk ve vakıf edinimi meselesi incelenmiştir. Araştırmamızda, gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının mülk ve vakıf edinimleri konusunda 18. yüzyılı merkez alınmakla birlikte, bu yüzyılın öncesindeki mevcut hukukî ve filî durum ile sonradan yaşanan değişimler de bütüncül bir bakış açısı ile incelenmiştir.

Elde edilen veriler analiz edildiğinde, 18. yüzyılda ve öncesinde gayrimüslimlerden zimmî statüsündeki gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının, mülk ve vakıf edinme konusunda hak ve imtiyaz sahibi oldukları görülmüştür. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının, devlete ait tarıma elverişli araziler dışında, özel mülk edinimi, miras, satış, hibe gibi tasarrufları mümkündür. Ayrıca hem şahıs, hem de tüzel kişilik olarak vakıf kurabilmektedirler. Ancak hemen belirtmeliyiz ki Osmanlı Devleti döneminde kurdukları vakıfların sayısı fazla değildir. Yaptığımız araştırmalar neticesinde, tüzel kişilik olarak kilise-manastır adına kurulan vakıfların çoğunluğunun Bizans döneminden intikal ettiği ve Osmanlı Devleti zamanında kişiler adına kurulan vakıfların da sayıca çok olmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla

Osmanlı döneminde zimmîlerin vakıf edinimi dendiğinde karşımıza Bizans döneminden Osmanlı'ya uzanan bir süreklilik çıkmaktadır.

Diğer bir gayrimüslim grup olan müste'menlerin 18. yüzyıl ve öncesine dair gerek mülk ve gerekse de vakıf edinimleri hususunda, mevcut olan bilgilerin aksine veriler ortaya çıkmıştır. 7 Safer 1284 (13 Haziran 1867) tarihli Ecânibin Hakk-ı İstimlâk Nizâm-nâmesi ile müste'menlerin Osmanlı Devleti'nde mülk edinebildikleri bilinmekteydi. Oysa 19. yüzyıl öncesinde de pratikte müste'menlerin mülk edinebildikleri ve bunu satabildikleri hatta vakıf kurabildikleri ortaya çıkmıştır. Müste'menlere kapitülasyonlar çerçevesinde verilen ahidnâmeler, fermanlar, beratlar vs. hukukî belge ve metinlerde belirtilmeyen hakların uygulamada mevcudiyeti, konunun teorik ve pratik boyutunun olduğunu göstermiştir.

18. yüzyıl sonrası üzerinde yaptığımız analizler neticesinde ise; gerek zimmîler gerekse de gayrimüslimlerin özellikle Tanzimat Dönemi ile başlayan süreçte, eskiden uygulamada var olan ya da gayri resmî yollardan edindikleri birtakım haklarının kanunî ve resmî bir zemine oturduğu ve ayrıca bazı yeni hak ve imtiyazlar edindikleri gözlemlenmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti tebaası olmayan müste'menlerin 7 Safer 1284 tarihli nizamname ile artık devlet topraklarının tümünde rahat bir şekilde arazi ve emlak alabildikleri, misyonerlik faaliyetlerini yürüttükleri okullar açabildikleri bir sürece girilmiştir. Yine zimmîlerin de müste'menlerle beraber hareket edip arazi ve emlak ediniminde hayli kazanımlar elde ettikleri ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla 19. yüzyılı, Osmanlı klasik sisteminde ve hukukunda gayrimüslimlerin mülk ve vakıf edinimine ilişkin bir kırılma noktası olarak değerlendirmek mümkündür.

Yapılan analizlerden hareketle bir senteze varmak istediğimiz de ise; Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin mülke ve vakfa dair hakları ve imtiyazlarının sağlıklı değerlendirilebilmesi için, süreklilik, teorik-pratik farklılığı, kırılma noktası gibi mefhumlara dikkat edilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Gayrimüslim, Mülk, Vakıf, 18. Yüzyıl

ABSTRACT

Ceyhan, Muhammed, The Acquisition of non-Muslims' property and Waqf in the Ottoman Empire (18. Century), Doctoral Dissertation, Thesis Advisor: Prof. Dr. Yilmaz Kurt, 245 p.

The truth of knowledge about property and waqf acquisition by non-Muslims in Ottoman Empire will be beneficial for Republic of Turkey due to its legal dimensions which come from the past. Particularly, recognition of the alterations and transformations in the past would contribute to elimination of current legal misjudgments. With the help of these, this study has aimed to examine the issues on property and waqf acquisitions by non-Muslims in Ottoman Empire. In order to analyze the issues on having property and waqf of non-muslim Ottoman Empire citizens, 18th century has been especially centered. Also, legal status and actual state during the 18th century and the alteration after the 18th century has been considered in a holistic view.

When the obtained data are analyzed, it can be seen that non-Muslim citizens in Ottoman Empire could have property and waqf before and during the 18th century. They also had of legacy, private property, selling, and grant apart from the utilization of agricultural estate that belonged to Ottoman Empire. Moreover, the waqfs could be constituted individually or as legal entity by non-Muslim citizens. Nevertheless, the amount of established waqfs was not so much. According to the result of the research, the majority of waqfs which established as legal entity had been constituted by clergy, and they were established at the time of Byzantium. In addition to this, it has been determined that the amount of waqf which established by persons is also not much at the time of Ottoman Empire. Accordingly, it can be mentioned that there

was not a continuity of the establishment of waqfs by non-Muslim citizens from Byzantium to Ottoman Empire.

Even though existing informations give an idea about having property and waqf among non-Muslim citizens in Ottoman Empire, some opposite data have been revealed for a different non-Muslim group in Ottoman Empire which called 'Müste'men'. It is known that Müste'mens had rights to obtain property with the help of Ecânibin Hakkı-ı İstimlâk Nizâmname'si dated to 13 June 1867. In addition to this, it has been revealed that Müte'mens had right to obtain and sell property before the 19th century. The endowed treaty, rescript, franchise that were provided by Ottoman Empire for Müte'mens demonstrated the theoretical and practical dimension of the utilization of possession.

It has reached that after the 18th century, especially after the beginning of Tanzimat Reform Era, the previous utilization of possession and their official and unofficial practices have been formalized, and new rights and prerogative were obtained by non-Muslim citizens. Especially müste'mens who were not residents of Ottoman Empire had started to possess field and property, to have missionary activity, and to open schools with the help of Ecânibin Hakkı-I İstimlâk Nizâmname'si dated 13 June 1867. In addition to this, the rights of ownership for non-Muslim residents in Ottoman Empire started to increase at the same time. For this reason, it is possible to mention that 19th century could be breaking point for the non-Muslims to have property and waqfs.

If we would like to reach a synthesis after the analysis; the concept of continuity, breaking point, the difference between theoretical and practical etc.

should be considered to evaluate non-Muslim's rights of property and waqf in Ottoman Empire.

Key Words: Ottoman Empire, Non-Muslim, Property, Waqf, 18th Century

